

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİLNAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA
UNİVERSİTETİ

***İNNOVASİYALI İQTİSADİYYAT VƏ MENECMENT
ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА И МЕНЕДЖМЕНТ
INNOVATIVE ECONOMY AND MANAGEMENT***

№2/4

GƏNCƏ - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
«*Innovasiyalı iqtisadiyyat və menecment*»

Redaksiya heyəti

Baş redaktor

Süleymanov Akif Şamil oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun birinci müavini
İsmayilov Vüqar Ağamusa oğlu
İ.f.d, dosent

Baş redaktorun müavini
Əliyev Şakir Hüseynqulu oğlu
t.f.d, dosent

Məsul katib
Hümbətov Yusif Əbülfət
i.f.d, dosent

Redaksiya heyətinin üzvləri

Səmədzadə Ziyad Əliabbas oğlu
i.e.d., professor
AMEA həqiqi üzvü

Balayev Rəsul Ənvər oğlu
i.e.d., professor

Quliyev İlqar Qurban oğlu
xarici dil üzrə mütəxəssis.

Hüseynov Məhərrəm Cəlal oğlu
i.e.d., professor

Vəliyev Vilayət Məmməd oğlu
i.e.d., professor

Süleymanov Elçin Bəhman oğlu
- i.f.d., dosent

İmanov Nazim Müzəffər oğlu
i.e.d. professor

Məmmədov Zahid Fərrux oğlu
– i.e.d. professor

Alıyev İsa Hüseyn oğlu
İ. e.d., professor

Hacıyeva Nüşabə Aslan qızı
i.f.d. dosent

Səbzəliyev Sifariz Mirzəxan,
i.e.d. profesor

Ataşov Bəyalı Xanəli oğlu
- i. e.d., professor

İmanov Telman İman oğlu
i.e.d., professor

Namzaova Cəmilə Bayraməli qızı
i.e.d., professor

Kompüter tərtibatçısı: E.İ.İslamova
Korrektor: Z. Ə.Cavadov
Dizayner: A.F. Sadıqova

İldə iki dəfə çıxır

Redaksiyanın ünvanı:

AZ2011, Azərbaycan, Gəncə ş. Şah İsmayıl Xətai prospekti, 103

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Tel: +(994-22) 57-56-29, Faks: +(994-22) 57-29-61

E-mail: info@atu.edu.az

©AzərbaycanTexnologiya Universiteti 2020

MÜNDƏRİCAT– СОДЕРЖАНИЕ- CONTENTS

Kərimli Ə. İ., Ağayev A.M..Azərbaycanda enerji sektorunun inkişafı üçün əsas strateji addımlar və daxili siyasət.....	4
Cavadov N.Ə., Məmmədova A.V., Məmmədov S.C.. Azərbaycanca məşğulluğun təmin edilməsində dövlət siyasəti.....	11
Cəfərov M.C. Sosial investisiya qoyuluşlarının kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılmasında rolu.....	21
Quliyev F.V. İstehlak məhsulları istehsal edən müəssisələrin marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	28
Hümbətov Y. Ə., Həsənov B.M., Həsənova A.A. Respublikamızda pandemiya dövründə turizmin inkişaf istiqamətləri.....	36
Hüseynzadə H.S.,Əlizadə Ş.R.Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində aparılan tədqiqatların təhlili.....	42
Həsənova G.F.Turizm xidmətlərindən istifadənin təşkilatı-iqtisadi mexanizmləri.....	49
Əfəndiyev S. Q.Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyəti.....	53
İsmayılov V.A., Hacıyeva N.A., Mərdanov H. Z. Marketinq: Ənənəvidən rəqəmsala.....	61
Qarayev M.T.Aqrar sahənin maddi-texniki bazasının fəaliyyət mexanizmi və xüsusiyyətləri.....	66
Rəhimova M. F. Aqrar sahənin innovasiya potensialının formalaşmasına təsir edən amillər.....	72
Elyasova P. A., Valiyeva T. F..The process of controlling and monitoring risks.....	78
Paşayev E. T.Dayanıqlı inkişaf şəraitində nəqliyyat-logistika sisteminin vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi potensialı.....	84
Allahverdiyev T.G.Measures to be taken to increase the confidence of people in insurance.....	91
Həsənlı A.R..Qlobal rezerv sistemində yeni formatlaşma və qütbləşmə tendensiyaları.....	100
Suleymanova A.Sh.Development of marketing plan for newly established business.....	107
Cəfərova R.M.,Əliyeva L.İ..Azərbaycanda məşğulluğun təmin edilməsinin mövcud problemləri...	117
Bayramov V.E. Auditor xidmətinin inkişafına mane olan problemlər.....	121

**AZƏRBAYCANDA ENERJİ SEKTORUNUN İNKİŞAFI ÜÇÜN ƏSAS STRATEJİ
ADDIMLAR VƏ DAXİLİ SİYASƏT**

¹Kərimli Əli İdrak oğlu, ²Ağayev Asəf Mirzə oğlu

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Məmməd Rəhim küç., Bakı şəh, Azərbaycan

¹alikerimli@hotmail.com

²agayev.asef@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə çağdaş dövəmdə Azərbaycanın enerji iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində atılmış əsas strateji addımlar və daxili siyasətdə enerji sektoruna dair həyata keçirilmiş müvafiq tədbirlərin təhlili ilə bağlı araşdırma aparılmışdır. İnkə edilməz faktdır ki, enerji sektorunda çevik, şəffaf və keyfiyyətli idarəetmənin təmin edilməsi Azərbaycanın strateji hədəfidir və bütün dövlət dəstəyi bu sahənin modernləşdirilməsinə və effektiv tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Yeni texnologiyaların enerji sektoruna təsiri, bərpa olunan enerji mənbələri və enerji səmərəliliyi, karbon tullantılarının azaldılması ölkələrin enerji siyasətində prioritetə çevrilmişdir. Müvafiq islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq şəffaf enerji inzibatçılığının ölkədə təmin olunmasında müəyyən əksikliklər və problemlər mövcuddur. Azərbaycanın ənənəvi enerji ehtiyatlarından davamlı istifadəsinin yaxın gələcək üçün mümkün olmasına baxmayaraq, lakin müəyyən müddətdən sonra neft və qaz ehtiyatlarının azalması və hasilatın tükənməsi, Azərbaycanın bərpa olunan enerji ehtiyatlarına xarici ticarətin cəlbi, bu sahədə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb, həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Buna görə də, ölkədə sosial-iqtisadi stabilliyə nail olmaq üçün enerji ehtiyatlarının sabitliyi və səmərəliliyi enerji təhlükəsizliyi strategiyasının əsas hissələrindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycan mövcud enerji ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə etməlidir.*

Açar sözlər: *bərpaolunan enerji mənbələri, ənənəvi enerji resursları, enerji inzibatçılığı, enerji siyasəti, Azərbaycan*

Giriş

Çağdaş dövəmdə, enerji resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi və ya enerji effektivliyinin təmin edilməsi məsələsini iqtisadiyyatının əsas özəyini neft-qaz sektoru təşkil edən Azərbaycan qarşısına prioritet istiqamət kimi qoymuşdur. Bu baxımdan, son illər ölkədə iqtisadiyyatın stabil inkişafı üçün təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsinin vacibliyi daha dərinəndən dərk edilməkdədir. Azərbaycanın enerji səmərəliliyinin təmin olunmasına dair siyasət 1996-cı ildə "Enerji mənbələrindən istifadə haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi ilə həyata keçirilməyə başlanmışdır. Qanun maşın və texnologiyanın inkişafı ilə ətraf mühitə texnogen təsirin azalması şərtilə daha böyük iqtisadi fayda olan enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadəni və effektivliyin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Sözügedən qanun eyni zamanda, enerji ehtiyatlarından düzgün istifadə sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, dövlət tənzimləmə siyasətini müəyyənləşdirmiş və enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı müvafiq struktur orqanların əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Mövzunun aktuallığı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 11 aprel 2014-cü il tarixli fərmana əsasən təsdiq edilmiş və 17 noyabr 1996-cı il tarixli 512 nömrəli fərmana əsasən təsdiq edilmiş Azərbaycan

Respublikasının Energetika Nazirliyi haqqında Əsasnaməsinə uyğun olaraq, "Enerji mənbələrindən istifadə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Enerji Səmərəliliyi Dövlət Siyasəti Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. [3]

Energetika Nazirliyi həm də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanına əsasən "Azərbaycanda kommunal xidmətlərin (elektrik, istilik, su və təbii qaz təchizatı) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" ilə müəyyən edilmiş enerji səmərəliliyi üzrə tədbirlərin əsas icraçısıdır. Ölkədə enerji səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün vacib tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Müvafiq tədbirlər həm istehsal, həm də istehlak sektorlarında paralel olaraq aparılır. Belə ki, Energetika Nazirliyi tərəfindən ilk növbədə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması prosesinin nəticəsi olaraq Avropa İttifaqının 2016-cı ildə yaradılmış "EU4Energy" Proqramı çərçivəsində Enerji Xartiyasının dəstəyi ilə "Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında" qanun layihəsi işləyib hazırlanmışdır. 21 milyon avro büdcəsi olan və 2020-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən sözügedən proqram Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilir. [4]

İstehsalat sektorundakı tədbirlərə müasir tələblərə cavab verən yeni elektrik stansiyalarının tikilməsi, istifadədə olan elektrik stansiyalarının modernləşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsi, neft emalı sahəsində yenidənqurma işlərinin aparılması, müasir standartlara əsaslanan yeni texnoloji avadanlıqların cəlbə, enerji sistemindəki itkilərin azaldılması və elektrik stansiyalarının xüsusi istehlakının tənzimlənməsi daxildir. Eyni zamanda, enerji sektorunu tənzimləyən mexanizmin təkmilləşdirilməsi, tənzimləyici bazanın fəaliyyəti və effektiv idarəetmə strukturunun inkişafı enerji resurslarından istifadə üzrə səmərəliliyinin təmin olunmasına müsbət təsir göstərir. [5]

Enerji səmərəliliyinin təmin olunması istiqamətindəki əsas tədbirlərin "üçlük zəncir" (triadic chain) – "enerji təchizatının etibarlılığı", "energetika sektorunun dayanıqlığı" və "prosesin iqtisadi səmərəliliyi" nə fokuslanaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan "üçlük zəncir" (triadic chain) əsaslanaraq məqsəd nəinki enerji ehtiyatlarının qənaətinə nail olmaq, həmçinin bu qənaətin əsas nəticəsi olaraq ölkədə daimi iqtisadi artımı təmin etməkdir. Enerji effektivliyinin təmin olunması istiqamətində digər bir çətinlik isə hazırda postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda tikililərin böyük əksəriyyəti müasir standartlara cavab vermir. Belə ki, qışda istilik vermək üçün binalarda həddindən artıq enerji qaynaqlarından istifadə edirlər və isə qənaətcil şəkildə enerjiden istifadəyə şərait yaratmır.

Azərbaycanda enerji sektorunun idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsinə və gələcəkdə enerji səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş bütün tədbirlər enerji ehtiyatlarına qənaət, ixracın artırılması, yerli istehsalın gücləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, müəssisə və vətəndaşların enerji ödənişlərinin azaldılmasına imkan verəcək və gələcək nəsillər üçün enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində geniş imkanlar yaradacaqdır.

Nəticə etibarilə, enerji resurslarından səmərəli istifadə üsulunu nəzərdə tutan qurğu və avadanlıqların istifadəsi, tikinti və təmir işlərində enerji səmərəliliyi normalarına riayət edilməsi, yeni infrastrukturların tətbiqinin genişləndirilməsi, eləcə də, norma və qaydalara riayət edilməsi enerji ehtiyatlarının istehlakı prosesində səmərəliliyin təmin edilməsinin əsas hissəsini təşkil edir. İnkər edilməz faktdır ki, Azərbaycanda enerji iqtisadiyyatının səmərəliliyinin təmin olunması üçün vahid milli fəaliyyət planı hazırlanmalı, məcburi enerji auditi aparılmalı, enerji səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ölkədə enerji səmərəliliyinin təmin olunması üçün digər vacib bir istiqamət əhalinin ətraflı şəkildə məlumatlılığının artırılması və istehlakçıların enerji səmərəliliyi tədbirlərinə cəlb edilməsi prosesinin genişləndirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi

Enerji sektorunda çevik, şəffaf və keyfiyyətli idarəetmənin təmin edilməsi Azərbaycanın strateji hədəfidir və bütün dövlət dəstəyi bu sahənin modernləşdirilməsinə və effektiv tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Yeni texnologiyaların enerji sektoruna təsiri, bərpa olunan enerji mənbələri və enerji səmərəliliyi, karbon tullantılarının azaldılması ölkələrin enerji siyasətində prioritetə çevrilmişdir. Müvafiq islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq şəffaf enerji inzibatçılığının ölkədə təmin olunmasında müəyyən əksikliklər və problemlər mövcuddur. Belə ki, cari il üçün Azərbaycanda vahid enerji strategiyası mövcud deyil, baxmayaraq ki, Energetika Nazirliyi artıq Aİ ilə uzunmüddətli enerji strategiyasını hazırlamaq üçün əməkdaşlığa başlamışdır. İslahatların həyata keçirilməsində və qanunvericilik bazasının yenilənməsində əsas hərəkətverici qüvvə Prezidentin “Azərbaycanın enerji sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında” fərmanıdır. Burada müvafiq qanunvericilik aktlarının layihələrinin hazırlanması və təsdiqlənməsi üçün cavabdeh orqanlar müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, enerji səmərəliliyinin hüquqi bazası köhnəlmişdir və əsasən 1990-cı illərdə hazırlanmış qanunvericilik sənədlərini əhatə edir. Son zamanlar, qanunvericilik bazasına bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Hələ də, hökumətin əksər söyləri ən yaxşı beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yeni qanunların hazırlanmasına həsr edilmişdir. Enerji mənbələrindən istifadə haqqında qanun enerji səmərəliliyini tənzimləyən əsas sənəddir. Qanun dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyənləşdirir və bu sahədə müxtəlif qurumlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bununla birlikdə, 1996-cı ildə qəbul edildiyi gündən bəri qanunun bütün müddəaları gücləndirilməmişdir.[6]

Hal hazırda, Energetika Nazirliyi “EU4Energy” layihəsinin dəstəyi ilə yeni Enerji Səmərəliliyi Qanununun qəbul edilməsi istiqamətində müvafiq işlər görür. 29 yanvar 2020-ci il tarixində, Bakı şəhərində Milli Enerji Səmərəliliyi üzrə Fəaliyyət Planı (National Energy Efficiency Action Plan - NEEAP) üzrə Nazirlərarası İşçi Qrupunun Aİ nümayəndələri ilə görüşü keçirilmişdir. (IMWG) Görüş zamanı “EU4Energy” komandası MESFP-nın (NEEAP) ilk layihəsinə enerji təchizatı, sənaye, binalar, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sektorları üçün prioritetləşdirilmiş tədbirlər siyahısını təqdim etmişdir.[7] İşçi qrupunun üzvləri ilk MESFP-na (NEEAP) enerji səmərəliliyi tədbirlərini daxil etməyi qəbul etdilər. Enerji Xartiyası Katibliyi və Azərbaycan Energetika Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən görüşdə əsas mövzu enerji səmərəliliyi hədəfinin müəyyənləşdirilməsi və “EU4Energy” İdarəetmə proqramına daxil olan NEEAP-ın inkişafı ilə əlaqədar idi.[8] Enerji səmərəliliyinin institusional çərçivəsinə bir çox maraqlı tərəf daxildir və Enerji Nazirliyi enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji və ətraf mühitin qorunması ilə əlaqəli enerji siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün aparıcı məsul orqandır. Bununla yanaşı, sənaye, bina və nəqliyyat sektorlarında enerji səmərəliliyinin təmin olunması ilə əlaqəli fəaliyyətin əlaqələndirilməsi prosesində müvafiq çatışmazlıqlar mövcuddur. Azərbaycanda enerji səmərəliliyi tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas aparıcılarından biri qənaət olunan enerji mənbələrinin ixracından əldə olunan gəlirlərin artırılmasıdır. Dünyadakı nümunələr göstərir ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal liderləri enerji səmərəliliyinin çoxsaylı faydalarını getdikcə daha yaxşı qəbul edir və bu dəyəri geniş miqyasda tutmağa çalışmaq üçün müvafiq islahatlar həyata keçirirlər.

Tədqiqatın obyektı

Tədqiqat işinin əsas obyekt və predmetini Azərbaycanın iqtisadi inkişafının özəyini təşkil edən enerji sektoru çıxış edir. Bu baxımdan, qeyd olunan tədqiqat işində ölkənin mövcud resurslardan davamlı istifadənin təmin edilməsi ilə enerji resurslarının iqtisadi potensial və reallaşdırma imkanlarını əsas olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqat metodları.

Tədqiqatçı məqalənin daha dolğun və şəffaf tədqiqatını aparmaq üçün ilk növbədə, Dövlət Statistika Komitəsinin Əmək Statistikası Şöbəsi, Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), Azərbaycan Respublikası Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyinin əməkdaşları və digər struktur bölmələri ilə əlaqə saxlayaraq əldə edilmiş məlumatların müqayisəli analizini aparmış və tədqiqat işində detallı şəkildə təmin etmişdir. Seçilmiş tədqiqat işində araşdırmaçı əsasən, elektron məlumat bazalarından fərqli elmi məqalələr, o cümlədən Oxford Journal Online, SAGE, JSTOR, Cambridge Journal, Carnegie Europe və Taylor & Francis qruplarına, Oxford Gas Journal aid materiallara, beynəlxalq təşkilatların və institutların dərc etdiyi statistik məlumatlara, o cümlədən, tədqiqat işinin əsaslı şəkildə analizini aparmaq üçün illik strateji planlar, çərçivə qanunları, statistik məlumatlar, faktiki vərəqələr, məlumat kitabçalarına, “Beynəlxalq Enerji Agentli”yin (International Energy Agency, IEA) hesabatlarına, “Census and Economic Information Center”-in məlumatlarına, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin enerji ilə bağlı statistik məlumat bazasına, Avropa İttifaqının enerji əsaslı illik hesabat jurnallarına, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının statistik məlumatlarına, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarından əldə olunan məlumatlar və resurslara da istinad etmişdir.

Materiallar və müzakirələr

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq ölkə ərazisində stabilliyin təmin olunmasının əsas özəyi kimi çıxış edir. “Azərbaycan 2020: Davamlı inkişaf konsepsiyası” çərçivəsində qoyulan sosial-iqtisadi hədəflərə nail olmaq, yüksək effektiv işləyən və qlobal miqyasda kifayət qədər rəqabət gücünə sahib olan bir iqtisadi sistemin formalaşmasını zəruri edir. Buna görə iqtisadi və sosial sahələrdə davamlı yüksək artım tempinin təmin edilməsi bazar münasibətlərində dövlət tənzimlənməsinin düzgün qurulmasını və dünya iqtisadiyyatındakı son meyl və sahələri nəzərə alaraq bu tənzimləmənin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Respublika ərazisində iqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün neft və qaz ehtiyatlarından balanslı şəkildə istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Karbohidrogen ehtiyatlarının satışından əldə olunan gəlirləri həmin vəsaitlərin qoyuluşundan əldə olunan gəlirlərlə tədricən əvəz etmək üçün strategiya həyata keçirilməli və bu sahədə vacib işlər görülməlidir. Konsepsiyanın əhatə etdiyi dövrdə neft və qazın hasilatı, daşınması və emalı sistemlərinin qurulması, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi planlaşdırılır. Həm də klasterlər əsasında iqtisadiyyatın inkişafı çərçivəsində neft-qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası planlaşdırılır. Belə ki, enerji sektoru sahəsində bu cür kompleksin qurulması zəruri investisiyaların cəlb edilməsini, ekoloji qaydalara əməl olunmasını, son məhsulun istehsalına qədər istehsal zəncirinin yaradılmasına, hazır məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və bu sahədə ixracın və çeşidin genişlənməsinə imkan verəcəkdir. Ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf hədəfinə nail olmaq üçün təbii və iqtisadi ehtiyatlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması genişləndirilməli və onlardan istifadənin səmərəliliyi artırılmalıdır. [9]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti enerji sferasında iqtisadi inkişafa və resurslardan səmərəli istifadənin təmin olunmasına nail olmaq üçün bir neçə vacib hədəflər müəyyən etmişdir:

1. Daxili enerjiyə tələbat səviyyəsində əldə edilən keyfiyyət göstəricilərinin qorunub saxlanması, daha da yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi və daxili enerji tələbatının səmərəli və qənaətcil şəkildə təmin olunması;
2. Mümkün bərpaolunan enerji mənbələrinin müəyyən edilməsi və onlardan effektiv istifadənin təmin olunması. Daxili təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ənənəvi enerji resurslarından davamlı asılılığın azadılması və bərpaolunan enerji resurslarından düzgün istismarın təşkili;
3. Ənənəvi və bərpaolunan enerji resurslarından istifadə metodunun balanslaşdırılması prosesinin

həyata keçirilməsi. [10].

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, bərpaolunan enerji mənbələri üzərində investisiya və təkmilləşdirilmiş infrastrukturaların olmaması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan uzun müddətdir ki, tükənən enerji resursları hesab edilən neft və qaz ehtiyatlarının istismarına üstünlük verir. Dünya ölkələri artıq karbohidrogen ehtiyatlarının sonsuz olmadığı, nə vaxtsa tükənəcəyi, eləcə də ətraf mühitə ziyan vurması qənaətinə gələrək alternativ enerji mənbələrindən səmərəli istifadə üçün müasir texnoloji avadanlıqların tətbiqinə çalışırlar.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin əsas nəzəri və praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanda mövcud olan bütün enerji resurslarından səmərəli və davamlı istifadənin təmin olunacağı şəraitdə ölkənin enerji iqtisadiyyatında yüksək inkişafa nail olmaqdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin təmin olunmasına əsaslanan davamlı inkişaf konsepsiyasının digər əsas hədəfi alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən istifadənin sürətləndirilməsi, institusional mühitin inkişafı, elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi, mütəxəssis hazırlığının davam etdirilməsi və enerji istehlakçılarının maarifləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsidir. [11] Buna görə də, dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi layihələrlə yanaşı, özəl sektorun da bu prosesdə yaxından iştirakı təşviq edilməli və alternativ enerji tariflərinin sürətli tənzimlənməsi təmin edilməlidir. Bundan başqa, enerji, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, bölgələrin inkişafına fokuslanmaq, regional inkişaf mərkəzlərinin yaradılması və hər bölgənin rəqabət üstünlüklərini nəzərə alaraq şəhər və kəndlərdə infrastrukturunu və sosial xidmətləri inkişaf etdirmək planlaşdırılır. Hazırda bütün dünyada məhz bu tendensiya müşahidə olunmaqdadır. Buna görə də, Azərbaycan gələcəkdə ənənəvi enerji ehtiyatlarının tükənəcəyini nəzərə alaraq, ölkə üçün daha çox fayda verə biləcək və sosial-iqtisadi inkişafın daha da artmasına səbəb olacaq alternativ enerji mənbələri üzərində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və enerji infrastrukturunun yaradılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir. Azərbaycanın mövcud (ənənəvi) enerji ehtiyatlarından davamlı istifadəsinin yaxın gələcək üçün mümkün olmasına baxmayaraq, lakin müəyyən müddətdən sonra neft və qaz ehtiyatlarının azalması və hasilatın tükənməsi, Azərbaycanın bərpa olunan enerji ehtiyatlarına xarici ticarətin cəlbi, bu sahədə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb, həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Buna görə də, ölkədə sosial-iqtisadi stabilliyə nail olmaq üçün enerji ehtiyatlarının sabitliyi və səmərəliliyi enerji təhlükəsizliyi strategiyasının əsas hissələrindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycan mövcud enerji ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Neft-qaz sektorunun və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin diversifikasiyası və inkişafı, alternativ və ya bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişlənməsi və qənaət olunması gələcək nəsillər üçün daxili enerji tələbatının və eyni zamanda, ölkədə enerji təhlükəsizliyinin düzgün təmin olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaijan 2020: “Look into the future” – Concept of Development, səh 1-34. Mövcuddur: https://president.az/files/future_en.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Mövcuddur: <http://iqtisadiislahat.org/store/media/documents/fermanlar/Milli%20Iqtisadiyyat%20YOL%20XERIT%20ESI.pdf>
3. 2013-cü il 29 may tarixli 2918 nömrəli Sərəncamına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, Mövcuddur: <https://economy.gov.az/media/pdf/inkishaf-konsepsiya-2020.pdf>
4. 6 dekabr 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikasında

- kommunal xidmətlərin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi Mövcuddur: https://mida.gov.az/documents/Kommunal_xidm%C9%99tl%C9%99rin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_Strateji_Yol_X%C9%99rit%C9%99si_.pdf
5. Energy Ministry of Azerbaijan, (2020). In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of the Republic of Azerbaijan, Mövcuddur: http://minenergy.gov.az/en/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycan-respublikasinin-enerji-semereliliyi-siyaseti_517
 6. Enerji resurslarından səmərəli istifadə və enerji effektivliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi, Mövcuddur: <http://minenergy.gov.az/uploads/senedler/nhal/1.pdf>
 7. Energy Charter, (2020). “Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects” PEEREA, In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of the Republic of Azerbaijan, Mövcuddur: https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/IDEER/IDEER-Azerbaijan_2020.pdf
 8. EU neighbors, “EU4Energy: Discussions on Energy Efficiency Action Plan in Azerbaijan”, Mövcuddur: <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/news/eu4energy-discussions-energy-efficiency-action-plan-azerbaijan>
 9. Energy Charter, “An Energy Efficiency Action Plan discussed in Azerbaijan”, (2020). Mövcuddur: <https://www.energycharter.org/media/news/article/an-energy-efficiency-action-plan-discussed-in-azerbaijan/>
 10. Şərq Qonşuluq Siyasəti, (2018). Azərbaycan Enerji Strategiyası və Enerji səmərəliliyi haqqında qanun hazırlayır: əsas mahiyyəti nədən ibarətdir?, Mövcuddur: <https://www.euneighbours.eu/az/east/eu-in-action/stories/azrbaycan-enerji-strategiyasi-v-enerji-smrliliyi-haqqinda-qanun>
 11. Pinar Ipek, (2009). “Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security”, Vol. 63, No. 2. səh. 227-239, Mövcuddur: <https://www.jstor.org/stable/25482635?seq=1>

UDC 330.33**SUMMARY****MAIN STRATEGIC STEPS AND DOMESTIC POLICY FOR THE DEVELOPMENT OF THE ENERGY SECTOR IN AZERBAIJAN****A. I. Karimli, A. M. Aghayev**

The article analyzes the main strategic steps taken in the development of Azerbaijan's energy economy in modern times and the relevant measures taken in the domestic policy in connection with the energy sector. It is an undeniable fact that ensuring flexible, transparent and quality management in the energy sector is a strategic goal of Azerbaijan, and all state support is aimed at modernizing and effectively regulating this area. The impact of new technologies on the energy sector, renewable energy sources and energy efficiency, and the reduction of carbon emissions have become a priority in the energy policy of countries. Despite the implementation of relevant reforms, there are certain shortcomings and problems in ensuring transparent energy administration in the country. Therefore, the stability and efficiency of energy resources is one of the key parts of the energy security strategy to achieve socio-economic stability in the country. In this regard, Azerbaijan should have to use existing energy resources efficiently.

Keywords: renewable energy sources, traditional energy resources, energy administration, energy policy, Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ШАГИ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА
РАЗВИТИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Керимли А.И., Агаев А.М.

В статье анализируются основные стратегические шаги, предпринятые в развитии энергетической экономики Азербайджана в современный период, и соответствующие меры, принятые во внутренней политике в связи с энергетическим сектором. Неоспорим тот факт, что обеспечение гибкого, прозрачного и качественного управления в энергетическом секторе является стратегической целью Азербайджана, и вся государственная поддержка направлена на модернизацию и эффективное регулирование в этой области. Влияние новых технологий на энергетический сектор, возобновляемые источники энергии и энергоэффективность, а также сокращение выбросов углерода, стали приоритетными в энергетической политике стран. Несмотря на проведение соответствующих реформ, существуют определенные недостатки и проблемы в обеспечении прозрачного управления энергией в стране. Поэтому стабильность и эффективность использования энергоресурсов является одной из ключевых частей стратегии энергетической безопасности для достижения социально-экономической стабильности в стране. В связи с этим Азербайджан должен эффективно использовать имеющиеся энергоресурсы.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, традиционные энергоресурсы, энергетическое управление, энергетическая политика, Азербайджан

Redaksiyaya daxilolma 14.09.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

¹Natiq Əli oğlu Cavadov, ²Ayşən Viləddin qızı Məmmədova
³Seymur Ceyhun oğlu Məmmədov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə ş., Şah İsmayıl Xətai prospekti, 103

[1cavadov1958@mail.ru](mailto:cavadov1958@mail.ru), [2a.nesibova@uteca.edu.az](mailto:a.nesibova@uteca.edu.az),
[3s.memmedov@uteca.edu.az](mailto:s.memmedov@uteca.edu.az)

Xülasə: Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşması və bazar münasibətləri sistemə keçməsi əhalinin məşğulluğu və onun həll edilməsi mexanizmi sahəsində də bir çox yeni və mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi onlara həm tamamilə yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən, həm də formalaşmaqda olan əmək bazarının qanunları və tələbləri baxımından yanaşılmasını tələb edir.

Son illər Azərbaycanda məşğulluq imkanlarının mütəmadi artırılması ölkədə işsizliyin azalaraq 5 faizə enməsinə səbəb olub. Əhalinin məşğulluğunun, sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər davamlı xarakter daşıyır. Tədbirlər çoxşaxəli və genişmiqyaslıdır. Məsələn olaraq DOST - Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat layihəsini və bir sıra digər proqramları göstərmək olar. "Məşğulluq" alt sistemi isə 2019-cu il noyabrın 8-də istifadəyə verilib. Sistemin məqsədi dövlət məşğulluq xidmətlərinin real vaxt rejimində çevikliyinin təmin edilməsi, əmək bazarı iştirakçıları üçün əlçatanlığının və effektivliyinin, ümumən əmək bazarında rolunun artırılmasıdır.

İnsanların məşğulluq probleminin daim diqqət mərkəzində olması onlara göstərilən dövlət qayğısının ən aydın təzahürlərindən biridir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər də dövlətimizin siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşının maraqlarının və rifahının dayandığını təsdiqləyir.

Açar sözlər: makroiqtisadi siyasət, demografik vəziyyət, məşğulluq siyasəti, sosial-iqtisadi siyasət, işsizlikdən siqorta, sosial müdafiə, əmək bazarı, əmək resursları, əməkqabiliyyətlik.

Giriş: Hər bir dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də əmək qabiliyyətli insanların məşğulluğunu yüksək səviyyədə təmin etməkdən ibarətdir. Məşğulluğun yüksək səviyyədə təmin olunması öz növbəsində ölkədə olan məhsuldar qüvvələrdən səmərəli istifadəyə gətirib çıxarır. İşsizliyin yüksək səviyyədə olduğu ölkələrdə işçi qüvvəsindən yarımçıq istifadə nəticəsində iqtisadi sistem özünün istehsal imkanlarından tam istifadə edə bilmir. İşsizlik həmçinin insanların həyatı vacib maraqlarına ciddi zərbə vurur və onları yaşayış uğrunda mübarizə aparmaq həddlərinə gətirib çıxarır. İşsizliyin göz qabağında olan nəticəsi istehsal olunmamış məhsuldur. İqtisadiyyat işləmək istəyən və ona qadir olan bütün əmək qabiliyyətli insanlar üçün kifayət edəcək qədər iş yerləri yarada bilmirsə potensial istehsal və xidmət biryolluq və dönməz olaraq itirilir. Beləliklə, işsizliyin səviyyəsi hər bir ölkədə iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodikası: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin məşğulluğun inkişafı ilə bağlı təsdiq etdiyi sərəncam və proqramlar, imzalanmış fərmanları, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, məşğulluğun inkişafına dair qəbul etdiyi digər qanun və normativ-hüquqi sənədlər təşkil etməkdədir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Hər bir ölkədə məşğulluğun təmin olunması sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla, əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasında ən mühüm vasitədir.

Prezident İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi də əhalinin səmərəli məşğulluq imkanlarının artırılmasıdır. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanda yeni iş yerlərinin yaradılması daimi xarakter almışdır, 2003-2018-ci illərdə ölkəmizdə yeni yaradılan iş yerlərinin sayı 2 milyondan çoxdur. Ölkənin demoqrafik inkişaf perspektivlərinə, ölkənin iqtisadi prioritetlərinə əsaslanan "2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası" səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət məşğulluq siyasətini müəyyən edir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Məşğulluq bazar iqtisadiyyatının mühüm məsələlərindəndir. Effektiv iqtisadi fəaliyyəti nizamlamaq məşğulluq probleminin həlli olmadan mümkün deyildir. Ona görə də məşğulluq siyasəti Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan iqtisadi inkişaf siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri olmuşdur.

«Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu məşğulluğa aşağıdakı anlayışı verir:

«Məşğulluq-vətəndaşların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc gətirən hər hansı fəaliyyətdir»

Bəşər tarixi mövcud olduğu dövrlərdən bu günə qədər insanlar tarixin və zamanın bütün mərhələlərində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş və bu gün də olmaqdadır. Hələ ibtidai icma istehsal üsulunun mövcud olduğu dövrlərdə belə insanlar müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmuşlar. Əslində həmin vaxtlar iqtisadi termin kimi ifadə olunmasa da praktik olaraq müvafiq sahə və istiqamət üzrə məşğulluq mövcud idi. Bu mərhələdə həmin istiqamətdəki əmək bölgüsünə uyğun olaraq məşğulluq prosesi aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: qadınlar yığımçılıqla, kişilər ovçuluqla, qocalar isə toplanmış kollektiv istehsal təcrübəsinin mühafizəçiləri məsələləri ilə məşğul olurdular.

İqtisadiyyat elmində müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən məşğulluq anlayışına müxtəlif yanaşmalar irəli sürülmüşdür. İqtisadi fəaliyyətin elə birinci mərhələsi məşğulluqla bağlıdır. Əgər, insanlar məşğul deyilsə, onda heç bir istehsal prosesi baş tuta bilməz, heç bir iqtisadi proses uğurlu nəticə gətirməz.

Məşğulluq hər şeydən əvvəl, bir iqtisadi fəaliyyət növü kimi bütün iqtisadi münasibətlərin təməli prinsiplərini təşkil edir. Eyni zamanda özündə iqtisadi proseslərin səmərəliliyini əks etdirir. Əmək prosesində, istehsal prosesində təbii ki, məşğulluq mövcud olaraq, bu prosesin iştirakçıları arasında münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. İstehsal prosesində daha çox məhsulun yaradılmasını təmin edən, onun keyfiyyətinə diqqətli olmağı bacaran, istehsal prosesinin baş verməsi üçün müvafiq istehsal vasitələrinin hərəkətini təmin edə bilən insanların-məhsuldar qüvvələrin mövcudluğundan söhbət gedə bilər ki, bu da insanların həmin sahədə formalaşmasında məşğulluğun rolunu açıb göstərir.

Məşğulluq digər bir mühüm tərəflərin-istehsalçı ilə istehlakçı arasında iqtisadi münasibətlərin yaranmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olur. Çünki, istehsal prosesində işçi qüvvəsinin iştirakı və bu zaman məşğul olmaları son nəticə etibarlı ilə onlarla istehlakçılar arasındakı münasibətlərin formalaşmasında böyük və həlledici rol oynayır. [1]

Məşğulluğun təminatı və tənzimlənməsi bugünkü Azərbaycan gerçəkliyində daha çox fikir verilən və hərtərəfli dövlət qayğısı ilə əhatə olunan sosial siyasətin tərkib hissəsidir.

Ölkəmiz 1991-ci ildən müstəqil olsa da 1993-cü ilə qədərki müddətdə çox ciddi bir tənəzzül mövcud idi. Bu baxımdan da, Respublikamızda işsizliklə bağlı məsələləri aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq mümkündür: bunlardan birinci 1988-ci ildən 1993-cü ilə qədərki beş illik dövrü əhatə edir. Həmin dövrün xarakterik xüsusiyyətləri belə idi: bir tərəfdən nəhəng bir ittifaqdan ayrılma məsələləri, tarixi düşmənlərimiz ermənilərin torpaqlarımıza işgalla nəticələnən təcavüzü, keçmiş ittifaq ölkələri ilə

hərtərəfli (xüsusən də siyasi və iqtisadi) əlaqələrin qırılması və pozulması, iflasa uğrayan fəaliyyəti dayanan müəssisələr və digər tərəfdən isə hərtərəfli tənəzzül, daxili siyasi çəkişmələr işsizliyin yaranmasındakı ən əsas təkan verici amillər idi.

Ölkəmizin bazar iqtisadi sistemində keçməsi ilə əlaqədar olaraq, həm milli iqtisadiyyatın, həm də bu zaman əmək bazarının yeni prinsiplər əsasında qurulması əsas zərurətə çevrilmişdir. Əmək bazarının formalaşması burada əmək ehtiyatlarından səmərəli və düzgün istifadə edilməsini tələb edir. Bu obyektiv bir haldır. Çünki, işsizliyin minimuma endirilməsi, bununla da məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi məhz çevik əmək bazarı mexanizmi vasitəsi ilə mümkün ola bilər.

Prezident İlham Əliyevin uğurlu sosial-iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması şəraitində ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadənin, o cümlədən gənclərin məşğulluğunun təminatıdır. Prezident İlham Əliyevin 13 fevral 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş və məşğulluq sahəsində növbəti mühüm irəliləyişlərə imkan yaradan "Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı"nda da gənclərin məşğulluq imkanlarının artırılmasına yönələn tədbirlər yer alıb. Gənclərin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasətinin uğurlu icrası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən aktiv məşğulluq tədbirlərinin əsas hədəflərindən biridir. Bu istiqamətdə aparılan işlərin davamı olaraq, 2019-cu ildə nazirlik yanında Dövlət Məşğulluq Xidmətinin münasib işlərlə təmin etdiyi 103 028 işsiz və işaxtaran şəxslərdən 23,3 faizi və ya 24 033 nəfərini məhz gənclər təşkil edib.

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasətinin başlıca prioritetlərindən biri də məhz işsizlik göstəricilərinin minimal səviyyədə saxlanılmasıdır. Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasətində məşğulluğun təmin olunması üçün müəyyən olmuş istiqamət və bu istiqaməti müəyyən edən qanunvericilik sistemi vardır. Məşğulluğun təmin olunması üçün dövlətlərin müəyyən etdikləri siyasət nə qədər fərqli olsa da onları birləşdirən ümumi prinsiplər də mövcuddur. [2]

Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək bazarının tələbi ilə işçi qüvvəsi təklifi arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi üçün cəmiyyətdə sosial əməkdaşlıq prinsiplərinin bərqərar olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Son illər əhalinin məşğulluğu sahəsində sosial tərəfdaşlığı həyata keçirmək üçün zəruri qanunvericilik bazası yaradılmışdır. 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində "Kollektiv müqavilə və saziş" adlı xüsusi bölmə ayrılmış, 2001-ci il avqust ayından qüvvəyə minmiş "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu sahədə sosial tərəfdaşlıq münasibətləri, "Həmkarlar ittifaqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Ölkədə sosial tərəfdaşların məşğulluq problemlərinin həllinə təsirini gücləndirmək məqsədilə:

- sahə səviyyəsində kollektiv sazişlər və müəssisə səviyyəsində kollektiv müqavilələr bağlanması işinin gücləndirilməsi;
- kollektiv saziş və müqavilələrdə məşğulluğun təmin olunması, kadrların hazırlanması və işçilərin sosial müdafiəsi məsələlərinin əks etdirilməsi;
- yeni iş yerlərinin açılması prosesinin sosial tərəfdaşlıq prinsipi əsasında həyata keçirilməsi;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı təsir mexanizminin daha da fəallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə görə "Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir". Həmin maddənin digər müddəsinə görə "İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır".

2001-ci ilin iyun ayında "Məşğulluq Haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olunmuşdur. [3]

Azərbaycan Respublikası məşğulluğun təmin olunması baxımından problemlə ölkələr sırasındadır. Ölkədə mövcud olan məhsuldar qüvvənin əsas elementlərindən olan işçi qüvvəsinin axını yüksəkdir və ölkə işçi miqrant ixracında «qabaqcıl» ölkələr sırasındadır. Mövcud problem həm qanunvericiliklə, həm də ölkənin iqtisadi inkişafında olan neqativ meyillərlə bağlıdır. Ölkə Konstitusiyası hər bir kəsin məşğulluğunun təmin edilməsinin dövlətin əsas məqsədlərindən biri kimi özündə ehtiva etmişdir.

«Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır»

«İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır»

«Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir»

Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər zamanı bir sıra amillərin nəzərə alınması da zəruridir. Bunun üçün məşğul əhalinin təsnifatı və demoqrafik proqnozlar olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasında demoqrafik şəraitin dəyişməsinin və onun əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mümkün təsirləri bir problem olaraq qoyulmuşdur. Azərbaycanın məşğulluq probleminə bir sıra spesifik amilləri nəzərə almaq lazımdır. Respublikada əhalinin inkişafı adətlər, ənənələr, müvafiq dini sistemlərlə müqəddəs sayılan bütün həyat tərziformasında həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda müasir demoqrafik vəziyyət bütövlüklə belə xarakterizə olunur:

- doğumun yüksək səviyyəsi ilə
- əmək qabiliyyətli əhalinin sayının artması ilə
- əhalinin strukturunun cavan yaşı ilə
- miqrasiya proseslərinin fəallaşması ilə

Ölkədə məşğulluq siyasətinin düzgün müəyyən olunmasında və məşğulluq problemlərinin həllində qanunvericiliyin rolu böyükdür. Eyni zamanda qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yalnız məşğulluq haqqında qanunun yenidən işlənməsi ilə bitməməlidir. Burada qanunvericiliyin bütövlükdə ölkədə əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması zərurəti vardır. Lakin qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zamanı Avropa və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnmək yerinə düşər. Ölkədə məşğulluğun təmin olunması ilə bağlı siyasətin həyata keçirilməsinə ciddi problem yaradan digər amil ölkədə gizli əmək bazarında və ya qeyri-formal sektorda çalışan işçilərin sayının yüksək həddə olmasıdır. Belə halın mövcudluğu məşğulluq siyasətinin düzgün müəyyən olunmasına ciddi əngəl yaratmaqla bağlı həmçinin insan hüquqlarının ciddi surətdə pozulmasına gətirib çıxarır. «Ölkənin əmək bazarında «kölgə» əmək bazarının mövcudluğu əmək hüquqlarının kütləvi pozulmasına şərait yaradan əsas amillərdəndir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məşğulluğun müasir siyasətinin əsas məqsədi əməyin bölüşdürülməsinin daha səmərəli və hər şeyi qavrayan sistemə ümumi işçi qüvvələrini cəlb etmək, istifadə olunmayan qabiliyyətləri üzə çıxarmaq yolu ilə bütün əhalinin məşğulluğunu artırmaqdır. Bu cür halda əmək qabiliyyətli əhalinin yeni kateqoriyasının əmək bazarına yolu məhdudlaşdırılmır, əksinə həvəsləndirilir. Belə yanaşmanın çıxış nöqtəsi onu etiraf etməyə səbəb olmuşdur ki, məşğulluq problemi ayrılıqda həll edilə bilməz, o «insan ehtiyatlarının» inkişafı və fəallığının ümumi probleminin, onların istehsalı qüvvələrinin artırılmasının bir hissəsidir, daha məhsuldar iqtisadiyyat işçi qüvvəsinə tələbatı artırır, çünki belə olduqda istehsal artır, məhsulun maya dəyəri aşağı düşür ki, bu da satışın genişlənməsi üçün şərait yaradır. [4]

2006-2015-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası ölkədə məşğulluq problemlərinin həllində demoqrafik şəraitin vacib olduğunu ön plana çəksə də Dövlət Proqramında bu amillər demək olar ki, nəzərə alınmamışdır. Ümumiyyətlə ölkədə hazırda mövcud olan qanunvericilik,

strategiya, müxtəlif dövlət proqramlarının məşğulluğun təmin olunmasına yönələn hissələrinin ciddi şəkildə analiz olunmasına və bu sənədlər əsasında işlək proqramların hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır.

Bu sahədə həyata keçirilən siyasət elə qurulmalıdır ki, bir tərəfin maraqlarının təmin edilməsi üçün digər tərəflərin sıxışdırılması baş verməsin. Təəssüf ki, son dövrlərdə ölkədə işçi hüquqlarının təmin olunması adı altında istər qanunvericilikdə edilən dəyişikliklər, istərsə də praktikada baş verənlər ölkədə onsuz da acınacaqlı vəziyyətdə olan sahibkarlığı ciddi zərbə vuracaqdır. Əmək hüquqlarının pozulmasına görə nəzərdə tutulan iri maliyyə sanksiyaları işçi hüquqlarının təmin olunmasına gətirib çıxarmayacaqdır, əksinə həyata keçirilən total yoxlamalar və qanunların sərtliyi son nəticədə həm sahibkarların, həm işçilərin, həm də dövlətin maraqlarına zərbələr vuracaqdır. Odur ki, əmək hüquqlarının təmin olunması və məşğulluq probleminin həlli istiqamətində həm qanunvericilik, həm də praktikada həyata keçirilən tədbirlər zamanı əmək münasibətinin bütün tərəflərinin maraqları nəzərə alınmalıdır. Mövcud problemlərin həlli adminstrativ təpkilər hesabına deyil, sosial partnyorluğun inkişafı sayəsində təmin olunmalıdır.

• Həyata keçirilən bütün dövlət və lokal proqramların məşğulluq aspektləri onların əmək bazarına müsbət təsiri baxımından analiz olunmalıdır. Sistemətik monitorinqlər nəticəsində məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində mövcud olan naliyyətlər və problemlər müəyyənləşməlidir.

İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması.Dövlət elə bir siyasət həyata keçirməlidir ki, əmək qabiliyyətli insanlar istədikləri vaxt öz peşə qabiliyyətlərini artırmaq üçün imkana malik olsunlar.Hər hansı təhsilə və peşə vərdişinə malik olan hər hansı əmək qabiliyyətli bir şəxs uzun müddət öz ixtisası və peşəsi üzrə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmadıqda, o sonradan həmin ixtisas və peşə üzrə fəaliyyətini bərpa etməkdə çətinlik çəkir.

Ölkənin əmək bazarına dair informasiyalara çıxışın təmin olunması. Qeyri-Formal sektorun mövcudluğu şəraitində ölkənin əmək bazarına dair dürüst informasiya bazasının yaradılması olduqca müşkündür. Əmək bazarına dair informasiya bazasının yaradılması və ona çıxışın təmin olunması məşğulluq probleminin həllində vacib elementdir. Bu istiqamətdə dövlətin həyata keçirməli olduğu tədbirlər sırasında aşağıdakıların olması vacibdir:

- Əhəlinin iş yerləri haqqında hərtərəfli məlumatlandırılması üçün müxtəlif xidmətlərin yaradılması;
- İxtisar olunan işçilər üçün məsləhət xidmətinin yaradılması;
- Ümumrespublika səviyyəsində məlumatlandırıcı-izahedici tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Yeni iş yerlərinin yaradılması və mövcud iş yerlərinin qorunub saxlanması. Son illərdə ölkədə yeni iş yerlərinin açılması xeyli artmışdır. Mövcud iş yerlərinin saxlanması və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün dövlət aşağıdakı istiqamətlərə ciddi fikir verməlidir.

• Məşğulluqla bağlı olan istənilən proqramlar, onların ümumrespublika və ya lokal olmasından asılı olmayaraq nisbətən qısa müddət üçün nəzərdə

tutulmalıdır. Proqramların birinin başa çatması ilə digərinin fəaliyyətə başlaması uzlaşmalıdır və dövrülülük təmin olunmalıdır.

• Uzunmüddətli proqnozların hazırlanması məqsədi ilə əhəlinin iş yerlərinə tələbatlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

• Ölkədəki demoqrafik inkişaf və əhəlinin dinamikası mütləq nəzərə alınmalıdır. Yeni yaradılacaq istehsal və xidmət sahələri əmək resurslarının daha çox cəmləndiyi ərazilərdə yerləşdirilməlidir.

• Sərmayə yatırımlarının işçi qüvvəsindən səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədi ilə daha düzgün istiqamətləndirilməsi zəruridir. İnvestorları stimullaşdırmaq məqsədi ilə onlara elə güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır ki, onlar yatırımları əmək resurslarının daha çox cəmləndiyi ərazilərdə həyata keçirsinlər.

• Xammal və enerji mənbələrinə yaxın olan yerlərdə istehsalın və xidmət sahələrinin şəbəkəsinin yaradılması, ərazi istehsal komplekslərinin yaradılması məqsədi ilə uzunmüddətli iqtisadi proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. [5]

Azərbaycanda məşğulluqla bağlı olan problemlərin təhlili bir daha göstərdi ki, işsizlik problemi bazar iqtisadiyyatının mühüm məsələlərindəndir və bu problemi həll etmədən effektiv iqtisadi fəaliyyəti nizamlamaq mümkün deyildir.

Azərbaycanda əmək resurslarının qeyri-səmərəli istifadə olunduğu üçün bu problemin həlli xüsusi ilə aktualıq kəsb etməkdədir. Dünyada əmək bazarının nizamlanması üçün böyük nəzəri və praktiki təcrübə vardır. Sadəcə bu təcrübədən bəhrələnmək və məşğulluq probleminin həllinə kompleks yanaşmanı özündə ehtiva edən fəaliyyət planı və strategiyası olmalıdır.

Əməyin ödənişinin nisbətən aşağı olduğu müəssisələr üçün, xüsusən də yüngül sənaye müəssisələri üçün vergi güzəştləri müəyyən olunmalıdır. Belə güzəştlərdən əldə edilən əlavə vəsait əmək haqlarının yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Belə olduqda kişilərlə qadınların əmək haqlarının ümumi Respublika üzrə orta həcmi arasında olan fərq xeyli azalmış olacaqdır. Belə ki, yüngül sənaye müəssisələrində bir qayda olaraq işçi qadınlar kişilərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Məşğulluq strategiyası və Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üçün daha konkret fəaliyyət planları işlənilməlidir.

Hazırda ölkədə ev qulluqçuları, dayələr, şəxsi sürücülər, şəxsi mülklərin mühafizəçiləri və s. kateqoriya işçilərin sayı artmaqdadır. Lakin bu kateqoriya işçilərə əmək qanunvericiliyi ümumiyyətlə şamil edilmir. Əmək Məcəlləsində bu kateqoriya işçilərin əmək fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xüsusi fəsil nəzərdə tutulmalıdır. Muzdlu əməyə cəlb edilmiş bu kateqoriya işçilərin sığortalanması, əməyinin və sağlamlığının mühafizəsi və s. digər məsələlər qanunvericiliklə tənzimlənməlidir. Praktikada belə işlərlə məşğul olan insanlarla rəsmi əmək münasibətlərinin yaradılması halı demək olar ki, yoxdur.

İşçilərin əmək haqları onların əməyinin dəyərinə və nəticələrinə, işçilərin ixtisasına və ixtisas dərəcəsinə, peşəkarlığına uyğun olaraq elə artırılmalıdır ki, işçilər bu əmək haqqını almaqla minimum tələbatlarını ödəyə bilsinlər. Belə olan halda iş yerində qazanılan vəsait işçilərin əsas qazanc mənbəyinə çevriləcəkdir. Bu isə öz növbəsində istehsalın keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə müsbət təsir etməklə yanaşı əhalinin rifah halının artmasına gətirib çıxaracaqdır. [6]

“2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən əmək bazarında baş verən proseslərə çevik uyğunlaşmaq və inklüziv məşğulluğu təmin etmək məqsədilə əsas istifadə olunan vasitələrdən biri məqsədli aktiv məşğulluq tədbirləridir. Bu baxımdan, növbəti illərdə belə tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqsədli aktiv tədbirlər, ilk növbədə, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşları əhatə edəcəkdir. Bu sahədə aşağıdakı prioritetlər müəyyən edilmişdir:

aktiv məşğulluq tədbirlərinin əhatə dairəsinin və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə potensialın gücləndirilməsi;

gənclərin peşə təhsilindən əmək bazarına inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədilə karyera (peşə) - məsləhət və karyera - planlaşdırma xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadəyə keçidin təmin edilməsi və mərkəzləşdirilmiş karyera portalının yaradılması;

əməkqabiliyyətli əhalinin dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına sosial yardımlardan və müavinətlərdən asılılığını azaltmaq məqsədilə passiv sosial müdafiədən (ünvanlı dövlət sosial yardımı) aktiv sosial

müdafiyyə (əmək bazarına inteqrasiya) keçidi təmin edən özünüməşğulluq və ailə təsərrüfatlarının yaradılmasına dəstək tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

sosial müdafiyyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların əmək bazarına adaptasiyası üçün peşə hazırlığının, o cümlədən səriştəyönümlü modul təlimin tətbiqinin genişləndirilməsi, onlar üçün kvota sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması;

işsiz və işaxtaran vətəndaşların müvəqqəti məşğulluğunun çevik və səmərəli təşkili məqsədilə əmək birjalarının və haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili mexanizminin yeniləşdirilməsi;

iş klubları və əmək yarmarkalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və təşkilinin təkmilləşdirilməsi, “virtual müəssisələr” (təcrübə müəssisələri), “öz biznesinə başla” tədbirlərinin əlaqələndirilməsi və güzəştli maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının artırılması;

müasir standartlara və regional əmək bazarının tələblərinə uyğun yeni aktiv məşğulluq tədbirlərinin müəyyənəşdirilməsi və həyata keçirilməsi.

Bundan əlavə Prezident İlham Əliyevin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin təsdiqlədiyi Tədbirlər Planı koronavirus pandemiyasının milli iqtisadiyyata, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirin azaldılması, mövcud şəraitdə sosial rifahın dəstəklənməsi üçün genişmiqyaslı, təsirli və məqsədəuyğun tədbirləri özündə əhatə edir. Sənəddə iş yerlərinin qorunması, məşğulluğa və sosial rifaha dəstəyin təmin olunması əsas istiqamətlər sırasındadır. Belə ki, Tədbirlər Planına əsasən, məşğulluğa və sosial rifaha dəstək, o cümlədən işçilərin işsizlik riskindən qorunması və sosial müdafiəsi məqsədilə Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər görülməkdir:

- Dövlət sektoru üzrə işçilərin əsassız yerə işdən çıxarılmasına, ixtisarına yol verilməməsi və məzuniyyətə buraxılan işçilərin əməkhaqlarının saxlanması üçün aprel-may aylarında müvafiq işlər aparılacaq. Bu istiqamət üzrə görülməkdir işlər həmin sektorda çalışan 910 min işçini əhatə edəcək.
- Qeyri-dövlət sektoru üzrə işçilərin əsassız yerə işdən çıxarılmasına, ixtisarına yol verilməməsi məqsədilə aprel-may aylarında işəgötürənlərlə bağlı iş aparılmaqla, gündəlik nəzarət təmin ediləcək. Bu istiqamətdə işlər isə qeyri-dövlət sektorunda çalışan 664 min işçini əhatə edəcək. [7]

İşsiz və işdən azad olunmuş şəxslərin məşğulluğu və sosial müdafiəsi istiqamətində Nazirlik tərəfindən:

- 50 min haqqı ödənilən ictimai iş yerinin (2020-ci ilin aprel-may ayları) yaradılması vasitəsilə həmin iş yerlərində işsiz şəxslərin müvəqqəti məşğulluğu təmin ediləcək. Bu məqsəduçün 30 milyonmanat vəsait nəzərdə tutulub;
- Nazirlik yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda alınan şəxslərə (200 min nəfər) 2020-ci ilin aprel-may aylarında hər ay üçünyaşayış minimumu həcminə (190 manat) birdəfəlik ödəmə veriləcək. Bunun üçün 70 milyon manat yönəldiləcək;
- İşsizlikdən Sığorta Fondu, BMT İnkişaf Proqramı və Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən özünü məşğulluq proqramının genişləndirilməsi və icrasının sürətləndirilməsi təmin olunacaq. Proqram bu il üzrə 11 min nəfəri əhatə edəcək və işsizlikdən Sığorta Fondu hesabına bu məqsəd üçün 70 milyon manat ayrılması nəzərdə tutulub;
- İşsizlikdən sığorta ödənişlərinin əhatə dairəsi genişləndiriləcək və bu sahədə proaktiv təyinat mexanizmi yaradılacaq. 2020-ci ilin aprel-dekabr ayları üzrə bu tədbir 20 min nəfəri əhatə edəcək və bu məqsəd üçün İşsizlikdən Sığorta Fondu hesabına 20 milyon manat ayrılacaq;
- İşsizlikdən sığorta ödənişi bitmiş, lakin işlə təmin olunmamış şəxslərə sığorta ödənişinin və peşə hazırlığı kurslarında fasilə yaranmış müdavimlərə təqaüdlərin verilməsi xüsusi karantin rejimi

dövründə davam etdiriləcək. Bu istiqamət üzrə işlər cari ilin aprel-may ayları üzrə 2 min nəfəri əhatə edəcək və İşsizlikdən Sığorta Fondu hesabına bu istiqamətə 0,6 milyon manat ayrılacaq.

Əhalinin xüsusi həssas təbəqəsindən olan şəxslərin social müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqaməti üzrə Nazirlik tərəfindən:

- Sosial sığorta haqlarının azalması şəraitində kəsirinin bağlanması və əhaliyə social ödənişlərin (pensiya və müavinətlər) davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə bu ilin aprel-dekabr ayları üzrə Nazirlik yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSMF) 2019-cu il üzrə yaranmış 200 milyon manat ehtiyatından istifadə olunacaq;
- Ünvanlı dövlət social yardımını xüsusi karantin rejimi dövründə bitən ailələrə (şəxslərə) yardımın verilməsinin xüsusi karantin rejimi bitənədək davam etdirilməsi və bu dövrdə ünvanlı dövlət social yardımının təyinatının sadələşdirilməsi təmin olunacaq. DSMF-dən bunun üçün 3 milyon manat ayrılıb.

Tədbirlər Planının da həmçinin yaşı 65-dən yuxarı tənha şəxslərə evlərin də social xidmətlərin göstərilməsi və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə social xidmət müəssisələrin də xidmət göstərilməsi də əksini tapır [8].

Nəticə

Beləliklə yekun olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin məşğulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əhalinin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasəti aşağıdakılara yönəldilmişdir:

milliyətindən, cinsindən, yaşından, sosial vəziyyətindən, siyasi əqidəsindən və dinə münasibətindən asılı olmayaraq respublikada yaşayan bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanlar təmin edilməsi;

vətəndaşların. qanunçuluq çərçivəsində həyata keçirilən əmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün müdafiə edilməsi, onların məhsuldar və yaradıcı əmək qabiliyyətinin inkişafına kömək göstərilməsi;

əməyin könüllülüəyünə, məşğulluq növünün seçil məsində vətəndaşların öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə əməl olunması;

məşğulluq sahəsində sosial müdafiəni təmin edilməsi, iş axtarmaqda çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə kömək göstərən xüsusi tədbirlər görülməsi;

məşğulluq sahəsində fəaliyyətin iqtisadi və sosial siyasətin digər istiqamətləri ilə, o cümlədən sosial təminat, gəlirin artırılması və bölüşdürülməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması ilə əlaqələndirilməsi;

yeni iş yerləri yaradan, ən əvvəl sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və iş axtarmaqda çətinlik keçən vətəndaşlar üçün iş yerləri yaradan işverənlərin həvəsləndirilməsi;

əhalinin məşğulluğunu təmin etmək tədbirlərinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, onların yerinə yetirilməsinə nəzarətdə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının, onların təşkilatlarının, sahibkar assosiasiyalarının (ittifaqlarının) fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

əhalinin məşğulluğu problemlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlıq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqat işinin elmi yeniliklərinə əsasən Azərbaycanın yaxın 10 il ərzində məşğulluqla bağlı olan problemlərin həlli istiqamətində ciddi nəliyyətin əldə edilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edilir:

• Məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyən mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;

• Məşğulluqla bağlı olan Strategiya və Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi üçün daha detallı və konkret proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi;

• Məşğulluq siyasətini həyata keçirərkən sosial partnyorluğun ön plana çəkilməsi;

№ 2/2020

səh.11 - 20

• Az təminatlı və həssas qrupların məşğulluğunun təmin olunmasına yönələn konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Əmək bazarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və işədüzəltməyə yardım edilməsi istiqamətində aşağıdakı işlərin görülməsi vacibdir.

- İşçi kütləsinin, biznesin və dövlətin maraqlarının qarşılıqlı surətdə təmin olunması.

Ədəbiyyat

1. Sevil Rzayeva, Müşfiq Ramazanov. İqtisadiyyat, (Dərslik), Bakı 2013.
2. "Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020-2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı"
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası
4. Fazil Hüseynov. İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri, (Monoqrafiya), Bakı 2015.
5. "2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"
6. Doç. Dr. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov. Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı 2010.
7. Prezident İlham Əliyevin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin təsdiqlədiyi Tədbirlər Planı
8. <https://economy.gov.az/>

UOT 330

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ ЗАНЯТОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Джавадов Н. А., Мамедова А. В., Мамедов С. Дж.

Независимость Азербайджана и переход к системе рыночных отношений привели к появлению множества новых сложных социально-экономических проблем в сфере занятости и механизма их решения. Изучение этих проблем требует совершенно новых теоретических и методологических аспектов, а также подхода к законам и требованиям формирующегося рынка труда.

В последние годы неуклонное увеличение возможностей трудоустройства в Азербайджане привело к снижению безработицы в стране до 5 процентов. Принимаемые меры по дальнейшему повышению занятости и социального благополучия населения носят устойчивый характер. Мероприятия многогранны и масштабны. Примеры включают DOST - Проект устойчивого и оперативного социального обеспечения и ряд других программ. Подсистема «Занятость» была запущена 8 ноября 2019 года. Назначение системы является обеспечение гибкости государственных служб занятости в режиме реального времени, повышение доступности и эффективности участников рынка труда, а также их роли на рынке труда в целом.

Постоянное внимание к проблеме занятости - одно из ярких проявлений заботы государства о них. Принимаемые в этом направлении меры также подтверждают, что интересы и благополучие граждан Азербайджана находятся в центре нашей государственной политики.

Ключевые слова: макроэкономическая политика, демографическая ситуация, политика занятости, социально-экономическая политика, страхование от безработицы, социальная защита, рынок труда, трудовые ресурсы, трудоспособность.

UDC 330

SUMMARY
STATE POLICY ON EMPLOYMENT IN AZERBAIJAN
Javadov N. A., Mammadova A. V., Mammadov S. J.

Azerbaijan's independence and transition to a system of market relations have led to many new and complex socio-economic problems in the field of employment and the mechanism for its solution. The study of these problems requires a completely new theoretical and methodological aspects, as well as an approach to the laws and requirements of the emerging labor market.

In recent years, the steady increase in employment opportunities in Azerbaijan has led to a decrease in unemployment in the country to 5 percent. The measures taken to further improve the employment and social welfare of the population are sustainable. The events are multifaceted and large-scale. Examples include the DOST - Sustainable and Operational Social Security project and a number of other programs. The "Employment" subsystem was launched on November 8, 2019. The purpose of the system is to ensure the real-time flexibility of public employment services, increase the accessibility and efficiency of labor market participants, and their role in the labor market as a whole.

One of the clearest manifestations of the state's care for people is the constant focus on the problem of employment. The measures taken in this direction also confirm that the interests and welfare of Azerbaijani citizens are at the center of our state policy.

Keywords: macroeconomic policy, demographic situation, employment policy, socio-economic policy, unemployment insurance, social protection, labor market, labor resources, ability to work.

Redaksiyaya daxilolma 10.07.2020

Çapa qəbul olunma .23.12.2020

**SOSIAL İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ KƏND TƏSƏRRÜFATI
İSTEHSALININ STİMULLAŞDIRILMASINDA ROLU****Cəfərov Müşviq Cəfər oğlu****Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitet,
Gəncə şəhəri, Adil İskəndərov küç. 64**

***Xülasə:** Aqrar sektorun inkişafı sosial-iqtisadi siyasətin strateji hədəflərindən hesab edilir. Bu baxımdan istehsalın stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə son zamanlar xüsusilə sosial istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirləri artırılmışdır. Nəticədə sosial amillərin aqrar iqtisadiyyatdakı rolunun artırılması və kəndin sosial problemlərinin həlli istiqamətində müsbət meyillər əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, sosial investisiyaların kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi baxımından kifayət qədər potensial mövcuddur. Məqalədə məhz bu cür ehtiyatların araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirilir.*

***Açar sözlər:** investisiya, rəqabət, iqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru, xarici investisiya, dövlət tənzimlənməsi, sosial səmərə.*

Giriş. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və idxaldan asılılığın aradan qaldırılması baxımından aqrar sektorun prioritet inkişafı sosial-iqtisadi siyasətin uzunmüddətli strateji hədəflərindəndir. Kənd təsərrüfatı çoxfunksiyalı olduğu üçün yalnız məhsul istehsalını həyata keçirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda öz potensialına söykənərək sosial əhəmiyyətli dəyərlərin bərpasını və inkişafını təmin edir. Aqrar sahə həmçinin kəndin canlanmasına mühüm töhfə verməklə, insanların iş və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Aqrar sferada davamlı olaraq həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin formalaşmasını və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan idarəetmə formalarının tətbiqini şərtləndirməklə iqtisadiyyatın bütün sferalarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Belə şərait kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların bazar mexanizmlərindən istifadə etmək bacarığının yaxşılaşmasına səbəb olmaqla onların sosial vəziyyətinin yüksəlməsi üçün daha münbit mühitin yaranmasına zəmin yaradır. Həyata keçirilmiş tədbirlərin nəticəsidir ki, kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatının elementləri ilə müəyyən edilmiş yeni təşkilati və hüquqi formalı, müxtəlif mülkiyyətçiliyə əsaslanan təsərrüfatçılıq formaları inkişaf etməkdədir. O cümlədən iqtisadiyyatın bu mühüm sferasında sahibkarlığın inkişafına əlverişli zəmin yaradılmış, nəticədə Ümumi Daxili Məhsulda özəl bölmənin xüsusi çəkisi hazırda 99% səviyyəsindədir.

Mövzunun aktuallığı. Son illər kənd təsərrüfatında müxtəlif mülkiyyətli təsərrüfatlar formalaşması istehsalın artımında mühüm rol oynasada kəndin sosial problemlərini tam şəkildə həll etməmişdir. Ona görə istehsalın stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə son zamanlar zəruri qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, xüsusilə sosial istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirləri artırılmışdır. Nəticədə sosial amillərin aqrar iqtisadiyyatdakı rolunun artırılması və kəndin sosial problemlərinin həllində bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinin iştirakı təmin edilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd yerlərində yaşayan əhali qruplarının yaşayış səviyyəsi və gündəlik fəaliyyəti onların ümumi sosial vəziyyətlərinə müsbət təsir edən ehtiyatlar kimi qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin müxtəlif elementləri baxımından sosial siyasətin əsas vəzifəsi isə inteqrasiya şəraitində sosial tədbirlərin bazar prinsipləri bazasında toplanmasından ibarətdir [3, s.67]. Bu baxımdan aqrar sferanın ayrı-ayrı strukturlarının və sistemlərin bir-birinə bağlılığı kimi başa düşülən inteqrasiya münasibətləri, onun elementlərindən yeni bir sosial orqanizm yaratmaqla əlaqələndirilmiş bir prosesi xarakterizə edir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin sosial-iqtisadi mahiyyətinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən cəmiyyət üzvlərinin aşağıdakı sosial fəaliyyətlərinin məzmunu və xarakteri daim önə çıxır: təhsil, mədəniyyət, qarşıya qoyulan vəzifələrin dərk olunma səviyyəsi, onların praktik həyata keçirilməsinə inam, insan amili və s. Sosial göstəricilər qarşıya qoyulan vəzifələrin həll olunma dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verməklə kənar təsirlərin sosial proseslər, yəni idarəetmə qərarı ilə təmin olunmayan sosial dəyişikliklər haqqında əsaslı məlumat əldə etməyə, məlumatlar sosial məqsədlərlə əlaqələndirməyə zəmin yaradır. Belə şəraitdə sosial amillərin istehsalın stimullaşdırılmasındakı əhəmiyyəti xüsusilə önə çıxır. Bu baxımdan aparılan tədqiqat aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatın məqsədi. Sosial investisiya qoyuluşlarının kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılmasındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi, sosial amillərin istehsalın nəticələrinə və əmək resurslarının iqtisadi fəallığına təsirinin qiymətləndirilməsi tədqiqatın başlıca məqsədidir.

MATERIALLAR VƏ MÜZAKIRƏLƏR

Qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə yanaşı cəmiyyətin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlət siyasətinin prioritetlərindən hesab edilir. Bu baxımdan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi məsələləri cəmiyyətin də diqqətini yerli kənd təsərrüfatı kompleksinin inkişaf etdirilməsinə yönəltməkdədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sferada istehsal prosesinin artırılması ilə yanaşı sahənin rəqabətə davamlılığının artırılması daha inkişaf etmiş, adekvat forma və metodların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsinin makro və mikro mühitdəki ən kiçik dəyişikliklərə tez cavab vermək imkanları yeni keyfiyyət yanaşmasını şərtləndirir. Göstərilənlər müəssisələrə sosial-iqtisadi fəaliyyətin əsas və mütərəqqi yolu kimi yenilikləri və qabaqcıl texnologiyaları nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu məqsədlə istehsal və sosial yönümlü investisiyalar demək olar ki, hər hansı bir yeniliyin əvəzolunmaz bir hissəsidir. Əslində zəruri həcmdə investisiyalar müəssisələrin texnologiyaları və innovativ prosesləri fəal inkişaf etdirməsinə və istehsalata tətbiq etmələrinə əlverişli şərait yaradır.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, prioritet layihələrin həyata keçirilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarına dövlət dəstəyinin yeni bir sisteminin inkişaf etdirilməsini, o cümlədən sosial investisiya proqramlarının hazırlanması, bu istiqamətdə hüquqi-normativ bazanın inkişafı və təkmilləşdirilməsini müsbət tədbirlər kimi xarakterizə etmək olar. Bütün bu tədbirlər bu və ya digər şəkildə investisiyaların axınına, xüsusən iqtisadiyyatda və kənd təsərrüfatında həm iqtisadi, həm də sosial yönümlü innovasiyaların inkişafına kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında investisiyaların qaytarılması müddəti uzun dövrü əhatə etməsi ilə xarakterizə olunmasına baxmayaraq, yeniliklərə qoyulan investisiyalar istehsalçıların əhəmiyyətli səviyyədə gəlir əldə etməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, investisiya mühiti şəraitində sosial sahənin mərhələli inkişafı baxımından cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatı ilə bağlı bir çox fərqli istiqamətlər müəyyən edilə bilər. Bunlar konkret sahəyə dövlət dəstəyi yolu ilə dövlətin və cəmiyyətin rifahının və firavanlığının dərəcəsi, habelə onun bazar iqtisadiyyatının idarə edilməsi üçün effektiv mexanizm kimi istifadəsi kimi mövqelər baxımından da əhəmiyyət kəsb edir [4,s.35]. Beləliklə, qeyd edilənlər sosial sahəyə olan baxışların əhatəli şəkildə qiymətləndirilməsinin vacibliyini önə çəkir.

Kənd təsərrüfatının əhalinin ərzaqla təmin etməsində açar rolu oynadığını nəzərə alaraq bir sahəyə dövlət dəstəyinin səmərəliliyini sosial effektivlə qiymətləndirmək mümkündür. Lakin aqrar sektorun yüksək sosial əhəmiyyəti yalnız o zaman görünməyə başlayır ki, bu sahədəki müəssisələrin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə təsir edəcək müəyyən həcmdə məhsul istehsal etməsi mümkün olsun. Bu zaman müsbət təsirlərin və yaranan risklərin nisbəti problemi də sosial aspektlərin öyrənilməsinə tələb edir. Əlbətdə ki, dövlət dəstəyi tədbirləri, həmçinin investisiya qoyuluşları sosial sahədə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət təsirinin birbaşa artmasına səbəb olur. Bununla

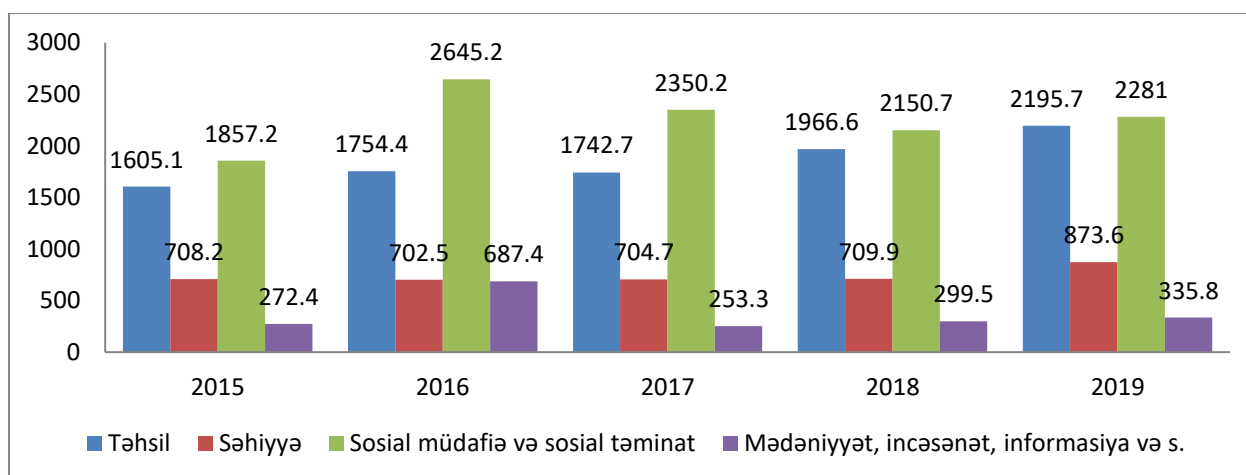
birlikdə, kənd təsərrüfatında risklərin hansı növlərinin mövcudluğunu, onların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və gələcəkdə sahələrin inkişafına necə təsir göstərə biləcəyini qiymətləndirmək üçün adekvat bir dəstək sistemi əsasında minimuma endirilə və ya sabitləşdirilə biləcəyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Baxmayaraq ki, qlobal səviyyədə iqtisadi proseslərdə baş verən dəyişikliklər aqrar sferanın inkişafına, cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının bütün sahələrinə istisnasız olaraq əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ümumiyyətlə, sosial investisiyalar müsbət sosial effekt əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrə investisiya qoyuluşlarını xarakterizə edir və əsasən sosial problemlərin innovativ həllinə yönəldilir. Yeni texnologiyalar təklif edən sosial strukturlar müxtəlif sahələrin inkişafına qoyulan investisiyaları və ya daxili korporativ istiqamətlərə yönləndirilən sərmayələri həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial investisiyalar geniş elmi-nəzəri və praktik əsaslara malik olmaqla qanunvericilik tənzimlənməsində öz əksini tapır. Sosial investisiyalar maliyyə cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin siyasətində də bu sahəyə dəstək tədbirləri ilə xarakterizə olunur.

Təcrübədə sosial investisiyaların təmin etdiyi iqtisadi səmərəlilik də birmənalı şəkildə müəyyən edilmir və sosial investisiyalar həm problemin nəzərə çarpan konkret həllinə, həm də sosial problemlərin aradan qaldırılmasına, o cümlədən arzuolunmaz sosial təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəldilir.

Araşdırmalar göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının və kənd təsərrüfatı məhsullarına qlobal tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə müşayiət olunan proseslər bütün sektorlarda, o cümlədən sosial sferada mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Deməli, bütövlükdə kənd təsərrüfatının səmərəli fəaliyyət göstərməsi istehsalla yanaşı sosial amillərin öyrənilməsinə sisteməlik bir yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin daim qarşılıqlı əlaqədə olmasını əhatə edir.

Ümumiyyətlə, sosial və iqtisadi problemlərin həlli üçün iqtisadiyyatın yenilikçi modellərə yönəldirilməsinin zəruriliyi göz qabağındadır, lakin bu təcrübə zəruri investisiya qoyuluşları olmadan tətbiq edilə bilməz. Bu şəkildə formalaşan iqtisadi mexanizm kənd təsərrüfatının inkişafı prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir və kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kömək üçün yeni yollar axtarmağa məcbur edir. Bununla əlaqədar olaraq, aqrar sferaya dəstək tədbirləri baxımından dövlətin rolu artır. Deməli, dövlət tədbirləri hesabına investisiya qoyuluşlarının həcmının artırılması yolu ilə bir tərəfdən istehsalın stimullaşdırılmasına, digər tərəfdən sosial problemlərin həllinə müsbət təsir etmək imkanları genişdir.

Qrafik. Dövlət büdcəsində sosial sahələrə yönəldən vəsaitin məbləği, mln. man [5].

Təhlil göstərir ki, bütün sahələr üzrə dövlət büdcəsindən sosial sahələrə yönəldən vəsaitin məbləği son illər, konkret olaraq 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, müqayisənin aparıldığı illərdə təhsilə yönəldən vəsaitin məbləği 36,8%, səhiyyəyə 23,4%, sosial müdafiə və sosial təminatla 22,8%, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyətə 23,3% və elmə 8% artmışdır [qrafik]. Məlumatlar təsdiq edir ki, dövlət büdcəsində sosial sahələrə yönəldən vəsaitin dinamikasında səhiyyə və elm təhsil və sosial müdafiə və sosial təminat sahələrilə müqayisədə geridə qalır.

Qeyd edilənlər göstərir ki, sosial sferanın inkişaf etdirilməsi daim dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Strateji Yol Xəritəsində bilavasitə sosial iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin, o cümlədən sosial sahədə aparılan islahatların və sosial siyasətlə bağlı tətbiq edilən yeniliklərin analizi təqdim edilir. Bu təhlilə əsasən sosial tədbirlərin əsas istiqamətləri olaraq aşağıdakı istiqamətlərimüəyyənləşdirmək olar: sosial infrastrukturun inkişafı; sosial təminat sahələrinin inkişafı; elm, təhsil, səhiyyə sahəsində islahatlar; hüquqi sahədə islahatlar; sahibkarlığın dəstəklənməsi, yoxsulluğun azaldılması; əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və s. [1, s.11]. Bu baxımdan sosial siyasətdə sosial infrastrukturun inkişafı mühüm istiqamətlərdən hesab edilir. Sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan tədbirlər kəndin şəhərdən asılılığının azaldılmasında əsaslı rol oynamaqla kənd təsərrüfatının mövsümi və ərazi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan əmək resurslarından daha səmərəli istifadəyə müsbət təsir göstərir. Müasir aqrar islahatların əsas prioritetlərindən biri məhz, yeni yaradılan təsərrüfatların bazasında bazar münasibətlərinin şərtlərinə uyğun infrastruktur sahələrinin formalaşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvələrin və kommunikasiyaların inkişaf səviyyəsini nəzərə alsaq, yaşayış şəraiti baxımından kənd yerlərinin şəhərlərlə müqayisədə geridə qaldığını görmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, sosial inkişafın səmərəliliyi yekun sosial göstəricilər şəklində öz əksini tapır. Sosial göstəricilərin təhlili baş verən sosial dəyişikliklərin mahiyyəti və inkişaf xüsusiyyətləri baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial hadisələrin və proseslərin inkişaf meyli yalnız onların mahiyyəti və məzmunu haqqında əsali məlumat verməyə imkan verən iqtisadi göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, gəlirlərin artması, yeni yoxsulluğun azalması, pensiyaların və sosial müavinətlərin artırılması və s. kimi iqtisadi göstəricilər sosial-iqtisadi inkişafın göstəricisi hesab edilir. İqtisadi inkişafın sosial hədəfləri bu meyarlarla xarakterizə olunur və bu baxımdan sosial inkişaf səviyyəsinin tədqiqində həmin meyarları özündə əks etdirən iqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsi vacibdir.

Beləliklə, konkret sferanın sosial inkişafını idarə etmək üçün sosial sistemin fəaliyyətinə daxil olan dəyişiklikləri xarakterizə edən göstəricilər sistemini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu göstəricilər sistemi, onların təzahür formaları və fəaliyyət mexanizmləri əsas metodoloji problemin - sosial inkişafın göstəriciləri sistemini formalaşdırmağa şərait yaradır. İqtisadi ədəbiyyatlarda sosial inkişafın iqtisadi göstəricilər sistemi aşağıdakı əsas qruplara bölünür: əhali, cəmiyyətin əmək ehtiyatları, onların bölüşdürülməsi, hərəkəti, istifadəsi və məşğulluğu, resurslardan istifadə, sosial məhsulun istehsalı və dövriyyəsi, milli gəlirin artması, əhalinin maddi rifahı və s. [2, s.37]. Göründüyü kimi göstəricilər əsasən sosial proseslərin və sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Sosial göstəricilər eyni zamanda cəmiyyətin maddi və mədəni sərvətlərinin artımını əks etdirir, orta müddətli planlaşdırmanın həyata keçirilməsinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial göstəricilər sosial prosesləri səciyyələndirən bütün mürəkkəb dəyişikliklərə fərqli xüsusiyyət verə bilmir. Bu baxımdan sosial göstəricilər sistemi sosial göstəricilərə zəruri bir əlavədir və istehsalçıların konkret iş şəraiti, həyat şəraiti, onların davranışı və fəaliyyəti və həyat şəraiti ilə bağlı münasibətinə diqqət yetirməyə imkan verir. Bununla birlikdə iqtisadi dəyişikliklərin sosial effektivliyi yalnız cəmiyyətin maddi xərcləri ilə deyil, həm də müxtəlif sosial qrupların və təbəqələrin ehtiyac, maraq və dəyər istiqamətlərinin dinamikasının

məzmunu və xarakteri ilə ölçülür. Beləliklə, sosial göstəricilər sosial inkişafın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından metodoloji vasitələridir.

Sosial həyatın müxtəlifliyi yaşayış şəraitinin, sosial və peşə mənsubiyyətinin, fərdi xüsusiyyətlərin fərqliliyini xarakterizə edir. Cəmiyyət üzvlərinin həyat şəraitini müəyyənləşdirərkən, həyat vəziyyətindən məmnunluq indeksini xarakterizə edən əhaliyə xidmət göstərən nəqliyyat və rabitə, mənzil - kommunal təsərrüfatı və əhaliyə məişət xidməti (məişət xidmətlərinin sosial sfera hissəsi), səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, elm və elmi xidmət, ictimai - siyasi ehtiyacların yerinə yetirilməsi, turizm xidməti, məhsul və xidmətlərin göstərilməsi, sosial sabitlik, gəlir, iş fəaliyyəti, şəxsi təhlükəsizlik və s.kimi göstəricilər önə çəkilir.

Göstərilənlər baxımından hazırda dövlət cəmiyyətin sosial rifahı baxımından bir sıra məsələləri, o cümlədən sosial müavinət xərclərini öz üzərinə götürmüşdür. Əsas məqsəd isə kənddə məşğulluğun yüksəldilməsinə, sosial-mədəni infrastrukturun inkişafına, ekoloji təhlükəsizlik və s. kimi mühüm problemlərin həllinə nail olmaqdır.

Nəticələr

Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, sosial yönümlü tədbirlər bütün hallarda, ayrı-ayrı sahələrin və müəssisələrin deyil, həm də insanların həyat səviyyəsinə müsbət təsir edir. Problemə bu cür yanaşma, sosial sahənin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Dövlət tərəfindən sosial sahələrə investisiya qoymaq müxtəlif istiqamətlərdə müsbət nəticələrə nail olmağa, o cümlədən kənd təsərrüfatı sektorunun investisiya cəlb ediciliyini artırmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə tədbirlər ilk növbədə insanların sosial-iqtisadi həyat şəraitinin səviyyəsini yaxşılaşdırmağı nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, əksər hallarda kəndlərdə yaşayanların şəhərə axımına müvafiq sosial şəraitin olmaması səbəb olur. Ona görə də dövlət tərəfindən sosial yönümlü investisiyaların artırılması və əhalinin sosial müdafiəsini nəzərdə tutan tədbirlər, eləcə də sosial xidmətlərin əlçatanlığı cəmiyyətin dövlətə etimadını və istehsalçıların iş fəallığını artırmaqla əmək məhsuldarlığının yüksəlməsində özünü biruzə verir.

Sosial istiqamətli tədbirlər içərisində yeni sosial obyektlərin və kommunikasiyaların tikilməsinə yönəldilən investisiyalar da mühüm istiqamətlər kimi əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir. Belə tədbirlər əlavə iş yerləri açılmasına, kənd təsərrüfatında məşğulluğun artırılmasına və kəndə kapital axınının artmasına xidmət edir. Əslində sosial investisiyalar məhz sosial problemləri həll etmək və gəlir əldə etmək üçün maliyyə yatırımları ilə xarakterizə olunur. Sosial investisiyalar müəyyən mənada qeyri-müəyyən olması səbəbindən hər hansı bir fəaliyyət bu sahəyə aid edilə bilər və bu baxımdan sosial investisiyalar sosial xarakteri ilə yanaşı iqtisadi mahiyyəti ilə də fərqlənir.

Məşğulluğun yüksəldilməsi əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına ciddi təsir etdiyindən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Bu istiqamətdəki tədbirlər sayəsində kənd təsərrüfatını daha yüksək məhsuldarlıqla işləməyə stimullaşdırmaq üçün unikal fürsət formalaşır, inkişaf etmiş sosial infrastruktur müəssisələrinin vəsait dövriyyəsi artır, məhsulların daşınması ilə bağlı vaxt itkisi azalır, nəticədə məhsulun maya dəyəri aşağı düşməklə rəqabət qabiliyyəti yüksəlir.

Sosial baxımdan mənzil və kommunal xidmətlərinin göstərilməsi və bu xidmətin yaxşılaşdırılması diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Elektrik, su, kanalizasiya və s. kimi bir çox həyatı dəstəkləyən sistemlərə də eyni yanaşma mövcuddur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılmasına müvafiq nəzarət mexanizminin olmaması halları, habelə maddi məsuliyyət və marağın aşağı səviyyəsi bəzən iqtisadi deyil, sistemli sosial problemlər yaradır. Beləliklə, dövlət tərəfindən sosial sahələrə qoyulan investisiyalar təkcə aqrar iqtisadiyyatın inkişafına deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial-iqtisadi sabitliyinə gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, sosial investisiyaların təsiri həm cəmiyyətin problemlərinin həllindən kənar, həm də cəmiyyət, konkret sahə və müəssisələr daxilində yönləndirilə bilər. Bu baxımdan sosial investisiyaların təmin etdiyi səmərəlilik də birmənalı şəkildə qəbul edilmir və o, bir tərəfdən problemlərin nəzərə çarpan həllinə (həm də investisiyaların təsiri), digər tərəfdən fərdi sosial

gərginliyin aradan qaldırılmasına, o cümlədən arzuolunmaz sosial təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəldilir. Praktik fəaliyyətdə iqtisadi səmərəlilik əksər hallarda sosial investisiya qoyuluşlarının ayrılmaz xüsusiyyəti kimi qəbul edilir.

Göstərilənlərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, sosial investisiya siyasəti nəinki sosial, habelə ətraf mühitlə əlaqəli problemləri, hətta insanlar və ya cəmiyyət tərəfindən müsbət qiymətləndirilən infrastruktur, korporativ idarəetmə və s. kimi məsələlərin həllinə yönəldilir. Bunlar da öz növbəsində sosial investisiyaların stimullaşdırıcı əhəmiyyətini sübut edən əsas amillərə çevrilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatına sosial investisiyaların cəlb olunması tələbatı, onun zəruriliyi və ilkin şərtləri müəyyən edilmişdir;
- sosial investisiya qoyuluşlarını müxtəlif dövrlər üzrə tətbiq olunma səviyyəsi və onun səmərəlilik meyarları göstərilmişdir;
- sosial investisiya qoyuluşlarının aqrar iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artmasına təsir imkanları müəyyən olunmuşdur;
- sosial investisiyaların cəlb edicilik dərəcəsi, ona təsir edən amillər müəyyən edilmişdir;
- sosial amillərin investisiya qoyuluşlarının rolu əsaslandırılmışdır;
- sosial investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması mexanizmləri aşkar edilmişdir.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Kənd təsərrüfatına sosial investisiyaların cəlb edilməsi perspektivlərinin tədqiqi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyəti kəsb edir. Bu onunla izah edilir ki, sosial investisiyaların istehsal və sosial sfera arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması və inkişafını şərtləndirir. Bu yanaşma sosial investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi istiqamətində yeni imkanlar açır. Eyni zamanda problemin araşdırılması zamanı aşkar olunan bir sıra çatışmazlıqların aradan qaldırılması sosial tədbirlərin səmərəliliyinə öz təsirini göstərə bilər.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Sosial investisiya qoyuluşlarının kənd təsərrüfatı istehsalının təsirinin araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, sosial investisiyalar özünü bilavasitə həm istehsalın, həm də əmək resurslarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyində biruzə verir. Sosial amillər istehsalçıların iş və həyat şəraitinə təsir etdiyindən bu amillər, hər bir işçinin istehsal etdiyi məhsulun həcminə təsir edir. Ona görə də sosial investisiya qoyuluşları əlavə iş yerləri açılmasına, kənd təsərrüfatında məşğulluğun artırılmasına və kənd təsərrüfatı istehsalına yönəldilən kapital qoyuluşlarının artmasına xidmət edir. Eyni zamanda sosial investisiyalar sosial problemləri həll etməklə istehsalçılara daha çox gəlir əldə etmək imkanını yaradır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova S.D. Azərbaycanca sosial dövlət: inkişafı, perspektivləri. Bakı, "AVROPA" nəşriyyatı - 2017, 232 səh.
2. Канаева О.А., Пруель Н.А. и др. Социальная политика государства и бизнеса: учебник для бакалавриата и магистратуры / М.: Юрайт, 2016. - 348 с.
3. Соколов И.П. Социальная политика как фактор устойчивого развития // Экономист. – 2003. – №3. – С.65-73.
4. Ткач В., Талонин А. Социальное обеспечение работников предприятия // Стандарты и качество. – 2004. – №10. – С. 66-67.
5. www.stat.gov.az

UDC330.341

SUMMARY
**THEROLE OF SOCIAL INVESTMENT INSTIMULATING AGRICULTURAL
PRODUCTION**

Jafarov M.J.

The development of the agricultural sector is one of the strategic goals of socio-economic policy. In this regard, in order to improve the mechanism of stimulating production, it has recently increased state support measures, especially in the social sphere. As a result, positive trends have been achieved in increasing the role of social factors in the agrarian economy and solving the social problems of the village. At the same time, there is considerable potential for social investment to expand opportunities to stimulate agricultural production. The article focuses on the study and identification of such resources.

Keywords: investment, competition, economy, non-oil sector, foreign investment, government regulation, social efficiency.

УДК 330.341

РЕЗЮМЕ
**РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В СТИМУЛИРОВАНИИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА**

Джафаров М.Дж.

Развитие аграрного сектора - одна из стратегических целей социально-экономической политики. В связи с этим в целях совершенствования механизма стимулирования производства в последнее время были усилены меры государственной поддержки, особенно в социальной сфере. В результате были достигнуты положительные тенденции в повышении роли социальных факторов в аграрной экономике и решении социальных проблем села. В то же время существует значительный потенциал социальных инвестиций для расширения возможностей стимулирования сельскохозяйственного производства. Статья посвящена изучению и выявлению таких ресурсов.

Ключевые слова: инвестиции, конкуренция, экономика, нефтегазовый сектор, иностранные инвестиции, государственное регулирование, социальная эффективность.

Redaksiyaya daxilolma 10.07.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

UOT 330
İSTEHLAK MƏHSULLARI İSTEHSAL EDƏN MÜƏSSİSƏLƏRİN MARKETINQ
FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fikrət Vəli oğlu Quliyev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov 93

fikratguliyevv@gmail.com

***Xülasə.**Məqalədə marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin təyin edilməsilə bağlı məsələlər işıqlandırılmışdır. Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinə aydınlıq gətirilmiş və bu fəaliyyətin səmərəliliyini xarakterizə etmək üçün balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadənin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.*

***Açar sözlər:** marketing fəaliyyəti, səmərəlilik, maliyyə göstəriciləri, qeyri-maliyyə göstəriciləri, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi.*

Giriş Marketing fəaliyyəti üzrə reallaşdırılan tədbirləri məhsul, qiymət, bölüşdürmə satış, satışın stimullaşdırılması və reklam fəaliyyəti üzrə reallaşdırılan tədbirlərə bölmək olar. Bu tədbirlər marketing kompleksinin elementləri üzrə həyata keçirilən tədbirlərdir və həmin tədbirlərin planlaşdırılmasının(və yaxud reallaşdırılmasının) son mərhələsi onların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Marketing fəaliyyəti üzrə reallaşdırılan tədbirlərin səmərəliliyini müəyyənləşdirmədən onun yüksəldilməsi üçün potensial mənbələrin aşkara çıxarılması, ümumiyyətlə götürüldükdə isə, marketing fəaliyyətinə dair əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi mümkün deyil.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi istehlak məhsulları istehsal edən müəssisələrdə marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcək adekvat göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsindən, həmin göstəricilər əsasında marketingin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən və onun daha da yüksəldilməsi üçün potensial mənbələrin aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat zamanı sistem, kompleks və inteqrasiyalaşmış yanaşmalardan və marketing müşahidələrindən istifadə edilmişdir.

Materiallar və müzakirələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, marketing fəaliyyəti üzrə tədbirlərin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi heç də asan məsələ deyil. Sözügedən səpgidə qiymətləndirmə zamanı meydana çıxan çətinliklərə aşağıdakıları aid etmək olar: ***birincisi***, marketing fəaliyyəti üzrə həyata keçirilən tədbirləri bütövlükdə müəssisə üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdən ayırmaq çətin olur; ***ikincisi***, marketingə çəkilən məsrəflər həmin anda bu məsrəflər müqabilində hansı effektin əldə edildiyini görməyə imkan vermir, effektlərin gecikməklə özünü göstərməsi müşahidə edilir, bu da səmərəliliyin qiymətləndirilməsini çətinləşdirir; ***üçüncüsü***, heç də marketing tədbirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə kəmiyyət metodlarını tətbiq etmək mümkün olmur, nəticədə səmərəliliyin dəqiq nail olunmuş səviyyəsinə dair təsəvvürlərin əldə edilməsi daha da çətinləşir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən effektlərin həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinə çəkilən məsrəflərə nisbətinin tapılmasını tələb edir. Marketing fəaliyyətinə sərf olunan məsrəflərin müəyyənləşdirilməsində də müəyyən çətinliklər meydana çıxır ki, bu da sözügedən məsrəflərin mahiyyətinin başa düşülməsi və onun müəyyənləşdirilməsi üsulu ilə bağlıdır.

Marketingə çəkilən məsrəflərin mahiyyətinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, bu xərclər qaimə xərcləri olmayıb, məhsulların satılması ilə bağlıdır, eyni zamanda sözügedən xərclər investisiya

xarakterlidir. Bu, o deməkdir ki, bu gün marketing fəaliyyətinə yönəldilən xərclərin gələcəkdə gəlir gətirməsinə ümid etmək olar ki, bu da çəkilən məsrəflərin effektivin gələcəkdə müşahidə edilməsi deməkdir.

Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi üçün bu fəaliyyətə çəkilən məsrəflərin təsnifləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalın həcmində bu xərcləri dəyişən və sabit xərclərə bölmək olar. Dəyişən xərclər bilavasitə istehsalın həcmindən asılıdır və bu xərclərin tərkibinə iş qüvvəsinə və materialların alınmasına çəkilən xərclər, eyni zamanda məhsulların nəql olunmasına, sifarişlərin işlənməsinə, ticarət nümayəndələrinə komissiyon xərclərinin ödənilməsilə bağlı çəkilən xərclər aiddir. Sabit xərclər isə istehsal edilmiş məhsulların həcmindən asılı deyil.

Sabit xərclərin özünü də iki növə bölmək olar: bölüşdürülən və bölüşdürülməyən sabit xərclər.

Bölüşdürülən sabit xərclər o xərclərdir ki, onları məhsulların istehsalı və marketingi ilə əlaqələndirmək olur, ona görə də onları göstərilən aspektlərə (məhsulun istehsalına və marketinginə) aid etmək mümkün olur. Məsələn, reklam xərcləri bölüşdürülən sabit xərclərə aiddir, belə ki, bu xərclər bütövlükdə istehsal edilən məhsulların miqdarından birbaşa asılı olmayıb və konkret məhsullara aid edilir. Bundan başqa, göstərilən xərclərə məhsul üzrə menecerin əmək haqqı, satışın stimullaşdırılması ilə əlaqədar xərclər, konkret əmtəənin istehsalı sexinin yenidən nizamlanmasına çəkilən və həmin əmtəənin ehtiyatlarının saxlanılmasına çəkilən xərclər aiddir.

Bölüşdürülməyən sabit xərclər konkret məhsula aid edilməsi mümkün olmayan xərclərdir. Çoxsaylı istehlak məhsulları istehsal edən müəssisənin bina və avadanlıqlarının dəyərini konkret məhsula aid edilmir. Ona görə də bu xərclər bölüşdürülməyən xərclərə aid edilir. Korporativ reklamlara çəkilən məsrəflər, elmi-tədqiqat və işləmələrlə bağlı olan məsrəflər və ümumi idarəetmə heyətinin saxlanması ilə əlaqədar olan xərclər də bölüşdürülməyən sabit xərclərdir.

Müəssisədə marketing sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsilə əlaqədar olan xərclər sabit xərclər qrupuna aiddir. Məhz bu xərclərin çəkilməsi sayəsində müəssisə fəaliyyətini bazarın tələbinə uyğun qura bilir və marketing xidmətinin müəssisənin ümumi maliyyə vəziyyətinə töhfələr verməsi mümkün olur.

Marketingə çəkilən məsrəflərin dəqiqləşdirilməsi və həmin məsrəflər müqabilində əldə edilən göstəricilərin (effektlərin) bu və ya digər dərəcədə dəqiqliklə təyin edilməsi sözügedən fəaliyyətin səmərəliliyi haqqında müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verir. Bu fəaliyyətin nəticəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri marjinal gəlirdir. Marjinal gəliri hesablamaqdan ötrü məcmuu gəlirdən dəyişən xərcləri və bölüşdürülən sabit xərcləri çıxmaq lazımdır. Qalan məbləğ – daha doğrusu marjinal gəlir bölüşdürülməyən sabit xərclərdən və mənfəətin məbləğindən ibarət olur. Müəssisənin marketing fəaliyyəti üzrə xalis mənfəətini müəyyənləşdirməkdən ötrü isə marjinal gəlirdən bölüşdürülməyən sabit xərclər çıxılır. Bu göstəricilərin səviyyəsinə aydınlıq gətirilməsi marketing fəaliyyəti üzrə rentabilliliyi hesablamağa imkan verir. Bu göstərici – investisiyaların rentabilliliyi (ROİ) xalis mənfəətin məcmuu investisiyaların məbləğinə nisbətinin faizlərlə ifadəsi kimi təyin edilir.

Həm mənfəətin məbləği, həm də investisiyaların rentabilliliyi marketing fəaliyyətinin səmərəliliyini maliyyə aspektindən xarakterizə edən göstəricilərdir. Lakin təkcə bu aspektdə informasiyalara malik olma marketing qərarlarının yetərincə əsaslandırılmasına imkan vermir. “Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, maliyyə təhlili marketing qərarlarının qəbul edilməsinin yalnız aspektlərindən biridir”[1,744].

Qeyd edək ki, əslində, marketing fəaliyyətini maliyyə aspektindən xarakterizə edən göstəricilər çoxsaylıdır. Tanınmış marketoloq H.Assel bu göstəriciləri əməliyyat hesabatları, əməliyyat əmsalları, fəaliyyətin nəticələrini xarakterizə edən əmsallar və güzəşt əmsalları kimi qruplarda birləşdirir. O, əməliyyat əmsallarına məcmuu marjinal gəlir əmsalını (məcmuu marjinal gəlirin xalis satışlara nisbətinin faizlərlə ifadəsi), xalis gəlir əmsalını (xalis gəlirin xalis satışlara nisbətinin faizlərlə ifadəsi) və əməliyyat xərcləri əmsalını (məcmuu xərclərin xalis satışlara nisbətinin faizlərlə ifadəsi) aid edir.

Sadalanan göstəricilərin hər biri haqqında məlumatlara malik olma müəssisənin maliyyə vəziyyətinin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir. Lakin bu aparılan təhlili müəyyən dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

Müəssisədə həyata keçirilən marketing tədbirlərinin müəssisənin əmtəə dövriyyəsinin artımına təsirinin kəmiyyət ifadəsinin alınması çətinliklərlə müşayiət edilir, çünki sözügedən göstəricinin səviyyəsinin dəyişməsinə həm də xarici mühitin başqa amilləri təsir göstərir. Məsələn müəssisənin əmtəə dövriyyəsinin artımına dövlət tərəfindən həyata keçirilən satış infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üzrə tədbir (xarici mühit amili) də öz müsbət təsirini göstərə bilər. Bu halda müəssisə tərəfindən həyata keçirilən marketing tədbirinin əmtəə dövriyyəsinin həcmində artımına hansı səviyyədə təsir göstərməsinin dəqiqləşdirilməsi çətinlik yaradacaq. Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qısamüddətli dövrdə müəssisə tərəfindən həyata keçirilən marketing tədbirinin məqsədi satışın həcmində artırılması ilə bağlı olmayıb, ticarət markasının, əmtəənin və bütövlükdə müəssisənin müsbət imicinin formalaşdırılması ilə bağlı ola bilər. Bu halda marketing tədbirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi daha da mürəkkəbləşəcək, çünki qeyd edilən bu tədbirlərin səmərəsi özünü qiymətləndirmənin aparılmasından sonrakı dövrdə göstərə bilər. “Marketing tədbirlərinin planlaşdırılması və onların faktiki nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı kəmiyyət metodlarının tətbiqi çətinliyə gətirib çıxarır, belə ki, marketing birbaşa səbəb-nəticə qanunauyğunluqlarına tabe olmur. Bu fikrin tərəfdarları hesab edirlər ki, heç də bütün məqsədləri kəmiyyət şəklində formalaşdırmaq olmur”[2,37].

Lakin maliyyə üzrə menecerlər və şirkət rəhbərləri marketingə çəkilən məsrəflərin özünü ödəməsinə inanmaq üçün kəmiyyət şəkilində ifadə edilən konkret göstəricilərin olmasında maraqlı olurlar və onlar kəmiyyət ifadəsi mümkün olmayan marketing tədbirlərinin əhəmiyyətini anlamaqda çətinlik çəkirlər. Hazırda kəmiyyət ifadəsinin alınması mümkün görünən marketing tədbirlərini reallaşdırmadan gələcəkdə kəmiyyətlə ifadə edilən yüksək səmərəlilik göstəricilərinə nail olmaq mümkün deyil.

Bütün bu deyilənlərdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən göstəricilər sistemi özünə həm kəmiyyət ifadəsi olan, həm də kəmiyyət ifadəsi olmayan göstəriciləri daxil etməlidir. Daha doğrusu, bu göstəricilər maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərindən ibarət olmalı, onların birləşdirilməsi əsasında marketing fəaliyyətinin səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir. Bu metodikanın işlənilməsi zamanı məlum balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasının (**Balanced Scorecard - BSC**) tətbiqi tələb edilir.

Qeyd edək ki, yaxın zamanlara qədər müəssisənin marketing fəaliyyətinin təhlilində tətbiq edilən dəyər yönümlü metod sonralar idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdir. Məlum olduğu kimi, bu metodun tətbiqi marketing fəaliyyətinin təhlili zamanı monetar göstəricilərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Marketing fəaliyyətini isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, monetar göstəricilərlə yanaşı, həm də qeyri-monetar göstəricilər xarakterizə edir. Ona görə də sözügedən metodun fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha tam “mənzərə”sini almağa imkan verən başqa yanaşma ilə əvəzlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bunun nəticəsi kimi 1990-cı illərdə R.Kaplan və D.Norton tərəfindən işlənilən hazırlanmış balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyası meydana çıxmışdır.

Balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasının tətbiqində başlıca məqsəd qərar qəbulu prosesinin sürətləndirilməsinə və asanlaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Adları çəkilən müəlliflərə görə idarəetmə qərarları prosesi dörd qarşılıqlı ölçməni nəzərdə tutmalıdır. Bunlar balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tərkib hissələridir və aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: maliyyə göstəriciləri; müştərilərlə bağlı göstəricilər; müəssisə daxilində gedən prosesləri xarakterizə edən göstəricilər; müəssisədə öyrətməni və inkişafı xarakterizə edən göstəricilər.

Qeyd edək ki, balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyası biznesə baxış bucaqlarının miqdarını məhdudlaşdırmır və əlavə parametrlərin də dəqiqləşdirilməsinə və tətbiqinə şərait yaradır.

Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin yuxarıda göstərilən qruplardan hansının tərkibinə daxil olması məsələsinə aydınlıq gətirilməlidir. Marketing fəaliyyəti müştərilərlə bağlı olduğuna görə, əlbəttə, sözügedən göstəricilərin müştərilər qrupunda birləşdirilməsi daha məqsədmüvafiqdir. Belə ki, müştərilərlərin çoxluğu və onların müəssisəyə loyallıq səviyyəsinin yüksəkliyi həmin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasına və deməli, marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəkliyinə dəlalət edir. Lakin göstərilən başqa qrup göstəricilər də marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsilə əlaqəlidir. Bu baxımdan marketing fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri həmin qruplara daxil olan göstəricilərlə əlaqəli şəkildə öyrənmək lazımdır.

Balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasına əsaslanmaqla marketing fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin üstünlükləri çoxdur. Bu təhlil zamanı marketing fəaliyyəti ilə bağlı həm ayrı-ayrı monetar və qeyri monetar göstəricilərin səviyyəsinə aydınlıq gətirmək olur, həm də qeyd edilən göstəricilərin inteqrasiyasına nail olmaqla vahid göstərici çıxarmaq mümkün olur. Nəticədə müəssisənin marketing üzrə menecerləri və rəhbərləri tərəfindən müəssisə daxilində gedən proseslər asan qavranılır və idarəetmə qərarlarının qəbulu asanlaşır. Bütün bunlara nail olmaq – marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin inteqral göstəricisini çıxarmaq üçün reyting qiymətləndirilməsinə (reyting şkalasının tətbiqinə) ehtiyac

Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün konkret metodikaya malik olma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı cədvəldə balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasına əsaslanmaqla “Az-Granata” müəssisəsinin marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi konkret metodika üzrə aparılmış və səmərəliliyin yekun inteqral göstəricisi çıxarılmışdır. Bunun üçün marketing fəaliyyətinin əsas məqsədləri müəyyənləşdirilmiş və onlara hansı dərəcədə nail olunmanın mümkünlüyü göstərilmişdir.

“Az-Granata” müəssisəsinin maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərlərin mənfiyyətinin məbləği, satışının rentabelliliyi və marketing məsrəflərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi aid edilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, bu göstəricilər qrupunda həm də müəssisənin gələcəkdə nail olunmasını planlaşdırdığı bazar payı göstəricisi də özünə yer almışdır. Bu, bazar payı yüksək olan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin böyük ehtimalla yaxşı olması ilə izah edilir. Belə ki, aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, bazar payı rəqib müəssisənin bazar payından bir faiz çox olan müəssisənin mənfəətlilik səviyyəsi rəqibin mənfəətlilik səviyyəsindən 5-6% yüksək olur. Ona görə də bazar payı göstəricisinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər qrupunda yer alması məqsədmüvafiq hesab edilmişdir.

Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə nəzərdən keçirdiyimiz metodika özünə aşağıdakı mərhələləri daxil edir:

1) Səmərəlilik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmə dövrünə aid ilkin informasiyaların yığılması və analitik işlənməsi;

2) Marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin reyting qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən və istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsi; bu göstəricilərin mühümlüyü (prioritetliyi) nəzərə alınmaqla təsnifləşdirilmənin aparılması. Səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün istifadə edilən düsturun representativ (təmsilçilik xüsusiyyətinə malik olma), əhatəli və balanslaşdırılmış olması - daha doğrusu, marketing fəaliyyətinin bütün tərəflərini əks etdirməsi üçün həmin düstur özünə ən mühüm göstəriciləri daxil etməli və zəruri qiymətləndirmənin aparılması asan olmalıdır. Bu göstəricilərin seçimi maliyyə nəzəriyyəsinə və təsərrüfatçılıq subyektlərinin analitik qiymətləndirməyə ehtiyacı nəzərə alınmaqla ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir.

“Az-Granata” müəssisəsinin marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin integral göstəricisinin hesablanması

BGS-in elementi	Marketing fəaliyyətini məqsədləri	Prioritetlik səviyyəsi	Qısamüddətli dövrdə reallaşdırılma səviyyəsi (1-dən 5 bala qədər)		İntegral qiymətləndirmə		Maksimum mümkün qiymətləndirmə		Verilmiş qrup göstəriciləri reallaşdırılma səviyyəsi
			a_i	$\sum a_i$	a_i	$\sum a_i$			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Maliyyə	2022-ci ilə qədər bazar 5%-ə çatdırmaq	1	4	5	4	38	5	50	76%
	2022 - ci ilə qədər mənfəət məbləğini 80 % artırmaq	2	5	5	10		10		
	2022 - ci ilə qədər satış rentabelliliyini 12 % - ə çatdırmaq	3	4	5	12		15		
	2022 - ci ilə qədər mərkəzi məsrəflərinin səmərəliliyini 10%-ə çatdırmaq	4	3	5	12		20		
Müştərilər	2022-ci ilə qədər müştəri sayını 10% artırmaq	1	3	5	3	42	5	75	56%
	Müştərilərin loyallığını artırmaq	2	3	5	6		10		
	Müştərilərlə qarşılıqlı fəaliyyət münasibətləri inkişaf etdirmək	3	2	5	6		15		
	Alıcılar tərəfindən “qiymətli keyfiyyət” nisbətinin qavranılma səviyyəsinin yüksəldilməsi	4	3	5	12		20		
	Reklamın səmərəliliyini yüksəldilməsi	5	3	5	15		25		
Daxili proseslər	Məhsulların maya dəyərini azaltmaq	1	5	5	5	58	5	70	82,9%
	İstehsal güclərinin 95 % yüklənməsini təmin etmək	2	4	5	8		10		
	Marketingin məsrəftutumluluğunun azaltılması	3	3	5	9		15		
	Məhsulun keyfiyyətini artırmaq	4	4	5	16		20		

	yüksəltmək								
	Məhsul çeşidini optimallaşdırmaq	5	4	5	20		20		
Öyrətmə və inkişaf	Ticarət heyətinin işinin səmərəliliyini yüksəltmək	1	5	5	5	58	5	70	82,9%
	Marketinq şöbəsinin işçilərinin ixtisasını artırmaq	2	3	5	6		10		
	Kadr axıcılığının qarşısını almaq	3	4	5	12		15		
	İnteqrasiya artımı imkanları nail olmaq	4	5	5	20		20		
	İntensiv inkişaf imkanları nail olmaq	5	3	5	15		25		

3) Hər bir göstərici üçün məqsədlərin və yaxud hədəflərin müəyyənəndirilməsi. Hədəf göstəriciləri qismində rəqiblərin müvafiq göstəriciləri seçilə bilər. Əgər rəqiblər üzrə bu göstəricini müəyyənəndirmək mümkün deyilsə, onda, müəssisə, bazarın inkişaf meyillərini və özünün potensial istehsal və satış imkanlarını nəzərə almaqla vacib əhəmiyyət kəsb edən göstəricilər üzrə məqsədi dəqiqləşdirə bilər.

4) Subyektin marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin inteqral göstəricisi aşağıdakı düsturla təyin edilir³:

$$İG = \frac{\sum_{i=j}^n a_i \cdot b_i}{\sum_{i=j}^n a_i \cdot \hat{b}_i} = \frac{196}{265} = 74,0 \%,$$

a_i – marketinq fəaliyyəti üzrə i məqsədinin əhəmiyyətlik səviyyəsi;

b_i – məqsədin ekspert tərəfindən reallaşdırılma dərəcəsinin qiymətləndirilməsidir (məsələn, 1-dən 5 bal qədər qiymətləndirilmə ola bilər; 1- bal məqsəd reallaşdırılmamışdır; 5 bal – məqsəd reallaşdırılmışdır);

\hat{b}_i - məqsədin reallaşdırılmasının mümkün maksimum qiymətidir;

n - marketinq fəaliyyəti üzrə məqsədlərin sayıdır.

5) Marketinq siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi.

Aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Az-Granata” müəssisəsinin heyətə münasibətdə (ticarət heyətinin səmərəliliyi yüksəlmiş və kadr axıcılığı azalmışdır) və müəssisədaxili proseslər üzrə həyata keçirdiyi tədbirlər (məhsulların maya dəyəri azalmış və məhsul çeşidi optimallaşdırılmışdır) kifayət qədər səmərəlidir. Lakin müştərilər üzrə iş, satış və kommunikasiya siyasəti üzrə planlaşdırılmış göstəricilərin səviyyəsinə nail olmaq mümkün olmamışdır. Ona görə də bu müəssisə məhsulları haqqında hədəf auditoriyasına lazımi məlumatları ötürməli - istehlakçıları məlumatlandırmalı, müştərilərlə səmərəli əlaqələr qurmalı və bunu mümkün qədər az məsrəflər müqabilində həyata keçirməlidir. Məhz bu halda göstərilən aspekt üzrə müəssisənin marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

Nəticə

Marketinqə yönəldilən xərclər investisiya xarakterlidir və bu xərclərin özünü ödəməsinə müəyyənəndirmək üçün səmərəlilik göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Təkcə maliyyə göstəricilərinə əsaslanmaqla marketinq fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi indiki şəraitdə məqbul hesab edilə bilməz. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi

marketing fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə etməli və reprezentativliyə malik olmalıdır. Bunun üçün balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasına əsaslanma daha məqsədmüvafiqdir. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi vasitəsilə marketing fəaliyyətinin bütün tərəflərini öyrənmək və bu fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə daha əsaslandırılmış qərar qəbul etmək mümkündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Balanslaşdırılmış göstəricilər konsepsiyasına əsaslanmaqla marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi və həmin göstəricilər əsasında səmərəliliyin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanması tədqiqatın elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Təklif edilən göstəricilər sistemi əsasında istehlak məhsulları istehsal edən müəssisələrin marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həmin müəssisələrin bazar mövqeyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün həyata keçirilməsi vacib olan marketing tədbirlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu tədbirlərin reallaşdırılmasının istehlak məhsulları istehsal edən müəssisələrin bazar fəaliyyətinin davamlılığına şərait yaratması tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Ассель Генри. Маркетинг: принципы и стратегия: Учебник для вузов. – М. : ИНФРА – М, 2001. - XII, 804 с.
2. Волкова О.А. Анализ эффективности маркетинговой деятельности // Вестник Самарского экономического Университета. 2009ю 12 (62).
- 3.Егорова С.Е. Маркетинговый анализ: методология и методика: монография. Псков, 2008.
4. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг менеджмент. Экспресс – курс. 3-е изд. / Пер. с англ. под науч. ред. С.Г.Жильцова. – СПб. : Питер, 2014. – 480 с.
5. Маркетинговые показатели / П.У. Перрис и др. : Пер. с англ. А. А. Шамрай; Под. науч. ред. И.В.Тараненко. Днепропетровск, 2009.
6. Роберт Шоу, Дэвид Меррик. Прибыльный маркетинг: Окупается ли ваш маркетинг ? / Пер. с англ. И. Коберник. – К. :CompanionGroup, 2007. – 496 с.

УДК 330

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ, ПРОИЗВОДЯЩИХ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ ТОВАРЫ

Гулиев Ф.В

В статье рассматриваются вопросы, связанные с определением эффективности маркетинговой деятельности. Также уточняются финансовые и нефинансовые показатели, характеризующие эффективность маркетинговой деятельности, и обоснована целесообразность использования сбалансированной системы показателей для характеристики эффективности данной деятельности.

Ключевые слова: маркетинговая деятельность, эффективность, финансовые показатели, нефинансовые показатели, сбалансированная система показателей.

SUMMARY

**EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF THE MARKETING ACTIVITIES OF
ENTERPRISES PRODUCING CONSUMER GOODS**

Guliyev F.V.

The article discusses issues related to determining the effectiveness of marketing activities. It also clarifies financial and non-financial indicators characterizing the effectiveness of marketing activities, and substantiates the expediency of using a balanced scorecard to characterize the effectiveness of this activity.

Keywords: marketing activity, efficiency, financial indicators, non-financial indicators, balanced system of indicators.

Redaksiyaya daxilolma 10.07.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

UOT 338.4.62

**RESPUBLİKAMIZDA PANDEMIYA DÖVRÜNDƏ TURİZMİN İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ**

¹Hümbətov Yusif Əbülfət oğlu, ²Həsənov Babək Mikayıl oğlu
³Həsənova Aygün Aydın qızı

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr., 103

¹humbetov-1964@mail.ru, ²babek-h@mail.ru
³a.hasanova@uteca.edu.az

***Xülasə:** Koronavirus pandemiyasının dünyadakı ən erkən təsirlərindən biri də turizmin azalmasıdır. Hal-hazırda bütün dünya, o cümlədən Azərbaycan turizm böhranı dövrünü keçir. Məqalədə pandemiya dövründə qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanaraq həyata keçirilməsi, mövcud vəziyyətdən sahənin daha az zərərlə çıxarılması məsələlərinə baxılmışdır.*

***Açar sözlər:** pandemiya, dövlət dəstəyi, mənfi təsirlər, güzəştlər, turizm potensialı.*

Nəzərə alınmalıdır ki, 2020-ci ilin əvvəlindən pandemiya ilə bağlı xarici ölkələri gediş-gəlişin bağlanması istirahət etmək istəyənlərin ölkədən çıxma bilməməsi daxili turizmin bu potensildən səmərəli istifadəsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Odur ki, sərtləşdirilmiş karantin rejiminin yumşaldılmasından sonra da istirahət etmək istəyənlərin ölkəni tərk etməsi riskli olduğu üçün əksəriyyət daxili turizmə üstünlük verəcəkdir. Məhz bu vəziyyətdən yararlanmaqla, qalan dövr üçün ölkəmizdə turizmi qismən də olsa böhrandan çıxartmaq mümkündür.

Mövzunun aktuallığı Ölkədə turizmin inkişaf etdirilməsi və turizm potensialından düzgün istifadə edilməsi, pandemiya dövründə qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanaraq həyata keçirilməsi, mövcud vəziyyətdən sahənin daha az zərərlə çıxarılması aktual problemlərdən biri olaraq qalır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə Azərbaycanda turizmin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onun inkişaf istiqamətlərinin, pandemiya dövründə həyata keçiriləcək tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, pandemiyanın turizmin inkişafına təsirinin təhlil edilməsi əsasında ölkəyə turist axınının artırılması məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- turizmin müasir vəziyyətinin təhlil olunması;
- turizmin inkişafına təsir edən amillərin araşdırılması;
- pandemiyanın ölkəmizdə turizmin inkişafına mənfi təsirlərinin müəyyən edilməsi və elmi əsaslandırılması;
- Pandemiya dövründə turizmin böhrandan çıxması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsaslandırılmış təkliflərin işlənilməsi.

Tədqiqat obyektı. Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunda aparılan islahatlar və pandemiya dövründə onun inkişafı məsələləri seçilmişdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində iqtisadi - statistik, statistik qruplaşdırma, müqayisəli iqtisadi təhlil və müşahidə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Dünyanın bir çox ölkələrində milyonlarla insanın məşğulluğunu təmin edən və təsərrüfatın bütün sahələri ilə əlaqədə fəaliyyət göstərən, geniş maddi bazaya malik olan, formalaşmış və sabit inkişaf edən turizm sənayesi mövcuddur.

Bu gün dünya üzrə ümumdaxili məhsulun 4,4%-i turizmin payına düşür. Turizm sahəsində 200 milyona yaxın insan çalışır. Turizm dünya ölkələrinin 40%-də xarici valyutaların daxil olduğu əsas mənbədir. 2002-ci ildə dünya üzrə ümumi turist gəlişinin miqdarı 715 mln. nəfərə yaxın,

turizmdən əldə edilən gəlir isə 500 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. Mütəxəssislər 2010-cu ildə 965 mln olduğu halda, 2020-ci illər üçün 1,6 mlrd insanın xarici səyahətlərdə iştirak edəcəyini proqnozlaşdırırlar.

Beynəlxalq turist mübadiləsi Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin və onun beynəlxalq münasibətlərinin tərkib hissəsidir. Azərbaycanda və onun xaricində turizmin inkişafı, bu prosesdə müxtəlif təşkilatların fəal və qanuna uyğun iştirakı, ölkəmizdə nəinki müxtəlif turizm təşkilatlarının yaranmasına, təşəkkül tapmasına və təkmilləşməsinin zəruriliyinə, hətta qarşılıqlı mübadiləyə, ünsiyyətə və səfərlərə diqqətin artması, ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə və turist proqramları ilə beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Milli və beynəlxalq turizmin qarşılıqlı əlaqəsi, onların iqtisadi və sosial aspektləri öz əksini Ümumdünya Turizm Konfransının (Manila, 1980-ci il) sənədlərində tapıb. Bu sənədlərdə qeyd olunur ki, turizm (onun milli iqtisadiyyatda və 3 beynəlxalq ticarətdə payı) dünya miqyasında inkişafın mühüm göstəricisinə çevrilib.

İqtisadiyyat hər zaman iki istiqamətə maddi (və ya istehsal) və qeyri-istehsal, yəni sosial-mədəni bölünür:

- Maddi sahə, dövlət büdcəsinin əsas mənbəyi kimi, istənilən iqtisadiyyatın inkişafında əsas qolu rolunu oynayır:
- inkişafı ölkənin həm maddi, həm də mədəni maraqlarına xidmət edən iqtisadiyyatın sosial-mədəni hissəsi (bunlara praktikada xidmət sektoru kimi tanıdığımız elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və s.)

Xidmət sektoru isə, sosial istehsal sahəsində funksional məqsədi əhali üçün maddi və qeyri-maddi xidmətlərin istehsalı və satışında ifadə olunan sahələr, alt bölmələr və fəaliyyət növləridir. Xidmət sektorunda:

- sosial və mədəni xidmətlər sektoru (təhsil, mədəniyyət, səhiyyə);
- maddi və məişət xidmətləri kompleksi (mənzil və kommunal xidmətlər, istehlak xidmətləri, istirahət xidmətləri sistemi);
- biznes, informasiya və mühəndis və texnoloji xidmətlər sektoru.

Müasir dünyada ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisinə təsir edən sahələrdən biri də turizmdir. İqtisadiyyatın ən böyük gəlirli və ən dinamik sahələrindən biridir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu, valyuta gəlirlərinin əsas mənbələrindən biridir.

Milli iqtisadi fəaliyyətdə turizmin rolu daim artır. Turizm biznesi iş adamlarım, o qədər də çox vəsait tələb etməyən başlanğıc kapitalı, çəkilən xərclərin tez müddət ərzində qaytarılması, qoyulan vəsaitin yüksək rentabellik səviyyəsi, turizm xidmətlərinə olan tələbatın daim artması ilə cəlb edir. Azərbaycanda turizm bazarının inkişafı ilə yeni tip təfəkkür və davranışı olan kadrlara tələbat da artır. Zamanın tələblərinə cavab olaraq respublikanın bir çox təhsil müəssisələri turizm biznesi üçün kadrların hazırlanmasına başlayıb. Nəticə etibarilə turizmin inkişafını təmin etmək və beynəlxalq standartlara cavab verən turizm komplekslərinin yaradılması zərurəti meydana gəlmişdir. Odur ki, beynəlxalq turizmin inkişafının konkret faktlarına əsaslanaraq turizmin təcrübəsini dərk etməyə, turizm sahəsində dövlətin siyasətini əsaslandırması vacib məsələlərdəndir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin əlverişli təbii-iqlim şəraitindən yararlanmaq, turizm potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədilə bir çox layihələr həyata keçirməyə başlamışdır. Belə ki, ölkəmizdə neftdən gələn gəlirlərdən səmərəli və şəffaf şəkildə istifadə etməklə NEFT FONDU yaradılmışdır. Sonrakı illərdə bu vəsaitlər hesabına 2004-2008-ci illərdə Regionların sosial-iqtisadi İnkişaf Proqramında ölkəmizin turizm potensialı yüksək olan bölgələrində Beynəlxalq Hava Limanları tikilib istifadəyə verilmişdir. Beynəlxalq Hava Limanlarının siyahısına nəzər salaq:

- Bakı Beynəlxalq Hava Limanı;
- Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı;
- Gəncə Beynəlxalq Hava Limanı;

- Lənkəran Beynəlxalq Hava Limanı;
- Zaqatala Beynəlxalq Hava Limanı;
- Qəbələ Beynəlxalq Hava Limanı;

Göründüyü kimi, qeyd olunan bölgələrin hər birinin özünəməxsus təbiəti vardır. Son illərdə həmin bölgələrdə müxtəlif beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi gələn qonaqların bölgələrin təbiəti, zəngin tarixi abidələri, yaxıdan tanış olması həmin yerlərə turist axınına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentiin sərəncamı ilə 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair "Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqramın təsdiq edilməsində məqsəd, Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial, ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm xidməti sahələrinin formalaşdırılması, turizm sahəsini ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsi, qeyri-neft sektorunda turizmin gəlir gətirən sahə kimi inkişaf etdirilməsi, bu sahədə yüksək keyfiyyətli xidmət səviyyəsinin yaradılması və davamlı inkişafın təmin edilməsidir. Buna görə də respublikada bu sahədə elə çevik siyasət yeridilir ki, bu da istehlak dövryyəsinə yeni resursların cəlb edilməsinə imkan verir.

ÜTT-nin məlumatlarına əsasən, bir turistın səyahət, yaxud istirahət etməsi üçün lazım olan orta maliyyə xərcləri əsasında ildə 1,5 mln. turist qəbul edən Azərbaycan Respublikasında 4,5 mlrd. dollara yaxın ümumi gəlir əldə etmək mümkündür. Hesab edirik ki, Azərbaycanın malik olduğu rekreasiya ehtiyatları turizmin formalarından səmərəli istifadə etməklə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasının mühüm mənbələrinə çevrilə bilər.

Azərbaycan zəngin ölkədir, turizmin inkişafı üçün zəngin təbii resurslara malikdir və biz bu zəngin imkanlardan lazımcına səmərəli qaydada istifadə etməliyik. Ölkəmizdə xidmət sektoru inkişaf edir, indiki dövrdə xidmət sektoruna qoyulan xarici və daxili investisiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda xarici investisiyalar lazımi səviyyədə qorunur. Həm qanunvericilik bunu təmin edir, həm də ölkə rəhbərliyinin siyasəti bundan ibarətdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, adambaşına düşən birbaşa xarici sərmayələrin həcminə görə Azərbaycan MDB məkanında birinci yerdədir. 2010 -cu ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına təxminən 16 milyard dollar sərmayə yatırılıb.

2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycanın 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevrilməsi hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə ölkəni dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir.

Yol Xəritəsində bu sektor üzrə uzunmüddətli perspektivə nail olmaq məqsədilə 2020-ci ilədək olan dövr üçün ölkə üzrə turizm sektorunda dörd əsas hədəf müəyyənləşdirilib.

Birinci hədəf Bakının turizm potensialından tam istifadə edilməsi, *ikinci* hədəf milli səviyyədə daha yaxşı idarəetmənin təşkili, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, mövsümiyyətdən aradan qaldırılması üçün regional səviyyədə turizm infrastrukturunun inkişafı, hava əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi də daxil olmaqla, turizm sektorunun inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin formalaşdırılmasıdır.

Üçüncü hədəf regional turizm təşəbbüslərini həyata keçirməklə Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirmək, dördüncü hədəf isə turizm sahəsində təhsil proqramlarına investisiya qoyuluşunu həyata keçirmək və turistlərin məmnunluğunu artırmaq üçün standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemini təkmilləşdirməkdir.

Qeyd edilir ki, 2020-ci ilədək olan dövr üçün müəyyən edilmiş hədəflərin reallaşması nəticəsində Azərbaycanda 2020-ci ildə real ümumi daxili məhsulun birbaşa 293 milyon və dolaylı 172 milyon manatadək artacağı, cəmi 35 min olmaqla bilavasitə turizm sektorunda 25 min iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılır. Bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi dövlət-özəl resursları hesabına 350 milyon manat həcmində investisiya qoyuluşunu tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm bir sənaye olaraq Azərbaycanda nisbətən yaxın vaxtlarda inkişaf etməyə başladı. İlk dəfə 2015-ci ildə qlobal iqtisadi böhran keçirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanda turistlərin axını artan xətt üzrə inkişaf etmişdir. Hədəf olaraq turist axınını ildə üç milyona çatdırmaq vəzifəsi qoyulmuşdur. Lakin 2019-cu ilin sonundan başlayaraq ortaya çıxan koronavirus pandemiyası gözlənilmədən dünya turizminə zərbə vurduğu üçün ölkə öz məqsədinə nail ola bilmədi.

Koronavirus pandemiyasının dünyadakı ən erkən təsirlərindən biri də turizmin azalması idi. Hal-hazırda bütün dünya, o cümlədən Azərbaycan turizm böhranı dövrünü keçir.

İnkişaf etmiş turizmi olan ölkələr son 2-3 ayda yeni inkişaf və inkişaf mərhələsinə hazırlaşırdılar.

Azərbaycanda turizm sektorunun nümayəndələri dünyanı bürümüş pandemiyanın bu sahəyə zərərlərinin minimuma endirməyə çalışırlar. Bu məqsədlə:

- onlayn marketing və təlimlər həyata keçirir,
- beynəlxalq təşkilatlar və xarici ölkələrlə səyahət məsələlərinə dair onlayn danışıqlar aparırlar.

Mütəxəssislər, turizm sektorunun Azərbaycana təsir edən koronavirus pandemiyası kontekstində boğula bilməyəcəyi şərtlər hazırlamış və zərərləri minimuma endirmək, Azərbaycanda turizm sənayesinin perspektiv inkişafını təmin etmək üçün bir sıra təkliflər irəli sürmüşlər.

İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Turizm Dövlət Agentliyinin, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin, Dövlət Məşğulluq Xidmətinin iştirakı ilə bir sıra zəruri və təxirəsalınmaz tədbirləri özündə cəmləşdirən bir paket tərtib edilmişdir.

Hazırda ölkədə bütün otellər, restoranlar, istirahət zonaları bağlanıb, turizm sektorunda iştirak edən yüz minlərlə vətəndaş işsiz və gəlirsiz qalıb. Mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan təkliflər turizm sektorunun və orada işləyən vətəndaşların qurtuluşunu nəzərdə tutur.

"Dövlət başçısı İlham Əliyev pandemiyanın başlanması ilə əlaqədar işgötürənləri işçiləri işdən çıxarmamağa çağırırdı. Bu müraciət daha çox iri müəssisələrə aiddir, çünki kiçik və orta sahibkarların belə imkanları yoxdur. İşçilərini bir ay belə saxlaya bilmirlər."

Ölkə rəhbərliyi bu sahədə çalışan işçilərin dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitdən istifadə edərək (otel və restoran) maaşların verilməsini davam etdirməyi qərara aldı. Eyni zamanda, Sosial Müdafiə Fonduna ödənişlərin, işçilərin əmək haqlarından tutulan digər məcburi ödənişlərin də dayandırılması təklif edildi:

Kredit tətili - Səyahət agentliklərinin, otellərin, restoranların işçilərinə, həmçinin karantin dövründə işlərini donduran sahibkarlara verilən kreditlər üzrə ödənişlərin dayandırılması təklif edildi.

Vergi tətilləri - Turizm sahəsindəki sahibkarlar sadələşdirilmiş, gəlir, torpaq vergisi, əmlak vergisi və əlavə dəyər vergisi ödəmələrindən müvəqqəti fasilə götürə biləcəklər.

Mənzil kirayəsi - Paketə, həmçinin iflas ərəfəsində sahibkarlar üçün ofis icarəsi, qurğular, kommunal xidmətlər, telefon və İnternet rabitəsi üçün ödənişlərin azaldılması və ya dayandırılması təklifi daxil edilmişdir.

Yeni başlanğıclar üçün dəstək - Mütəxəssislər, startapların sonrakı dəstəyində turizm sənayesinin sürətli bərpası və inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyünü görürlər. Digər bir töhfə güzəştli kreditlər verməklə edilə bilər. Ölkədə turizm biznesinin ikinci dərəcəli inkişafına daha da təkan vermək üçün maliyyə təhlükəsizlik yastığı və ya Turizm Fondunun yaradılması planlaşdırılır.

Viza rejiminin sadələşdirilməsi - mütəxəssislər viza rüsumlarının dərəcələrini azaltmağı və ya tamamilə ləğv etməyi təklif edirlər.

Zənnimcə sadalananlardan başqa Respublikamızda Pandemiya dövründə turizmin böhrandan çıxması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- mövcud turizm müəssisələrinin birgə fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- kompleks sanatoriya tipli turizm müəssisələrinin yaradılması;
- sanatoriyalarda müalicə işinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;

- ölkə üzrə gəzintilərin və turistlərin əyləncə məkanlarının təşkili və. s

Nəzərə alınmalıdır ki, 2020-ci ilin əvvəlindən pandemiya ilə bağlı xarici ölkələri gediş-gəlişin bağlanması istirahət etmək istəyənlərin ölkədən çıxma bilməməsi daxili turizmin bu potensildən səmərəli istifadəsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Odur ki, sərtləşdirilmiş karantin rejiminin yumşaldılmasından sonra da istirahət etmək istəyənlərin ölkəni tərk etməsi riskli olduğu üçün əksəriyyət daxili turizmə üstünlük verəcəkdir. Məhz bu vəziyyətdən yararlanmaq üçün yuxarıda qeyd edilənlərə əməl etməklə qalan dövr üçün ölkəmizdə turizmi qismən də olsa böhrandan çıxartmaq mümkündür.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, turizmin sənaye əsasında təşkili, turist xidmətlərini və turist tələbatlı malların satışı ilə məşğul olan istehsal, ticarət və nəqliyyat müəssisələrinin birgə fəaliyyətini təmin edərdi. Aparılan müşahidələr göstərir ki, kütləvi turizmin dinamik inkişafı bütün dünyada turizm sənayesinin və xalq təsərrüfatının qarışıq sahələrinin, elm və mədəniyyətin, təhsil sisteminin qarşılıqlı inkişafına səbəb olmuşdur. Bu proses artdıqca qanunauyğun olaraq həmin sahəyə xidmət edən xüsusi qurumlar yaranır, turizm məhsulları meydana gəlir. Yeni sənaye və xidmət sahələrinə ehtiyac artır.

Nəticələr

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, turizmin sənaye əsasında təşkili, turist xidmətlərini və turist tələbatlı malların satışı ilə məşğul olan istehsal, ticarət və nəqliyyat müəssisələrinin birgə fəaliyyətini təmin edərdi. Aparılan müşahidələr göstərir ki, kütləvi turizmin dinamik inkişafı artdıqca qanunauyğun olaraq həmin sahəyə xidmət edən xüsusi qurumlar yaranır, turizm məhsulları meydana gəlir.

2020-ci ilin əvvəlindən pandemiya ilə bağlı xarici ölkələri gediş-gəlişin bağlanması istirahət etmək istəyənlərin ölkədən çıxma bilməməsi daxili turizmin bu potensildən səmərəli istifadəsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Odur ki, sərtləşdirilmiş karantin rejiminin yumşaldılmasından sonra da istirahət etmək istəyənlərin ölkəni tərk etməsi riskli olduğu üçün əksəriyyət daxili turizmə üstünlük verəcəkdir. Məhz bu vəziyyətdən yararlanmaq üçün yuxarıda qeyd edilənlərə əməl etməklə qalan dövr üçün ölkəmizdə turizmi qismən də olsa böhrandan çıxartmaq mümkündür. .

Ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkəmizdə turizm sənayesinin təşkili və inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Yaxın gələcəkdə turizm sənayesinə dəstək paketinin daha detallı elanı gözlənilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- turizmin inkişaf istiqamətləri təhlil olunmuş və əsas istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- turizmin inkişafına təsir edən amillər araşdırılmışdır;
- pandemiyanın ölkəmizdə turizmin inkişafına mənfi təsirlərinə aydınlıq gətirilmiş və elmi əsaslandırılmışdır;
- Pandemiya dövründə turizmin böhrandan çıxması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair “Dövlət Proqramı ”
2. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016-cı il.
3. Azərbaycan sənayesi DSK-ın məlumatları, Bakı-2018, 339 səh

3. «Turizm fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan, 1999, 27 iyul.
4. Heydərov Ş.Ə. Turizmdə nəqliyyat xitmətlərinin təşkili. Dərs vəsaiti (Metodik vəsait). «Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi» MMC, 2011-ci il. 148 səhifə
5. Hübətov Y.Ə. “Sənayenin təşkil və idarə edilməsi” Dərs vəsaiti. Bakı, Avropa nəşriyyatı-2018. 355 səh.
6. Rəhimov S.H, Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2004. - 312 səh.

УДК 338.4.62

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ В НАШЕЙ РЕСПУБЛИКЕ

Гумбатов Ю.А. Гасанов Б., Гасанова А.А.

Одним из самых ранних последствий пандемии коронавируса в мире является спад туризма. В настоящее время весь мир, в том числе Азербайджан, переживает период туристического кризиса. В статье рассматривается подготовка и проведение профилактических мероприятий во время пандемии, вопросы выведения сектора из сложившейся ситуации с меньшим ущербом.

Ключевые слова: пандемия, государственная поддержка, негативные эффекты, уступки, туристический потенциал.

UDC 338.4.62

SUMMARY

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF TOURISM DURING THE PANDEMIC PERIOD IN OUR REPUBLIC

Humbatov Y. A., Hasanov B. M., Hasanova A. A.

One of the earliest effects of coronavirus pandemic in the world is the decline in tourism. Currently, the whole world, including Azerbaijan, is going through a period of tourism crisis. The article discusses the development and implementation of preventive measures during the pandemic, the issues of removing the field from the current situation with less damage.

Keywords: pandemic, state support, negative impacts, concessions, tourism potential.

Redaksiyaya daxilolma 17.08.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

**TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ
APARILAN TƏDQİQATLARIN TƏHLİLİ**¹Hüseynzadə Həcər Siyavuş qızı²Əlizadə Şəbnəm Rafiq qızı**Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə ş. Ş.İ.Xətai, 103**¹guseynzade.75@rambler.ru²shebnemalizade96@gmail.com

Xülasə: Məqalədə turizm sənayesinin inkişafının ən aktual məsələlərindən biri olan turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin bu günkü vəziyyəti şərh olunmuşdur. Turizm xidmətlərinin yüksəldilməsi sahəsində mövcud problemlərə baxılmışdır. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatların xülasəsi əsasında turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün görülən əsas işlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: turizm xidmətləri, turizm xidmətlərinin keyfiyyəti, keyfiyyətli servis, istehlakçı məmnunluğu, personalın nəzarəti, personalın attestasiyası, xidmət standartları, keyfiyyətin idarə olunması.

Giriş: Turizm iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biridir və digər sahələrdən fərqli olaraq bir çox üstünlükləri vardır. Turizmə qoyulan sərmayə qısa müddətdə öz bəhrəsini verir, qoyulan kapital isə yüksək dövrətmə əmsalına malikdir. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən turizmin cazibədarlığı xidmət sahələrinin qısa müddətdə özünü doğrultmasında və gəlirin mübadiləsi mümkün olan valyuta şəklində alınmasındadır [2].

Turizm, eyni zamanda, insana göstərilən xidmət sahəsidir, onun daxili aləminə cavab verən istirahət tələbatını ödəyən, sağlamlığını qoruyan və onu yüksək mədəniyyətə sövq edən amildir.

Turizm xidməti keyfiyyət anlayışıyla ayrılmaz bağlıdır, turizm müəssisəsinin məhsuldarlığı ondan asılıdır. Turizm müəssisələrinin ən məşhuliyətli vəzifəsi qonaqlara yüksək xidmət göstərmə keyfiyyəti haqqında etibarını formalaşdırmaqdır.

Turizm xidmətlərinin keyfiyyəti rəqabət mühitində müdafiə olunmuş pozisiyanı, turizm xidmətləri bazarında yüksək satış payını, yüksək və dayanıqlı satış qiymətini təmin edir.

Hal-hazırda dünya turizm bazarı yüksək dərəcəli rəqabət mübarizəsindədir. Onun bu günə olan əsas alətlərindən biri turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

Turizmdə xidmətin keyfiyyət problemi xalq təsərrüfatının bu sahəsinin inkişafında ən aktualıdır. Beynəlxalq turizm bazarında xidmətin keyfiyyəti rəqabət mübarizəsində ən güclü silahdır. Mehmanxanalarda, restoranlarda, xidmət bürolarında göstərilən xidmətdən razı qalan turistlər onların ən aktiv təbliğatçılarıdır. Müştərilər dəfələrlə bu yerlərə gəlməklə turist axınının artmasına səbəb olur və bununla da bəyəndikləri turizm rayonlarının şöhrətini artırır. Xidmətin keyfiyyəti nəticə etibarını ilə turizmin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirir [8].

Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ixtisaslaşmış turizm milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir, turizm xidmətləri üzrə keyfiyyətin yüksəldilməsinə dair tapşırıqlar öz əksini tapmışdır [1].

Buna görə turizmdə xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox vacibdir. Bununla bağlı bir sıra elmi-tədqiqatların təhlili aparılmışdır.

Mövzunun aktuallığı. Keyfiyyətli xidmət turizm müəssisəsinin ticarət uğurunun açarındır, standartlara uyğunluq turizm xidmətləri bazarında bu müəssisələrin stabilliyi və rəqabətqabiliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Belə olan halda turizm xidmətlərinin keyfiyyəti turizm sahəsinin, nəticə etibarlı ilə isə milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edən ən vacib amildir.

Tədqiqatın məqsədi. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlarla tanışlıq, bu sahədə mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərin analizi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın metodları. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində aparılan tədqiqatların araşdırılmasında nəzəri tədqiqat üsulundan istifadə olunmuşdur.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Aparılmış ədəbiyyat xülasəsi onu göstərir ki, turizm sahəsi üçün bəzi spesifik amillər vardır və onlar keyfiyyətli turizm məhsulunun yaradılmasına xeyli dərəcədə təsir göstərir [7]:

1. turizm xidmətlərinin istehsalında diskretlik (fasiləsizlik) və onların istifadə bütövlüyü - turizm məhsulunun keyfiyyətinin təmin edilməsində bütün xidmətlər bərabər, dəqiq və keyfiyyətli işlənməlidir;
2. eyni yüksək keyfiyyət səviyyəsində olan turizm xidmətlərinin təkrar istehsalının mümkünlüyü və ya keyfiyyətin müddəti - bu problemin həlli turizm məhsulunun bir sıra istehsalçıları üçün çətin məsələdir; bu da çox zaman bütün müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin kəskin aşağı düşməsinə səbəb olur;
3. turizm sahəsi elə fəaliyyət növünə aiddir ki, burada hiss olunmayan istehsal olunan məhsul istehsalı ilə eyni vaxtda da istifadə olunur. Müəssisə personalının brakın düzəldilməsinə və qonağın geri qaytarılmasına şansı yoxdur. Bu çox vacib məqamdır, çünki personalın işinin keyfiyyəti turizm məhsulunun özünün keyfiyyət xarakteristikalarına xeyli təsir göstərir.

Ədəbiyyat xülasəsi onu göstərir ki, təqdim olunan turizm xidmətləri istehlakçıların gözləntilərinə və tələblərinə cavab verməlidir. Turizm xidmətlərinə qoyulan əsas tövsiyə xarakterli tələblərə və xidmət göstərmə şərtlərinə aşağıdakıları aid edirlər: təyinatına uyğunluq; komplekslik; icranın vaxtlı vaxtında olması və dəqiqliyi; xidməti personalın etik davranışları; komfortluq; estetiklik; ergonomiklik. Müəlliflərə görə burada vacib məsələ təkcə əsas xidmətlərin deyil, eləcə də əlavə xidmətlərin alınma imkanını təmin etməkdir. Onlar bu xidmətlərə məişət, rabitə və ticarət xidmətlərini aid edərək bildirirlər ki, bu xidmətlər istehlakçıların həyat təminatına normal şərait yaradırlar [5].

Beləliklə, keyfiyyətin əsas nəzarət meyarı istehlakçıların məmnunluq dərəcəsidir. Rəqabət bazarında istehlakçının məmnunluq dərəcəsi gələcəkdə satış həcminin göstəriciləridir. Buna görə də müəssisə-istehsalçıların ən vacib vəzifələrindən biri istehlakçıların məmnunluğunun tədqiqidir. Bu işdə istehlakçıların məmnunluq dərəcəsinin monitorinqi və ölçülməsi üzrə tələblər və tövsiyələrdən ibarət olan ISO 9000:2000 seriyalı beynəlxalq standartın istifadəsi məqsədə uyğundur. Aparılan tədqiqatların əsas məqsədi real istehlakçıların məmnunluq dərəcəsinə yüksəltməkdən, davamlı müştərilərin sayını artırmaqdan, tədarük bazarlarının genişləndirilməsi və əldə olunması üçün uyğun idarəçilik həllərinin qəbul edilməsindən ibarətdir [14].

Xidmətin göstərilmə keyfiyyətini yüksəltmək üçün görülən tədbirlərdən biri də xidmət göstərməyə dair standartların tətbiqi, personala xidmət normalının öyrədilməsi, işçilərin nəzarəti və attestasiyası, eləcə də motivasiyasıdır. Müəllifə görə sosial-mədəni servis və turizm müəssisələrində keyfiyyətli servis müəssisənin gəlirinin çoxalmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur [6].

Ədəbiyyat mənbələrinin təhlili eyni zamanda kadr hazırlığı olmadan müasir dövrdə turizm və istirahət sahəsində xidmət göstərmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin çox problemli olduğunu göstərir. Bütün dövlətlər və regionlarda turizm sahəsi üçün mütəxəssislərin iki əsas hazırlıq sistemlərinin xas olduğunu görmək olar [12]:

1. turizm məhsulunun istehsalında iştirak edən müəssisələr üçün ixtisaslaşdırılmış peşə hazırlığı;

2. ölkə iqtisadiyyatının qonşu sahələri üçün kütləvi peşə mütəxəssislərinin hazırlığı.

Müəlliflər tərəfindən aparılmış tədqiqatlar onu göstərmişdir ki, Rusiya Federasiyasının Kabardin-Balkar Respublikasında region olaraq turizm və istirahət kompleksinin inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri savadlı mütəxəssislərin, bu sahədə peşəkarların azlığıdır. Bu problemin həlli olaraq tədqiqatçılar tərəfindən kadrların hazırlıq prosesinə fasiləsiz təhsil prinsiplərinin tətbiqi göstərilir: məktəb-lisey-peşə məktəbi-kollec-ali təhsil müəssisəsi-təkmiləşdirmə-ixtisas artırma-ikinci ixtisasın alınması-ölkə daxilində təcrübə keçmə-xaricdə təcrübə keçmə.

Kadr təminatı sisteminin inkişafının göstərilən regionda turizm-istirahət sahəsinin müasir inkişaf tələblərinə uyğun olması üçün aşağıdakı məsələlərin həlli vacibdir:

- 1) turizm sahəsində mütəxəssislərə regional tələbatların aşkar edilməsi üçün marketinq tədqiqatlarını aparmaq;
- 2) respublikada kadr hazırlığı və təkmiləşdirilməsinin vahid sisteminin yaradılması üzrə tədbirlər görmək;
- 3) ayrı-ayrı turizm peşələri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və təkmiləşdirilməsinin uyğun metodikalarını işləmək;
- 4) turizm-istirahət xidmətləri sahəsində mütəxəssislərin sertifikatlaşdırılmasını aparmaq (ilk növbədə idman-sağlamlaşdırma turizm növləri üzrə bələdçi və təlimatçıları);
- 5) kadrların hazırlanması, təkmiləşdirilməsi və ixtisas artırması üzrə regional mərkəz yaratmaq;
- 6) inkişaf etmiş ölkələrdə edildiyi kimi, respublikanın turizm-istirahət sahəsini elmi-metodiki baza ilə təmin etmək;
- 7) respublikada elmi-praktik konfranslar keçirtmək və beynəlxalq turizm tədbirlərində aktiv iştirak etmək;
- 8) qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaq.

Aparılmış ədəbiyyat xülasəsinə görə turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində “Turizm-informasiya mərkəzi”nin yaradılması da səciyyəvi rola malikdir [12]. Bu mərkəzin əsas vəzifələrindən turist, mədəni-tarixi və sosial-iqtisadi resurslar haqqında informasiyanın toplanması, öyrənilməsi və yayılması, eləcə də ölkənin ən yaxşı turizm təklifləri, çətinliklər və mümkün təhlükəli vəziyyətlər haqqında informasiyanın yayılması göstərilir. Mərkəzin digər təşkilatlarla (dövlət və kommərsiya təşkilatları, peşə assosiasiyaları, nəşriyyatlar) əməkdaşlıq etməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Mərkəzdə turistlər üçün qaynar xəttin yaradılması hər hansı bir fəvqal halda turistlərə tez və vaxtında dəstək almağa imkan verəcəyi bildirilir.

Məlumdur ki, turist daşımaları turist-istirahət sahəsinin ən vacib elementlərindən biridir. Turist səyahətləri bir neçə növ nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilə bilər: hava, su, dəmir yolu, avtomobil, eləcə də insan gücü və heyvanların köməyi ilə yerdəyişmələr və daşımalar. Regional turist məhsulunun formalaşması, irəliləməsi və tətbiqi turist daşımalarının keyfiyyətindən və texnologiyasından asılıdır. Bu gün aşağı texniki hazırlıqda olan xəttə buraxılan avtobuslar və mənəvi kəhənəmiş xarici avtobuslar ekoloji çirklənmə mənbəyidir. Müəlliflər bu problemin həlli üçün gələcəkdə ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrinin (elektromobillərin) əldə olunmaqla tətbiqini və istismarını, və ya mövcud nəqliyyat vasitələrinin qaz yanacağına keçməsinə təklif edirlər [10].

Tədqiqatlar zamanı müəlliflər tərəfindən Rusiya Federasiyasının Lipesk rayonuna istinadən turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən səmərəli alətləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- 1) bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının həmrəy və məqsədyönlü işi;
- 2) regional turist infrastrukturunun modernləşdirilməsi və yenidən qurulmasına sistemli yanaşma, eləcə də nəqliyyat xidməti probleminin həlli;
- 3) ölkə və xarici vətəndaşlara vaxtında və keyfiyyətli reklam kampaniyası;
- 4) brendinq, sahibkarların və potensial investorların stimullaşdırılması;
- 5) xidmət standartlarının vaxtında tətbiqi;
- 6) personala xidmət normalarının öyrədilməsi, ixtisas səviyyəsinin artırılması;

7) əməkdaşların nəzarəti, attestasiyası və motivasiyası.

Bu gün mehmanxana xidmətlərinin keyfiyyət mövzusu da çox aktualdır. Məlumdur ki, xidmət sahəsində keyfiyyət – ilk növbədə müştərinin göstərilən xidmətdən aldığı məmnunluq hissidir, keyfiyyətli xidmət isə qonağın tələbatlarına cavab verən xidmətdir. Keyfiyyət səviyyəsi öz növbəsində mehmanxanadakı real və arzuolunan xidmətin göstərilməsi haqqında müştərinin təsəvvürlərinin üst-üstə düşməsindən asılıdır [4]. Xidmət elə göstərilməlidir ki, xidmətin xüsusiyyətləri müştərilərin həyatı və sağlamlığına zərər vurma imkanını istisna etsin və təhlükə yaratmasın.

Turizmdə keyfiyyətin idarə olunması xüsusən vacibdir. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin idarə olunması bir proses olaraq özündə turizm xidmətinə tələbatların xarakteri və həcmnin aşkar olunmasını, onun faktiki keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsini, xidmətin planlaşdırılmış keyfiyyət səviyyəsinin təminatı üzrə tədbirlərin işlənməsi, seçilməsi və tədarükünü özündə ehtiva edir. Aparılmış ədəbiyyat xülasəsinə görə bu gün turizm sahəsində keyfiyyətin idarə olunması keyfiyyətə sistemli nəzarət hesabına xidmətin işlənməsi, istehsalı, dövriyyəsi, istifadəsi zamanı onun keyfiyyətin lazımı səviyyəsini təmin etmək və qoruyub saxlamaq tələbi kimi çıxış edir [9].

Mehmanxana müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması üzrə fəaliyyət keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən (yüksək) səviyyədə saxlanmasına, personalın son dərəcə yüksək keyfiyyətdə xidmət göstərmək üçün stimullaşdırılmasına, istehlakçıların böyük sayı üçün göstərilən xidmətlərin həcmnin artırılmasına, digər mehmanxanalarla rəqabət mübarizəsində qalib olmasına yönəlmişdir [11].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mehmanxana müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması üzrə işlərin nəzarəti və koordinasiyasını təmin etmək üçün keyfiyyət üzrə rəhbərlik edən xidməti yaradılmalıdır. Keyfiyyət üzrə müdirin vəzifələri kimi xidmətin keyfiyyətinə və onun texnoloji standart və sanitari normalarına uyğunluğuna gündəlik nəzarəti həyata keçirmək, mehmanxananın digər yarımölmələri ilə birgə keyfiyyətin yüksəldilməsi proqramlarının, xidmətin təşkili və göstərilməsini nəzarət edən sistemlərin işlənməsində iştirak etməsi göstərilir. Keyfiyyət üzrə müdir vəzifəsi mehmanxanada keyfiyyətin yaxşılaşdırılması və xidmətin təşkilinə yönəlmiş sistemli və planlı işlərin aparılması üçün tətbiq edilir [13].

Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bunun əsasında turizm müəssisəsinin səmərəli idarə etmə sistemlərinin formalaşdırılması ilə bağlı olan problemlər az öyrənilmiş problemlər sırasındadır. Ədəbiyyat xülasəsinə görə turizm xidmətlərinin keyfiyyətini təyin etmək üçün Ç. Bernardın “neytral zonalar” konsepsiyasının istifadəsi tövsiyə olunur [14].

Konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada insanın şəxsi götürmələrində neytral zona vardır və bu zonada istənilən hərəkətlər cavab reaksiyası yaratmır. Belə ki, əgər xidmət orta qəbul olunan səviyyədə olarsa, istehlakçının cavab reaksiyası neytral olacaq. Məmnunluq hissi (müsbət reaksiya) xidmətin keyfiyyəti və səviyyəsi istehlakçının şüurunda yalnız neytral zonanın həddlərindən kənar qaldıqda yaranır. Xidmət parametri istehlakçı üçün nə qədər vacibdirsə, bir o qədər onun neytral zonası dardır.

Yapon alimi N.Kano 1970-ci illərdə xidmətin keyfiyyəti ilə istehlakçı məmnunluğunu tədqiq etmək modeli təklif etmişdir. O, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 1) keyfiyyət haqqında istehlakçının təsəvvürü aydın deyil, lakin tədqiqatla aşkar oluna və konkretləşdirilə bilər;
- 2) bəzi xidmət xarakteristikaları üçün istehlakçıların məmnunluğu bu xarakteristikaların olma dərəcəsinə mütənəsibdir, digərləri üçün isə belə asılılıq yoxdur;
- 3) bu və ya digər qrupa xarakteristikaların aid edilməsi anketləşdirmənin, sorğunun və d. gedişəti zamanı aşkar oluna bilər [14].

Tədqiqatlar onu göstərir ki, bu prinsiplərə uyğun turizm xidmətləri istehlakçıların məmnunluq səviyyəsini ayırd etmək olar. Onlar xidmətin gözlənilən, arzu olunan və cəlb edən keyfiyyəti ilə bağlıdır. Gözlənilən keyfiyyət turizm xidmətlərinin elə xarakteristikalarıdır ki, onlar istehlakçı

xidməti əldə etmək və ya etməmək istəyi yarada bilər. Arzu olunan keyfiyyət turizm xidmətinin bütövlükdə ayrı-ayrı xassələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Cəlb edən keyfiyyət isə istehlakçıların qabaqcadan duyması ilə bağlı olan turizm xidmətinin xassələrini əks etdirir. Bir sözlə, xidmətin keyfiyyətini təyin etmək üçün istehlakçı qavrayışının qiymətləndirilməsi istifadə olunur; əgər xidmətin keyfiyyəti istehlakçının gözləntilərinə cavab verir və ya onu aşarsa, onda o, xidməti keyfiyyətli kimi qəbul edir.

Turizm xidmətlərinin keyfiyyət problemi respublikamızda da aktualdır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin təhlilinə əsasən Azərbaycanda turizm sektorunun zəif tərəflərindən aşağıdakıları göstərmək olar [1]:

- 1) turizm sahəsində kadr hazırlığının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından əmək bazarının tələblərinə tam cavab verməməsi;
- 2) ölkənin regionlarında turizm informasiya mərkəzlərinin az olması;
- 3) ətraf mühitin mühafizəsi üzrə çatışmamazlıqların olması;
- 4) ölkəyə gələn xarici turistlərin məmnunluq səviyyəsinin ölçülməsi məqsədi ilə mütəmadi şəkildə monitorinqlərin keçirilməsi və s.

Azərbaycan regionlarında bəzi turizm xidmətlərinin inkişaf etməməsi müşahidə olunur. Bunlara aşağıdakılar aid edilir [3]:

- 1) dil bilməmə - respublikanın regionlarında hamı rus, ingilis və d. xarici dillərdə danışa bilmir;
- 2) personalın göstərdiyi xidmətin keyfiyyətinin kifayətsiz olması;
- 3) regionlarda müasir kanalizasiya, məişət tullantılarının yığılması və utilləşdirilməsi sistemlərinin olmaması.

Azərbaycanda turizm xidmətlərinin müəllif tərəfindən aparılmış SWOT-analizinə əsasən respublikamızda inkişaf etmiş mədəni və iqtisadi beynəlxalq əlaqələrin, turizm sahəsində tətbiq edilən beynəlxalq layihə və proqramların xeyli olmasına, turizmin inkişaf proqramlarının olması və uğurlu tətbiqinə baxmayaraq aşağıdakı neqativ tərəflər müəyyən edilmişdir:

- 1) kifayət qədər inkişaf etməmiş turist-istirahət infrastrukturunu (o cümlədən turistlərə aşağı səviyyədə xidmətin göstərilməsi);
- 2) tarixi-mədəni irs obyektlərinin müəyyən hissəsinin qeyri-kafi vəziyyəti;
- 3) dünya standartlarına cavab verən turist məhsullarının azlığı;
- 4) turizm sahəsində obyektiv analitik informasiyanın azlığı və çətin əldə olunması və s.

Müəllifə görə xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması kadrların hazırlığı və təkmilləşdirilməsi, onların innovativ düşüncə tərzini və strateji davranışları ilə bağlıdır, bu isə öz növbəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi deməkdir. Bundan başqa nəqliyyat xidməti təkcə rahat nəqliyyat vasitələrinin və ixtisaslı sürücülərin olmasını deyil, eləcə də yaxşı avtomobil yollarının və innovasiyaların olmasını tələb edir ki, bu da yalnız investisiyaların qoyuluşu ilə mümkündür.

Turizm sahəsində innovasiyalara əsasən turizm xidmətlərinin təkmilləşən marketinqində və reklam fəaliyyətində ehtiyac duyulur.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycanda turizmin rəqabətli inkişafı neqativ amillərin aradan qaldırılması, həm personalın seçimi və tədrisində, həm də turizm xidmətlərinin göstərilməsi bazasında həyata keçiriləcəkdir [3].

Nəticə. Aparılmış ədəbiyyat xülasəsi onu göstərir ki, bu gün təqdim olunan turizm xidmətləri istehlakçıların gözləntilərinə və tələblərinə cavab verməlidir. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı əsas tədbirlərin görülməsi tövsiyə edilir:

1. real istehlakçıların məmnunluq dərəcəsinin tədqiqi;
2. xidmət göstərməyə dair standartların tətbiqi, personala xidmət normalarının öyrədilməsi, işçilərin nəzarəti və attestasiyası, eləcə də motivasiyası;
3. turizm-informasiya mərkəzinin yaradılması;

4. mehmanxana müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması üzrə işlərin nəzarəti və koordinasiyasını təmin etmək üçün keyfiyyət üzrə rəhbərlik edən xidmətinin yaradılması;
5. “neytral zonalar” konsepsiyasının istifadəsi;
6. turist daşımalarının keyfiyyəti və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, nəqliyyat xidmətinin yaxşılaşdırılması (nəqliyyat vasitələrinin rahatlığı, peşəkar sürücülər, yaxşı avtomobil yolları).
7. turizm xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində kadrların hazırlığı və təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində mövcud tədqiqatlar araşdırılmış və təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində görülən işləri analiz etməklə gələcəkdə konkret turizm müəssisəsi üzrə xidmətlərinin keyfiyyətinin tədqiqi nəticələri əsasında onun yüksəldilməsi üçün tövsiyələri işləmək mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan iqtisadi islahatlar icmalı: İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi, 2017.- 12 s.
2. Turizmin əsasları: dərslik / müəllif kollektivi; dosent V.Ə.Bilalov və dosent Ç.G.Gülalyyəvin redaktəsi ilə. Bakı, “ QHT Nəşriyyatı”, 2015. - 496 s.
3. Абасова С.Г. Комплексный анализ турслуг в Азербайджане и его инновационное развитие // World Science №8 (36) Vol.1, August 2018, Page 61-68.
4. Берестова Л. Качественные услуги: как их обеспечить // Государственная служба. – 2009. – № 6. – С. 23–27.
5. Господинова М.П., Жаворонкова О.Р., Шкробтак А.И. Повышение качества туристических услуг // Культура народов Причерноморья, № 220, 2012, с.25-28.
6. Зелинская Ю.Н. Роль качественного обслуживания в работе туристического предприятия // Наукові праці МАУП. - 2011. - № 3. - С. 213-216.
7. Кибанов А.Я. Оценка экономической эффективности совершенствования управления предприятием / А.Я. Кибанов. – М.: Инфра, 2009. – 342 с.
8. Мазур И.И. Управление качеством / И.И. Мазур, В.Д. Шапиро. – М.: Высшая школа, 2007; Орлов А. И. Менеджмент : учеб. / А.И. Орлов. – М.: Изумруд, 2010. – 298 с.
9. Мотовиц Т.В. Вопросы управления качеством в туризме // Учёные заметки ТОГУ (Тихоокеанский Государственный Университет, Хабаровск), Том 7, №4, 2016. - с.208-212.
10. Пищулин В.Н. Состояние и совершенствование качества туристских услуг в регионе / В.Н. Пищулин, Е.С. Пищулина // Международный журнал социальных и гуманитарных наук, Т. 5. №1, 2016, с. 55-57.
11. Тавер Е.И. Качество как объект управления // Менеджмент сегодня, № 5, 2008, с. 258–276.
12. Таппасханова Е.О., Такмакова Р.А., Хандохова З.А. Теоретические и практические аспекты повышения качества туристических услуг // Практический маркетинг, № 8 (234). 2016, с. 25-31.
13. Туватова В.Е. Проблемы и перспективы повышения качества услуг в гостиничном бизнесе // Маркетинг в России и за рубежом, 2012, №3, с. 76-82
14. Уляев К.С. Качество услуг в сфере туризма / Материалы V Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум -2013», Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, 2013.

РЕЗЮМЕ
АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВОДИМЫХ В ОБЛАСТИ ПОВЫШЕНИЯ
КАЧЕСТВА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ
Гусейн-заде Х. С., Ализаде Ш. Р.

В статье изложено сегодняшнее состояние качества туристических услуг как одного из актуальных вопросов развития туристической индустрии. Рассмотрены существующие проблемы в области повышения качества туристических услуг. На основе обзора научных исследований, проведённых в данной области, установлены основные работы для повышения качества туристических услуг.

Ключевые слова: туристические услуги, качество туристических услуг, качественный сервис, удовлетворённость потребителей, контроль персонала, аттестация персонала, стандарты обслуживания, управление качеством.

UDC338.488:005.591.1

SUMMARY
ANALYSIS OF RESEARCHES CONDUCTED IN THE FIELD OF IMPROVING THE
QUALITY OF TOURIST SERVICES

Huseynzada H. S., Alizade Sh.P.

The article describes the current state of the quality of tourism services as one of the pressing issues of development of the tourism industry. Existing problems in the field of improving the quality of tourism services are considered. Based on a review of the scientific studies carried out in this area, the main works are established to improve the quality of tourism services.

Key words: tourist services, quality of tourism services, quality service, customer satisfaction, staff control, certification of personnel, standards of service, quality management.

Redaksiyaya daxilolma 11.09.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

Gülzar Fazıl qızı Həsənova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
Bakı şəhəri, KoroğluKərimov 822/23

gunka25085@gmail.com

Xülasə: Qeyri-istehsal sferaya birbaşa maddi dəyər istehsal etməyən çox sayda sahə daxildir. Bunlara mənzil-kommunal xidmətlər, istehlakçı xidmətləri, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və idman, turizm, sosial rifah, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, elm və elmi xidmətlər, əhali və qeyri-istehsal sektorları üçün nəqliyyat və rabitə, idarəetmə, ictimai təşkilatlar və s. bu sahələrin əksəriyyəti insan ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədardır. Hal hazırda Azərbaycan Respublikasının əmək qabiliyyətli əhalisinin üçdə birindən çoxu bu sektorlarda işləyir.

Açar sözləri: turizm, turizm xidmətləri, qonaqpərvərlik, sosial-iqtisadi sistem, turizm müəssisələri.

Giriş. Ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində məşğulluğa ehtiyacın artmasıdır. Xüsusilə xidmət sektorunda məşğulluğun artırılmasının perspektivlərini müəyyənləşdirmək, təşkilati-iqtisadi mexanizmləri təkmilləşdirmək və əmlakın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan bu mövzuda elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr və praktiki tövsiyələrin hazırlanması vacibdir.

Eyni zamanda, turizm və qonaqpərvərlik sənayesinin son iyirmi illik fəaliyyətinə əsas diqqət yetirildi. Təhlil zamanı beynəlxalq turizm bazarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən müxtəlif amillər müəyyən edildi: iqlim dəyişikliyi, təbii fəlakətlər, valyuta dəyişmələri, neft məhsullarının qiymətindəki dəyişikliklər, siyasi və hərbi münaqişələr, terrorizm, təhlükəli epidemiyalar viral və yoluxucu xəstəliklər, maliyyə və iqtisadi böhranlar və bir sıra digər amillər.

Turizm dünya miqyasında böyüyən bir sənayedir və müəyyən bölgələrin, eləcə də ölkələrin iqtisadi artımını dəstəkləyir. Turizm və qonaqpərvərlik ölkənin, bölgənin mükəmməlləşməsinə, iqtisadi quruluşun yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğa, vergi gəlirlərinin artmasına dəstək verən mühüm iqtisadi fəaliyyətlərdir. Səyahət və Turizm sənayesi dünyada sürətlə böyüyən sahələrdən biridir və sənayenin inkişaf göstəriciləri ilə təsdiqlənir.

Turizm fəaliyyətini əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, turizm ölkənin qeyri-neft sektorunda ən ümidverici sahədir və Azərbaycanda da sürətlə inkişaf edir. Lakin Azərbaycanda turizmin əsas inkişaf dövrü müstəqillikdən sonraya təsadüf edir. Dövlət tərəfindən bu sahə prioritet sahə seçilmiş, bu sahənin inkişafı məqsədilə dövlət proqramları hazırlanıb, həyata keçirilmişdir. Bunların nəticəsi olaraq ölkənin turizm sahəsinə yerli və xarici investisiyaların axını başlamışdır. Azərbaycan dövləti milli turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsini iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqaməti elan etmişdir. Son illər turizmin inkişafı ilə bağlı görülən işlər, qəbul edilən dövlət proqramları, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bunu bir daha sübut edir.

Tədqiqatın metodikası: turizmin iqtisadi-təşkilati mexanizmi.

Tədqiqatın praktiki dəyəri. Turizm xidmətinin təşkili isə istirahət və əyləncənin ən fəal formalarından biri olmaqla yanaşı həm də bir çox sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi və kulturoloji funksiyaların həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Turizm xidməti müasir dünyanın global əhəmiyyətə malik olan, sosial və iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən, müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan, biznes maraqlarının əhatə dairəsini genişləndirən sahədir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Turizmin iqtisadi kateqoriyadır. Beləki iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, turizm iqtisad elminin bir sahəsi olub, təsərrüfatın bu sahəsində əhalinin böyük hissəsinin turist xidmətlərinə olan tələbatını ödəmək məqsədilə istehsal edən, paylayan, mübadilə və istehlak edən insanların hərəkətlərini öyrənir. Müasir turizm iqtisadi hadisə kimi:

- 1) sənaye qismində çıxış edir;
- 2) turist məhsulu və xidməti kimi iştirak edir;
- 3) milli iqtisadiyyatın katalizatoru kimi çıxış edir;
- 4) milli gəlirin turizm sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış ölkələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi kimi iştirak edir;
- 5) məşğulluğun və yerli infrastrukturun inkişafına təsir edir;
- 6) yüksək səviyyəli effektivliklə və investisiyaların tezliklə geri qaytarılması ilə xarakterizə olunur;
- 7) təbiətin və mədəni irsin qorunmasında səmərəli vasitə kimi çıxış edir;
- 8) praktiki olaraq bütün təsərrüfat sahələri və insan fəaliyyəti ilə uyğunlaşır [4].

Turizmi iqtisadi hadisə kimi tədqiq edən alimlərdən Amerika iqtisadçısı P.Rotou birincilərdən olmuşdur. Beləki o, ölkələrin iqtisadi inkişaf mərhələləri arasında korrelyasiyanı və turizmin inkişafına təsir edən xarakterik xüsusiyyətləri təyin etmiş ilk iqtisadçılardan olmuşdur. Turizmin iqtisadi təsir modeli artıq nəzəri konsepsiyalara və mülahizələrə deyil, statistik məlumatlara əsaslandıqda P.Rotounun təklif etdiyi model indiyə qədər klassik model kimi mahiyyətini itirməmişdir. P.Rotounun əvvəlcədən dediyi kimi, inkişafda olan ölkələrdə xidmətlər sahəsində gəlirin multiplikasiya vasitəsi, yerli əhalinin məşğulluğu və infrastrukturun inkişafına təkan verir ki, bu da daxili turizmə dəstək verir. Xarici turizm isə xarici investisiyaların olduğu halda inkişaf edir.

Turizmin ayrıca bir sahə kimi əsas əlamətləri ixtisaslaşmış material-texniki bazasının olması, spesifik təbii-antropogen resurslarının mövcudluğu, daimi təşkil olunan xidmətlərin və bu xidmətlərin texnologiyasının unikallığı, iqtisadi, sosial, siyasi və digər ictimai əhəmiyyət kəsb etməsidir. Turizmin sosial mahiyyətinə gəldikdə isə əhalinin asudə vaxtının təşkili, cəmiyyətdə münaqişələrin və konfliktlərin yumşaldılması, ayrı-ayrı insanlar arasında yeni əlaqələrin formalaşması və sair ilə müəyyən edilir. [2, səh.78]

Turizmə sosial-iqtisadi sistem və ya yarım sistem olaraq yanaşılarkən, bu sahə insanların gündəlik fəaliyyətlərindən müəyyən dərəcədə fərqlənən və qeyri-yaşayış yeri üçün xarakterik olan davranışların və münasibətlərin məcmusu kimi qəbul olunur. Turizmə məhz belə yanaşma son illərin tədqiqatlarında geniş əks olunur və əsaslandırılır. Turizm Araşdırmaları Beynəlxalq Akademiyasının təsisçi prezidenti Cəfər Cəfərinin yanaşmasına baxdıqda turizm “insanların daimi yaşayış yerindən kənarında baş verən və onların əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan münasibətlərin, əlaqələrin və təzahürlərin məcmusu olan sosial-iqtisadi, siyasi sistem kimi səciyyələndirmişdir” [3, səh.5-24].

Turizm fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Turizmin mahiyyəti onun sosial-iqtisadi mənasını açır. Turizmin iqtisadi mənası dedik də, sahə olaraq gəlir gətirə bilmək qabiliyyətinə malik olması başa düşülür. Turizm sahəsi yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edir, özünün maddi ehtiyatlarını formalaşdırır, uyğun fondları təşkil edir. Turizm sahəsinin fəaliyyəti nəticəsində yüksək gəlir əldə edilir. Turizmin sosial mənası dedik də isə yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və uyğun olaraq turizm regionlarında ev təsərrüfatının inkişafını, əhalinin ehtiyaclarına uyğun xidmət sferası yaratmaqdır. [3 səh 53]

Turizm sferası ölkə iqtisadiyyatının sahə və ərazi strukturunun tərkib hissəsidir. Turizm iqtisadi potensialın formalaşması və sosial inkişafın əsas istiqaməti olaraq müasir şəraitdə yeni bazar tipli xüsusiyyətlər kəsb edir. Turizmin tədqiqi və proqnozu müxtəlif yanaşma və məqsədli inkişaf strategiyası baxımından öyrənilir. Beynəlxalq turizm əlaqələrin inkişafına əhalinin tələbatının ödənilməsinə və ölkənin iqtisadi potensialının xaricilər üçün istifadəsi yolu ilə ixracat potensialının artırılmasına yönəldilir. Turizmin tədqiqi və proqnozu, onun təşkili və idarə edilməsi müasir iqtisadi

integrasiyanın və inkişafın perspektiv istiqaməti olaraq öz əhəmiyyətini artırır. Turizmin inkişafı həyat tərzini və həyat şəraitinin inkişafı ilə zəruriləşən və yeni potensial mənbələrinə yönəldilən sahə kimi inkişaf edir. Ölkədə olan iqtisadi artımın mənbəyi və sosial problemlərin həlli üçün turizm sferası əlaqələndirici rol oynayır.[5]

Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm inkişaf etmiş regionlarda dövlət və əhali gəlirlərinin müəyyən hissəsi turizm fəaliyyəti ilə bağlıdır. Turizm sosial sahə olaraq inkişafı xidmət sferası ilə bağlıdır. O cümlədən turizm inkişaf etdiyi regionlarda sosial infraqurultura daha geniş yayılıb. Sosial infraqurultura sahələri isə nəqliyyat, ictimai iaşə, mənzil otel və məişət xidmətləri sahələri ilə bağlıdır.[1 səh 103]

NƏTİCƏLƏR

İşlərin nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti turizm müəssisələrinin idarə edilməsində təşkilati və iqtisadi mexanizmin istifadəsi, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, turizm fəaliyyətinin sertifikatlaşdırılması və lisenziyalaşdırılmasının yaxşılaşdırılması, xidmətlər, xidmətlər və satış sonrası xidmətlərin turizm biznesinə tətbiqi ilə bağlı xüsusi tövsiyələrlə xarakterizə olunur. İqtisadiyyat və turizm menecmenti sahəsində gələcək menecerlər hazırlamaq üçün, turizm müəssisələrinin praktik fəaliyyətində yenilənmiş konseptual çərçivə vacibdir.

İşin elmi yeniliyi: İşin elmi yeniliyi əsasən turizm şəraitində turizm müəssisələrinin idarə olunmasının təşkilati və iqtisadi mexanizminin nəzəri əsaslandırılmasında və turizm fəaliyyətinin sosial və keyfiyyətli xidmət sahələrinin tədricən inkişafı üçün elmi tövsiyələrdən; turizm sektorunun konseptual aparatını aydınlaşdırmaq və əlavə etməkdən və turizm biznesinin hüquqi bazasının inkişafından bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abadov M.K. Turizm məhsulunun tərtibi texnologiyası. Bakı: Elm. 2011.
2. dos. Bilalov B.Ə və dos. Güllaliev Ç.G , Turizmin əsasları (dərslük), Bakı, QHT Nəşriyyatı, 2015. 496s.
3. dos. Bilalov B.Ə., Qəhrəmanov Y.M. Səyahət agentlikləri və turoperatorluq. Bakı: Mütərcim, 2012, 227s.
4. Azərbaycanca Turizm - www.azerbaijan.travel
5. <http://ekoturizm.az/home.html>

УДК 338.48

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Гасанова Г.Ф.

Непроизводственная сфера имеет в своем составе большое количество отраслей, не производящих непосредственно осязаемых материальных ценностей. К их числу относятся жилищно-коммунальное хозяйство, бытовое обслуживание, здравоохранение, физкультура и спорт, туризм, социальное обеспечение, просвещение, культура, искусство, наука и научное обслуживание, транспорт и связь для населения и непроизводственной сферы, сфера управления, общественные организации и др. Большинство из названных отраслей связано с удовлетворением потребностей человека. В настоящее время более трети трудоспособного населения Азербайджанской Республики занято в этих отраслях.

Ключевые слова: туризм, туристические услуги, гостеприимство, социально-экономическая система, туристические предприятия.

UDC: 3338.48

SUMMARY
ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF USE OF TOURISM
SERVICES
Hasanova F.G

The non-productive sphere has in its composition a large number of branches that do not produce indirectly relevant material values. They include housing and communal services, household services, health care, physical culture and sports, tourism, social security, education, culture, art, science and scientific services, transport and service. . The majority of so-called industries are associated with the satisfaction of human needs. Currently, more than a third of the working-age population of the Republic of Azerbaijan is engaged in these industries.

Keywords: tourism, tourism services, hospitality, socio-economic system, tourism enterprises.

Redaksiyaya daxilolma 12.07.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ**Əfəndiyev Sadiq Qəhrəman oğlu****Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr., 103**s.efendiyev@uteca.edu.az

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyəti tədqiq edilir. Bununla yanaşı, məqalədə emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyəti araşdırılmış və qısa olaraq xarakterizə edilmişdir.

Acar sozlər: dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf, inkişaf problemləri, sənayeləşmə siyasəti, ümumi daxili məhsul, investisiya.

GİRİŞ. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olan emal sənayesi sahələri ölkəmizin təsərrüfat sahələrinin əsas aparıcı bölmələrindən biridir. emal sənaye sahələri çoxlu miqdarda müxtəlif çeşidli məhsullar istehsal etməkdədir. emal sənayesinin dayanıqlı inkişafı ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən qurulmasına, məhsuldar qüvvələrin daha da səmərəli yerləşdirilməsinə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsinə, ölkənin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə və sair bir çox tədbirlərin görülməsinə səbəb olur.

MÖVZUNUN AKTUALLIĞI. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olan emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyətinin araşdırılaraq təhlil edilməsi çox aktual məsələdir. Çünki bu sənaye sahəsinin dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafda rolu çox əhəmiyyətlidir.

TƏDQIQATIN MƏQSƏDİ. Emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyətinin araşdırılmasında əsas məqsəd bu sahədə olan iqtisadi problemlərin aşkar edilməsi və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra təkliflərin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

TƏDQIQAT OBYEKTİ. Tədqiqat obyektini olaraq ölkəmizdəki emal sənayələrinin statistik vəziyyəti götürülmüşdür.

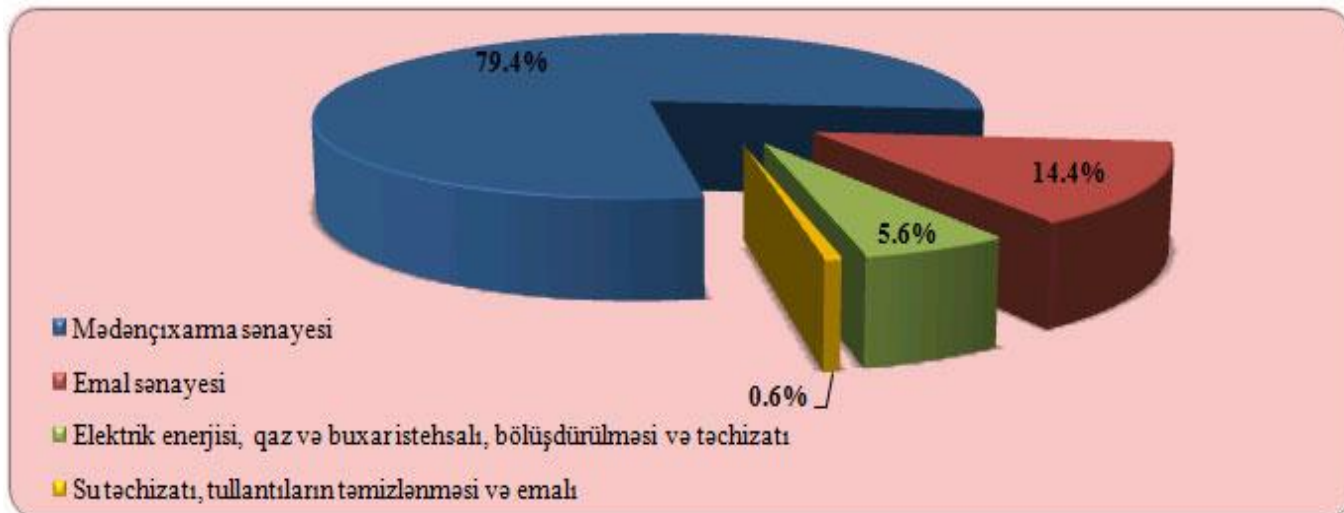
TƏDQIQAT METODU. Tədqiqatın əsasını yerli və xarici iqtisadçı-alimlərin bu sahədə apardıqları tədqiqatlar, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin materialları təşkil edir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Müasir mərhələdə emal sənayesinin dayanıqlı inkişafının sürətləndirilməsi onun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsindən asılıdır. Ona görə də emal sənayesinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi dövlətin iqtisadi strategiyasının, o cümlədən sənaye siyasətinin mərkəzi xəttini təşkil etməlidir. Dövlət ölkədə iqtisadi artımı sürətləndirmək və istehsalın yüksək artım tempinə nail olmaq üçün məqsədyönlü şəkildə stimullaşdırıcı tədbirlərdən istifadə edir. Sənayeləşmə siyasəti də məhz belə tədbirlərdən biridir. Sənayeləşmə siyasəti dedikdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə üsulu olub, məqsədi ölkədə iqtisadi artımı və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməyə yönəlik kompleks tədbirlər başa düşülür. [1, s. 92-99]

Bundan irəli gələrək ölkədə aparılan sənayeləşmə siyasəti qeyri-neft sənayesinin, xüsusilə, onun dinamik inkişafını təmin etmişdir. Belə ki, sənaye məhsulunun 79,4%-i və ya 37878,1 milyon manatı mədənçixarma sənayesi, 14,4%-i və ya 6869,6 milyon manatı emal sənayesi, 5,6%-i və ya 2671,5

milyon manatı elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,6%-i və ya 286,2 milyon manatı su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində istehsal edilmişdir. Sənayenin ümumi istehsalında qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi 14,4% olmaqla dəyər ifadəsində 4462,7 milyon manat təşkil etmişdir.[4, s.270-288]

Qrafik 1. Sənaye sahələrinin ümumi sənayedə xüsusi çəkisi (%-lə) (2018-ci il)

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı-2020

Məhz bu səbəblərdən irəli gələrək, Respublika Prezidenti tərəfindən 2014-cü il Azərbaycanda “Sənaye ili” elan edilmişdir və son illərə kimi 230-dan çox sənaye müəssisələri yaradılmışdır. 123 min yeni iş yerləri açılmışdır ki, onlardan 100 minə yaxını daimi iş yeri olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının apardığı düzgün daxili və xarici siyasəti nəticəsində son illərdə ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda ciddi yeniliklər və bir çox nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Nəticədə respublikamız bir çox göstəricilər üzrə dünyada sürətlə inkişaf edən qüdrətli ölkəyə çevrilmiş və aparılan uğurlu iqtisadi islahatların nəticəsində, əvvəlki illərdə də olduğu kimi, demək olar ki 2018-ci ildə də ölkəmizdə bütün makroiqtisadi göstəricilər yüksək səviyyədə olmuşdur.

Azərbaycanda aparılan uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, dünyada baş verən maliyyə iqtisadi böhranına baxmayaraq, respublikamızda makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, dünyadakı böhranlı proseslərin Azərbaycana təsiri minimuma enmiş və ölkə iqtisadiyyatı davamlı və dayanıqlı inkişafını qorumuşdur. Nəticədə 2005-2018-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında sürətli inkişaf dinamikası müşahidə olunmuşdur. [4, s.270-288]

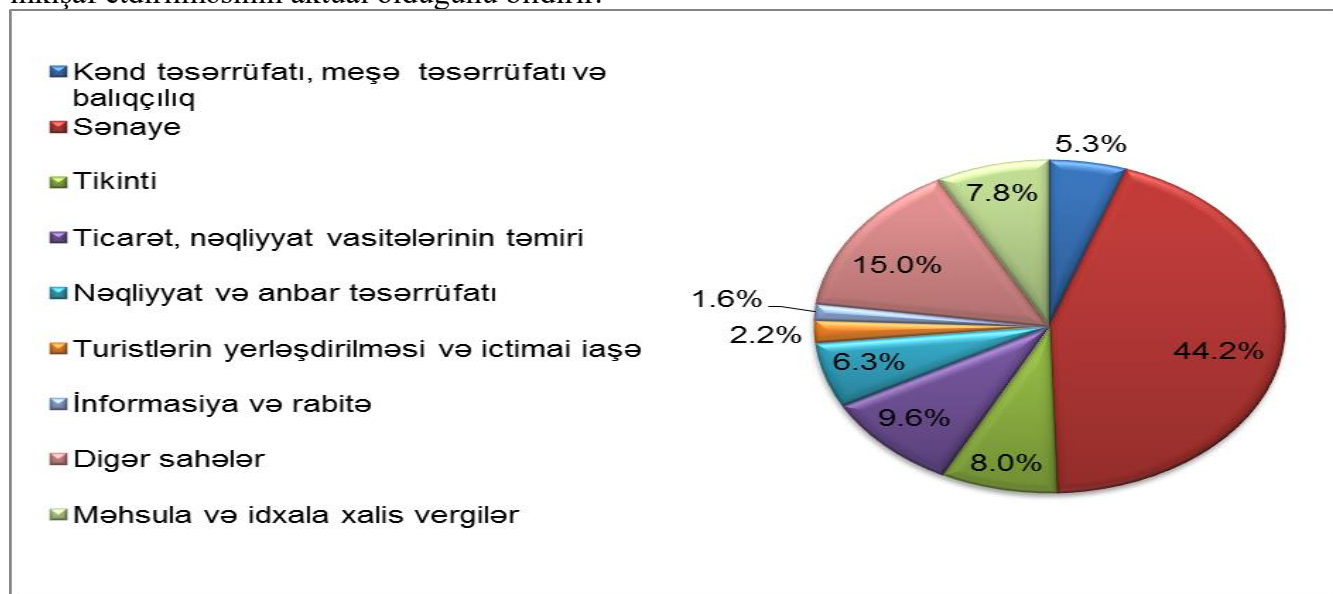
Qeyd olunduğu kimi, sənayenin mühüm aparıcı sahəsi olan emal sənayesinin inkişaf səviyyəsi istənilən ölkənin stabil və davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biridir. Çünki emal sənayesi iqtisadiyyatın mürəkkəb sahəsi kimi, cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin inkişafını tələb edir və bu inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq da onun rəqabət qabiliyyəti formalaşır. Son dövrlərdə ölkədə aparılan genişmiqyaslı köklü islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, emal sənayesinin də dirçəlişinə səbəb olmuşdur.

İqtisadi təhlillər apararaq görürük ki, ölkədə 2003-cü ildə ÜDM istehsalı 7,1 milyard manat, 2004-cü ildə 8,5 milyard manat təşkil etmişdisə, 2008-i ildə bu göstərici 40,1 milyard manat, 2009-cu ildə 34,6 milyard manat, 2010-cu ildə 42,5 milyard manat, 2018-ci ildə isə 79,8 milyard manat olmuşdur. Bununla yanaşı, respublikamız son bir neçə ildə iqtisadi artım tempinə görə dünyada liderlər sırasında olmuşdur. Bu müddət ərzində dünya iqtisadiyyatında artım ümumilikdə 25,4%, o cümlədən ABŞ-da 13,3%, Avropa Birliyi ölkələrində 13,7%, MDB-də 45,4%, Çində 66,5% olduğu halda, ölkəmizin iqtisadiyyatında bu dinamika 2,6 dəfə artımla müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid islahatlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ÜDM istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payında sürətli artım müşahidə edilmişdir. Əgər 1995-ci

ildə ölkədə istehsal olunmuş ÜDM-in yalnız 30,3%-i, 2000-ci ildə 70,8%-i qeyri-dövlət bölməsinin payına düşürdüsə, 2010-cu ildə bu göstərici 84,5%, 2011-ci ildə 85,9%, 2012-ci ildə 87,4%, 2018-ci ildə isə 88,4% təşkil etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, son illər (xüsusilə 2005-ci ildən başlayaraq indiyə kimi) özəl sektorda ÜDM-in istehsalı daha da sürətlə artmaqdadır.

Ölkədəki ÜDM-in sahələr üzrə strukturunu 2018-ci il üzrə aşağıdakı qrafikdən aydın görmək mümkündür. Göründüyü kimi sənaye sahəsinin ÜDM-dəki çəkisi 2018-ci il üzrə 44,2% təşkil etmişdir. Emal sənayesi üzrə isə bu göstərici qeyd olunan il üzrə 4,8% təşkil edir. Bu statistika sahənin daha da inkişaf etdirilməsinin aktual olduğunu bildirir.

Qrafik 2. Ümumi daxili məhsulun sahələr üzrə strukturunu (2018-ci il)

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı-2020

Qrafikdən də göründüyü kimi, yola saldıığımız ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda artım müşahidə edilmiş və onun ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 53,5%-dən 56,3%-dək yüksəlmişdir. Ümumi daxili məhsulun 43,4%-i neft-qaz istehsalı və emalı sahələrinin payına düşmüş və əvvəlki ilə nisbətən 1,0% azalmışdır. ÜDM-in 44,2%-i sənayedə, 8,0%-i tikintidə, 9,6%-i ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində, 5,3%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 6,3%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, 2,2%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində, 1,6%-i informasiya və rabitədə, 15,0%-i sosial və digər xidmət sahələrində, istehsal olunmuş məhsula və idxala görə ödənilmiş xalis vergilərin payı isə 7,8% təşkil etmişdir. [4, s.270-288]

Lakin bu uğurlu islahatlarla yanaşı sənayenin mühüm sahəsi olan emal sənayesi müəssisələrində son illərdə bir sıra geriləmələr baş vermişdir. Belə ki, 2018-ci ildə ÜDM-in 44,2%-ni verən sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 71,4%-ni, işləyənlərin 50,6%-ni özündə birləşdirən böyük istehsal potensialına malik emal sənayesi müəssisələri ölkədə istehsal edilmiş sənaye məhsullarının yalnız 21,9%-ni, ÜDM-nin isə 13,1%-ni verir. Eyni zamanda ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda emal sənayesinin qeyri-dövlət sektorunun payı 11,8%, sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində isə emal sənayesinə qoyulan investisiyaların payı 15,8% təşkil etmişdir.

Əgər emal sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəricilərini sənaye müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil etsək, bu sahədə son illərdə görülmüş işlərin mövcud vəziyyəti daha aydın olar. Emal sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəricilərinin əvvəlki illərlə müqayisəli qiymətlərini aşağıdakı cədvəldə də görə bilərik.

Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcminə baxdıqda isə görürük ki, bu sahəyə qoyulan ümumi investisiyaların miqdarı 1432 milyon manat təşkil edir. Demək olar ki, bunun da hamısının daxili investisiyaların hesabına olduğunu və bu sahəyə 2018-ci ildə heç bir xarici investisiya qoyulmadığını (0,02%) görürük. Bütövlükdə isə 2018-ci il üzrə sənayedə əsas kapitalla

yönəldilmiş investisiyaların (8497 milyon manat) həcmində emal sənayesi müəssisələrində əsas kapitalla yönəlmiş investisiyaların (1432 milyon manat) payı 16,8% olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, bu sahənin inkişafı üçün əsas kapitalla qoyulan xarici investisiyalara daha çox ehtiyac tələb olunur.

Cədvəl

Emal sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	1795	1764	1762	1778	1775	1826	2034
dövlət	163	154	149	144	140	117	118
qeyri-dövlət	1632	1610	1613	1634	1635	1709	1916
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeyd alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	12579	12948	14559	15711	16009	17154	17988
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, milyon manat	7032	7244	8072	7880	8899	9723,5	10465,4
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	105,4	105,8	102,2	107	101	98,0	108,0
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun həcmində sahənin payı, faizlə	15,3	16,5	20,2	24,3	22,9	24,4	21,9
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin payı, faizlə	15	15,4	18,1	24	22,2	20,1	17,4
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	90,8	101,5	105,2	99,7	95,2	105,2	106,1
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	101,7	111,8	103,6	94,8	95,5	110,5	100,9
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	50,2	51,5	53,3	53,3	51,2	53,4	50,4
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	388,1	421,8	473,4	514,5	542,9	554,0	554,1
Əsas kapitalla investisiyalar, mln manat	861,2	888,9	644,6	482,9	424,3	652,6	1432
Əsas sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğu sonuna, milyon manat	5623	5976,6	7352,3	7710,0	8082,4	9013,2	9073,2
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	14,2	11,9	8,4	5,7	4,3	6,2	16,9
Sənaye məhsulu istehsalçılarının qiymət indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	101,3	102,0	115,7	91,9	115,2	130,3	112,4

Mənbə: Azərbaycanın Sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı-2020

Bundan başqa 2018-ci ilin bütün ayları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyanın 2725,5 milyon manatı (17,3%-i) neft sektorunun, 13047,3 milyon manatı (82,7%-i) qeyri-neft sektorunun inkişafında istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə emal sənayesi müəssisələrinə yönəlmiş investisiyaların 13,7%-i qida məhsullarının istehsalına, 0,03% içki istehsalına, 0,02%-i geyim istehsalına, 0,02%-i ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalına, 22,7%-i neft məhsullarının istehsalına, 16,1% kimya sənayesinə, 0,1%-i tikinti materiallarının istehsalına, 0,001%-i metallurgiya sənayesinə, 0,001%-i maşın və avadanlıqların istehsalına və digər sahələrə yönəldilmişdir.

Emal sənayesinin elə sahələri də var ki, məhsul istehsalında dövlət bölməsinin payı hələ də yüksək olaraq qalır. Belə ki, neftayırma məhsulları istehsalı müəssisələri, demək olar ki, tamamilə dövlət mülkiyyətindədir. Kimya sənayesində istehsalın 75-80 faizi, tibb texnikası və ölçü vasitələri istehsalının 85 faizi, ofis avadanlığı və hesablama texnikası istehsalının 60%-indən çoxu dövlət bölməsinin payına düşür. [4, s.270-288]

Daxili mənbələr hesabına olan əsaslı vəsait qoyuluşunun əksər hissəsi məhz emal sənayesindən başqa digər sahələrə yönəldilir. Buna görə də emal sənayesi müəssisələrinə yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşunun tərkibi və strukturunun araşdırılmasını zəruri hesab edirəm.

Emal sənayesində isə 2018-ci ilin bütün ayları ərzində 10465,4 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 7,6%-dən çox məhsul istehsal olunmuşdur. Emal

sənayesində qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi 53,7% və ya 5619,9 milyon manat olmuşdur. Hesabat dövrü ərzində emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahələr qida məhsullarının istehsalı (29,1%), neft məhsullarının istehsalı (27%), tikinti məmulatlarının istehsalı (6,9%), metallurgiya sənayesi (5,9%), kimya sənayesi (5%) sahələri olmuşdur.

2018-ci il ərzində emal sənayesi müəssisələrində çalışanların orta siyahı sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,9% artaraq 106 min nəfərə çatmışdır. Emal sənayesinin alt sahələri üzrə çalışanların sayında ən çox paya malik olan qida məhsullarının istehsalı sahəsində (20,4%) müşahidə edilmişdir. Qeyd olunan dövrdə sənayedə çalışanların 50,2%-i və ya 106 min nəfəri emal sənayesində, 16,1%-i və ya 33,9 min nəfəri mədənçixarma sənayesində, 12,6%-i və ya 26,7 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 21,1%-i və ya 44 min nəfəri su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin payına düşmüşdür. [4, s.270-288]

Eyni zamanda, 2018-ci ildə fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə bu sahədə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərdən (32892 min manat) sair xərcləri çıxmaqla demək olar ki, hamısı müəssisələrin öz vəsaiti hesabına ödənilmişdir. Emal sənayesi müəssisələrində isə texnoloji innovasiyalara yönəldilən cəmi xərclərin 99,8%-i müəssisələrin öz vəsaiti hesabına, 0,01%-i dövlət büdcəsi hesabına, 0,2%-i isə xarici investisiyaların hesabına ödənilmişdir.

Fəaliyyət növləri və tətbiq istiqamətləri üzrə isə bu sahədə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 32,4%-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə, 11,35%-i texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına, 0,54%-i yeni texnologiyaların alınmasına, 1,17%-i proqram vəsaitlərinin alınmasına, 18,05%-i yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələrinin, digər istehsal hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə xidmətlərin və ya metodların tətbiqinə, 28,9%-i elmi-tədqiqat və işləmələrə və 3,54%-i isə texnoloji innovasiyalara çəkilən digər xərclərə yönəldilmişdir. Yeni marketinq tədqiqatlarına, innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına və texnoloji innovasiyalara heç bir vəsait ayrılmamışdır ki, bu da öz təsirini əsas məhsulların istehsalında göstərir. [4, s.270-288]

TƏDQIQATIN ELMİ YENİLİYİ. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

Emal sənayesi müəssisələrinin idxal-ixrac göstəricilərini 2011-ci illə müqayisə etdikdə, 2018-ci ildə tədqiq edilən sahənin ixrac dinamikasının azalması, idxalının isə artması müşahidə olunur. Bu isə emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətə davamlı məhsullar istehsalında olan problemlərlə əlaqədardır. Bu problemlərə sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amilləri göstərmək olar. Onları aşağıdakı kimi dəyərləndirə bilərik. [2, s. 167-168]

1. İqtisadi amillər

- öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması
- dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması
- təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması
- yeniliklərin dəyərinin yüksək olması
- yüksək iqtisadi risk
- təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması

2. İstehsal amilləri

- müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması
- ixtisaslı işçilərin çatışmaması
- yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması
- müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi
- satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması
- digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlar ilə kooperasiya üçün imkanların olmaması

3. Digər səbəblər

- daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması

- innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ- hüquqi sənədlərin olmaması
- innovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması
- innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s. xidmətlərinin) inkişaf etməməsi
- texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi

Bunlarla yanaşı Respublikada emal sənayesi müəssisələrində istehsalın inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, 2000-ci illərin əvvəlində baş vermiş böhran sənaye istehsalının həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından ciddi şəkildə geriləməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdə emal sənayesində inkişaf meylləri yaransa da, fikrimizcə, baş vermiş ətalətliliyin aradan qaldırılması və emal sənayesinin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşması üçün iqtisadiyyatın bu sahəsinə güclü investisiya axınını təmin edə biləcək nisbətən uzunmüddətli dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi tələb olunur.

Emal sənayesi müəssisələrinin inkişafının müasir vəziyyətindən məlum olur ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bu sahədə istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına ciddi təsir göstərməmişdir. Bu əsasən hal-hazırda emal sənaye müəssisələrinin inkişafında mövcud olan bir çox problemlərin həll edilməmiş olaraq qalması ilə əlaqədardır. İstər ölkə, istərsə də region miqyasında maddi istehsal sahələrinin o cümlədən də, emal sənayesi sahələrinin inkişaf potensialının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri infrastruktur sahələrinin inkişaf səviyyəsidir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, müasir şəraitdə emal sənayesinin inkişaf problemlərindən biri və ən başlıcası infrastruktur (istehsal və bazar infrastruktur sahələri) sahələrinin zəif inkişaf etməsidir.

Emal sənayesinin inkişafının aşağı səviyyədə olmasının əsas səbəblərindən biri də əksər sənaye müəssisələrinin texnoloji cəhətdən yenidənqurulması işinin çox zəif səviyyədə aparılmasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, 2000-ci illərin əvvəllərində respublikanın emal sənayesində mövcud maşın və avadanlıqların fiziki və mənəvi köhnəlməsi onların 35 faizinin təcili dəyişilməsini, 60 faizinin isə modernləşməsinə tələb edirdi. 2000-2018-ci illərdə mövcud əsas fondların köhnəlmə dərəcəsi daha da artmışdır. Hazırda respublikada istehsal əsas fondlarının fiziki və mənəvi cəhətdən aşınan hissəsi 80 faizə qədər təşkil edir. İstismarda olan maşın və avadanlıqların orta xidmət müddəti müvafiq normalardan 2,1-2,7 dəfə çoxdur.

Ölkədə emal sənayesi müəssisələrinin inkişaf problemlərindən biri də bu müəssisələrdə marketinq fəaliyyətinin olmaması və ya zəif inkişaf etməsidir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında islahatların institusional sistemdə başa çatdırılmaması ilə əlaqədar olaraq təkmil bazar mexanizmi formalaşmamışdır. Belə şəraitdə müəssisələrin idarəetmə strukturunda dəyişikliklərin edilməsinə və bazarda səmərəli fəaliyyətə imkan verən struktur bölmələrinin yaradılmasına ehtiyac yaranır. Xüsusilə, bu ehtiyac bazarın öyrənilməsi və məhsulun reallaşdırılması ilə əlaqədardır.[2, s. 167-168]

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİF

Emal sənayesi müəssisələrinin yüksək rəqabətədavamlı məhsullarının istehsalını stimullaşdıran aşağıdakı digər tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənayenin inkişafı siyasətinin işlənilməsi üçün əvvəlcə emal sənayesinin müasir vəziyyəti tədqiq olunmalı və problemləri müəyyən edilməlidir. Azərbaycanın emal sənayesinin indiki durumunun başlıca problemlərini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla qeyd etmək olar:

- Resurs çatışmazlığı və mövcud resurslardan səmərəsiz istifadə problemləri (Buraya aiddir: müəssisələrin əsas fondlarının aşınması və texnoloji geriliyi, investisiya və dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı, elmi-texniki potensialın itirilməsi və innovasiya mexanizminin yaradılmaması, əmək

məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi, yüksək kadr (əsasən peşəkar mütəxəssislərin) axıcılığı, peşəyönümünün dəyişilməsində çətinliklər və s.);

- Struktur problemləri (emal sənayesinin əvvəllər formalaşmış sahə strukturunun müstəqillik şəraitində ölkənin milli iqtisadi inkişaf tələblərinə uyğun gəlməməsi, son dövrlər sənayenin strukturunun xammal (xüsusilə neft-qaz hasilatı) yönümlü inkişafı, ixracda emal sənayesi məhsullarının payının son dərəcə cüzi olması, regional disproporsiyalar və sənaye istehsalının əsasən Abşeron yarımadasında cəmlənməsi, istehsal infrastrukturunu sahəsində çatışmazlıqlar və s.);

- Hökumətin siyasəti və dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı problemlər (islahatların ləngidilməsi, xüsusilə dövlət mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsinin başa çatmaması (sənayenin bir sıra sahələrində dövlət mülkiyyəti yüksək payını qoruyub saxlayır), azad sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri mühitin (xüsusilə mülkiyyət toxunulmazlığına dövlət təminatının, qanun qarşısında hamının bərabərliyinin, məhkəmələrin müstəqilliyinin və hamıya ilkin bərabər şərtlərin və s.) təmin edilməməsi);

- Bazar rəqabəti problemləri (zəif daxili tələb və bazarın məhdudluğu, yerli istehsal mal və xidmətlərinin əsasən aşağı keyfiyyəti və yüksək istehsal xərcləri, daxili bazarda idxal mallarının yüksək payı, hətta yerli istehsal məhsullarının əsas komponentlərinin kənardan gətirilməsi, yerli istehsalın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sisteminin qurulmaması, müəssisələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətə ləng uyğunlaşması, bazarların tədqiqi və beynəlxalq bazarlara çıxış sahəsində çətinliklər və s.);

- İnstitusional problemlər (bazar infrastrukturunun zəif inkişafı, müasir idarəetmə və menecment bacarıqlarını mənimsəmiş mütəxəssislərin azlığı, mal və xidmətlərin beynəlxalq tələblərə uyğun standartlaşma və sertifikatlaşdırılması sisteminin qurulmaması, iri, orta və kiçik müəssisələrin qarşılıqlı maraqlar əsasında əlaqələndirilməsi sisteminin formalaşmaması, korporativ idarəetmə təcrübəsinin mənimsənilməməsi və s.);

- Ekoloji problemlər və s.

Hesab edirik ki, hazırkı iqtisadi şəraitdə qeyri-neft sektorunda emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsində, daxili istehsalın inkişaf etdirilməsində kiçik və orta sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi, yenidən qurulması vacib şərtidir. Bunun üçün bu sahəyə dövlət tərəfindən təkmilləşdirilmiş şəkildə investisiya yardımı mexanizmi hazırlanması, yerli və xarici investisiyaların bu sahələrə cəlbi, investorları stimullaşdırmaq üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması hökumətin bu sahədə görməli olduğu əsas tədbirlərdəndir. [3, s.30-36]

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev, S.Q. Azərbaycanın sənaye sahələrinin iqtisadi inkişafının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi // “İpək yolu” Jurnalı. – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Universiteti. – Bakı, – 2014. №1, – s. 92-99

2. Əfəndiyev, S.Q. Emal sənaye sahələrinin iqtisadi inkişaf problemləri və onların həlli yolları // “Əsrin Müqaviləsi” Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasıdır. Respublika Elmi Konfransı. – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti. – Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti: – 24-25 sentyabr, – 2014, – s. 167-168

3. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 26 dekabr 2014-cü il.

4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, – Bakı, – 2020, – 788 s.

UDC: 3338

SUMMARY
THE CURRENT SITUATION OF PROCESSING INDUSTRY ENTERPRISES OF
AZERBAIJAN
Afandiyev S. G.

The article examines the current situation of processing enterprises in Azerbaijan. In addition, the article examines the current state of the processing industry and briefly describes it.

Keywords:sustainable and sustainable economic growth, development problems,industrialization policy, gross domestic product, investment.

УДК: 3338

РЕЗЮМЕ
ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА
Эфендиев С. Г.

В статье исследуется текущее состояние перерабатывающих предприятий Азербайджана. Кроме того, в статье рассматривается текущее состояние перерабатывающей отрасли и кратко описывается его.

Ключевые слова:устойчивый и устойчивый экономический рост, проблемы развития, политика индустриализации, валовой внутренний продукт, инвестиции.

Redaksiyaya daxilolma 02.10.2020

Çара qəbul olunma 23.12.2020

MARKETINQ: ƏNƏNƏVİDƏN RƏQƏMSALA

¹İsmayilov Vüqar Ağamusa oğlu, ²Hacıyeva Nüşabə Aslan qızı
³Mərdanov Hüseyn Zeynal oğlu

Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA)
Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr.,103

¹v.ismayilov@uteca.edu.az, ²nushaba.hajieva@mail.ru
³huseyn.merdanov1@gmail.com

Xülasə: Məqalədə məqsəd rəqəmsal və ənənəvi marketingin müsbət və mənfi tərəflərini araşdırmaq və hansının müəssisə üçün daha faydalı ola biləcəyini aşkarlamaqdır.

Açar sözlər: marketing, rəqəmsal marketing, ənənəvi marketinq, reklam, kiçik biznes, müştəri məmnunluğu.

Giriş: Kiçik biznes müəssisələrinin çoxu marketingin hansı növünü seçəcəklərinə qərar verməkdə tərəddüd edirlər, çünki onların büdcəsi birinə yetəcək qədərdir və bu səbəbdən hər ikisini həyata keçirə bilmirlər. Bu isə qərar qəbul etmədə çətinliklər yaradır. Ənənəvi marketing üsulları rəqəmsal marketing söylərini dəstəkləyir. Ənənəvi və rəqəmsal marketinq bir-birindən kənarlaşdırıla bilməz. Rəqəmsal və ya ənənəvi marketing növünün hansında istifadə edilməsi məsələsinə gəldikdə biz hər ikisindən istifadəni məqsədə uyğun hesab edirik. Ancaq büdcəsi az olan müəssisələri üçün rəqəmsal marketinq daha səmərəlidir çünki işə yararlılığı praktikada təsdiq olunub. Biz isə bu məqalədə ənənəvi və rəqəmsal marketing arasındakı fərqləri, onların müsbət və mənfi tərəflərini analiz etməklə hansının şirkət üçün az məsrəflə yüksək gəlir gətirə biləcəyini araşdıracağıq.

Tədqiqatın metodikası: Tədqiqatın əsasını yerli və xarici şirkətlərin marketing strategiyaları, çap materialları və internet resuslarında mövcud olan mənbələr təşkil edir, araşdırma sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil üsulları, bu sahədə marketing mütəxəssislərinin apardıqları araşdırma materialları təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki dəyəri: Müəssisələrin inkişafında marketing amili və marketing fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini səciyyələndirən amillər praktiki əhəmiyyət daşıyır və irəli sürülən təkliflər müəssisənin inkişafına və marketing fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Materiallar və Müzakirələr

Ənənəvi Marketinq: Marketing – mübadilə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bazarda aparılan məqsədyönlü fəaliyyətdir. Ümumilikdə bir çox xarici ölkə iqtisadçılarının fikrincə marketing sözünün açıqlanması üçün müasir dövrdə 2000 bəzi mənbələrdə isə 3000 dən çox tərif verildiyi deyilir. Bu təriflərin hər biri bu və ya digər formada marketingin mahiyyətini açıqlayır. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, marketing iqtisadi kateqoriya kimi təsərrüfat fəaliyyətinə elə böyük təsir dairəsinə malikdir ki, onun bütün elementlərini bir tərifdə cəmləmək çox çətindir. Marketingə səliss tərif vermək üçün ilk növbədə ona hansı prizmada baxıldığını təyin etmək lazımdır.

Hal hazırda:

I qrup mütəxəssislər hesab edirlər ki, marketing dedikdə: "müəssisənin fəaliyyətində bazarla əlaqəli bütün qərarların bir-başına olaraq istehlakçıların tələb və istəklərinə uyğun təşkil edilməsi başa düşülməlidir" (marketing – idarəetmə kimi)

II qrup marketoloqlar hesab edilərlər ki: "marketing bazarda xüsusi tədbirlər vasitəsi ilə müəssisənin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün aparılan tədbirlər toplusudur" (marketing – vasitə kimi)

III qrup belə hesab edir ki, "marketing müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində düzgün qərarların verilməsi üçün sistemativ araşdırma prosesinin aparılmasıdır" (marketing – metod kimi)

Fikrimizcə sadalanan təriflərlə razılaşsaqda hesab edirik marketing məfhumunu bütün elementləri bu təriflərdə öz əksini tapmırlar.

Ənənəvi marketingin mənfi cəhətləri: Ənənəvi marketingdə reklam vermək çox vəsait tələb edir (reklam çəkilişi xərcləri, tv, radio, qəzet və yaxud jurnalda yayım xərcləri). Ənənəvi marketingin əhatə dairəsi geniş olsa da təsir dairəsi azdır (tv reklamlarında 80% insan kanalı dəyişir, 20% insan isə səsi azaltmaqla və yaxud başqa işlə məşğul olmaqla kanalda qalır) Ənənəvi marketingdə nəticələr asan ölçülüb analiz edilə bilmir (jurnalda yerləşdirdiyimiz reklamın kimlər tərəfindən nə vaxt neçə dəfə baxıldığını müştəridə məhsulla bağlı hansı təsərrüfat yarandığını təyin etmək mümkün deyil). Ənənəvi marketingdə müştəri ilə əlaqə bir tərəflidir (media kanalları vasitəsilə verilən reklam sadəcə şirkətin fikrini müştəriyə çatdırır, müştərinin məhsul və xidmətlə bağlı sualı və ya problemi yarandıqda bunu şirkətə bildirə bilmir). Ənənəvi marketingdə media kanalları vasitəsilə verilən reklamın neçə müştəri tərəfindən izləndiyi və neçə müştəriyə çatdığı bilinmir.

Rəqəmsal marketing: Danılmaz faktdır ki, dünya analoqdan rəqəmsal aləmə doğru sürətlə dəyişir. Sürətlə inkişafda olan texnologiya, artan mobil cihazdan istifadə həyatımızda ciddi dəyişiklik yaradır. Bu dəyişikliklər həyatımızı dəyişməklə birlikdə bizim alış-veriş qərarlarımıza ciddi təsir göstərməyə başlayır və bunun nəticəsi kimi marketing elminə rəqəmsal marketing termini daxil oldu. Rəqəmsal marketing şirkətin və yaxud markanın rəqəmsal aləmdə marketing prosesinə verilən adıdır. Başqa sözlə marketing fəaliyyətini rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə həyata keçirmə prosesinə deyilir (İnternetdə aparılan marketing fəaliyyətinə). Rəqəmsal marketingin əsas məqsədi markanı, məhsul və ya xidməti internet vasitəsi ilə tanıtmayaqdır. Bununla yanaşı müxtəlif üsullarla satışların artırılmasında əsas məqsədlərdən biridir. Burada potensial müştəriləri cəlb etmək, istehakçı kimi saxlamaq məqsədilə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilir. Hansı ki, sosial şəbəkələri, veb saytları, e-mail xidmətlərini, mobil telefonları, rəqəmsal televizorları, bir sözlə internetə çıxışı olan bütün rəqəmsal texnologiyaları və alətləri buraya daxil etmək olar. Lakin internetə birbaşa qoşulmayan kanallardan da istifadə oluna bilər. Buna isə əsasən mobil telefonların SMS, MMS xidmətləri, zəng melodiyaları aid edilir. Bir sözlə rəqəmsal marketing televiziya, radio, qəzet, jurnal kimi ənənəvi media kanallarından uzaq metodlardan istifadə edir. Şirkətlər rəqəmsal marketingdən istifadə edərək düzgün strategiya qura bilər və bu strategiya ilə müştərilərini izləyə, geridönümləri təhlil edə, həm özünün həm də rəqiblərinin mövcud vəziyyətini rahatlıqla təhlil edə bilər.

Bəs rəqəmsal marketingin müsbət tərəfləri hansılardır? Rəqəmsal marketingdən istifadə etməklə, ənənəvi marketingdə öyrəndiyimiz makromühit amillərini nəzərə almaq şərti ilə beynəlxalq hədəf kütləsinə çata bilərik (rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə dünyanın istənilən yerində hədəf bazarı yaratmaq günümüzdə asan məsələdir) Müştərinin arzu və istəklərini qısa vaxtda öyrənərək buna uyğun məhsul, xidmət hazırlaya bilərik. Günümüzdə hər kəsin geniş istifadə etdiyi sosial şəbəkələr vasitəsilə oxumağı sevənlər üçün facebookda blok yazısı yerləşdirməklə, video sevənlər üçün youtubədə video yerləşdirməklə, şəkilli reklam sevənlər üçün instaqramdan və iş adamlarını cəlb etmək üçün linkedindən istifadə etməklə məqsədimizə çata bilərik. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə edilən reklamların neçə müştəriyə çatdığını, neçə müştəri tərəfindən izləndiyini təyin etmək mümkündür.

İndi isə ənənəvi və Rəqəmsal marketing arasındakı fərqləri nəzərdən keçirək

Ənənəvi marketingə: televiziya, radio, qəzet, jurnal və s misal göstərdiksə rəqəmsal marketingdə: başda youtube, facebook, instagram, linkedin, twitter, e-mail, sms və b misal göstərə bilərik Ənənəvi marketing ilə rəqəmsal marketing arasındakı əsas fərqlər aşağıda göstərilmişdir.

1. Maliyyə
2. Əlaqə
3. Vaxt
4. Məqsədli auditoriyaya giriş imkanları
5. Təhlil və hesabatlar
6. Dil (ünsiyyət)

Maliyyə - Ənənəvi marketinqdə geniş hədəf kütləsinə müraciət olunduğu üçün vizual, yazılı yaxud reklam üçün böyük maliyyə vəsaiti tələb olunur. Rəqəmsal marketinqdə isə reklamdan başqa, vizual yaxud yazılı məlumat üçün heç bir vəsait tələb olunmur.

Əlaqə - Ənənəvi marketinqdə birtərəfli əlaqə mövcuddur. Mələlə TV reklamında müştəri geri məlumat verə bilmir. Rəqəmsal marketinqdə isə əlaqə iki tərəflidir. Burada reklamı görə müştəri dərhal sual verə, təklif və ya şikayət edə yaxud anımdaca məhsul sifariş edə bilər.

Vaxt – Ənənəvi marketinqdə məhsul haqqında ictimai fikri öyrənmək uzun vaxt tələb edir. Rəqəmsal marketinqdə isə məhsul haqqında, müştərilərin yazdıqları status və ya rəylər ilə tez bir zamanda məlumat almaq mümkündür.

Məqsədli auditoriyaya giriş imkanları – Ənənəvi marketinqdə hədəf kütlə rahatlıqla təyin edilsə də hədəf kütləyə giriş imkanları çətin və yüksək maliyyə vəsaiti tələb edir. Rəqəmsal marketinqdə isə bu problem demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Təhlil və hesabatlar - Ənənəvi marketinqdə hədəf kütlənin məhsul və ya xidmətə qarşı olan münasibətini ölçmək və hər hansı bir statistik rəqəm ortaya çıxarmaq çox çətin və böyük zaman tələb edir. Rəqəmsaldə isə hədəf auditoriyasının məhsul və ya xidmətə qarşı olan münasibətini tez bir zamanda öyrənməklə analiz edib yekun nəticə çıxarmaq mümkündür.

Dil- Ənənəvi marketinqdə müştərilərlə ünsiyyət rəsmi olsa da rəqəmsal marketinqdə bu rəsmiyyət qorunub saxlanılmır və nəticədə səmimi bir ünsiyyət yaranır.

Rəqəmsal marketinq özünün inkişafı dövründə marketinq sahəsinə gətirdiyi yeniliklərdən biri isə, marketinqin təməl anlayışlarından olan 4P ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, marketinqin təməl daşlarından olan 4P rəqəmsal dövrlə birlikdə inkişaf etməyə başlamışdır. Biznes və marketinqdə baş verən dəyişmələr nəticəsində P-lərin sayı artmış və hətta C-lər meydana gəmişdir. Son dövrlər internetin inkişafı ilə əlaqədar 4P bizneslərin müştərilər ilə olan münasibətlərində kifayət qədər həlledici məqam olmadığı, 5 il müddətində fərqli ölkələrdə, fərqli segmentlərdən olan istehlakçılarla aparılan araşdırma nəticəsində ortaya çıxmış və "Harvard Business Review"-da elan edilmişdir. Bu araşdırmanın nəticəsi olaraq 4P-nin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Bu səbəbə görə marketinq anlayışının 4P ilə başladığı biznes, 4C ilə davam etmiş daha sonra, rəqəmsal dövrdə isə SAVE ilə əvəzlənmiş və davam edir. SAVE anlayışı Motorola Solutions-un vitse-prezidenti Eduardo Conrado tərəfindən formalaşdırılmışdır.

SAVE anlayışı aşağıdakı mənanı ifadə edir.

S-Solution (Həll): Məhsul xüsusiyyətləri və funksionallıq əvəzinə müştərinin problemlərinin həlli yolları üzərində dayanmaq

A-Access (Keçid): Yerindən asılı olmayaraq istədiyiniz zaman əlçatan olmaq

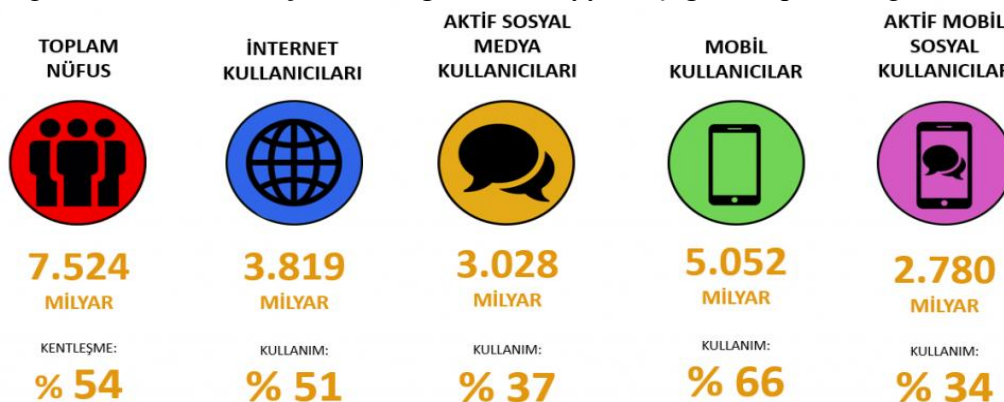
V-Value (Dəyər): Müştəri tərəfindən qiymət nəzərə alınmaqla qiymətdən əvvəl müştərinin verdiyi dəyər

E-Education (Məlumat): Tərəflərin bir-biri haqqında məlumat əldə etmək və xəbərdar olmağı vurğulayanır

Eduardo Conrado şirkətlərin öz fəaliyyətlərində SAVE-i strategiyalarının ilk sətirlərdə qeyd etmələrini şirkətin rəqəmsal dövrlə ayaqlaşma bilməsi üçün vacib hesab etmişdir.

Rəqəmsal marketingin önəmi

Texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə rəqəmsal marketing daha vacib bir hal almağa başlamışdır. Bu gün internet istifadəçiləri iləbağlı real vəziyyəti aşağıdakı qrafikdə görmək olar.

WeAreSocialDünya İnternet veSosyalMedyaİstifadəçilərininstatistikası

Nəticə

Ənənəvi və rəqəmsal marketing arasında bu və digər fərqliliyin olmasına baxmayaraq bu gün marketing eyni marketingdir lakin istifadə olunan metod və üsullar dəyişib. Buna baxmayaraq araşdırmalar göstərir ki, ənənəvi marketing strategiyasının şirkətə verdiyi fayda aşağı düşüb, bunun əksinə rəqəmsal marketing strategiyasının verdiyi fayda isə artmışdır. Bu səbəbdən isə belə bir sual ortaya çıxır. Bütün şirkətlər diqqətinin əsas hissəsini rəqəmsal marketingəmi yönəltməlidir? Fikrimizcə şirkət rəqəmsal marketing strategiyasını hazırlayarkən hədəf kütləsini dəqiq təyin etməlidir. Hədəf kütləsinin ən çox istifadə etdiyi sosial medianın hansı olduğunu təyin edib ona görə qərar verməlidir. (bu gün Azərbaycanda yaşlı nəslin nümayəndələri internetdən çox az istifadə edirlər. Bu səbəbdən hər hansı dərman firması əsas diqqətini rəqəmsal marketingə yönəltməsi bir qədər doğru olmaya bilər). Əgər hədəf kütləsinin böyük hissəsi internetdən istifadə edirsə, bəli bu zaman şirkətin rəqəmsal marketingdən istifadə etməsi vacib şərtidir.Qeyd edək ki, bu gün nə qədər ənənəvi marketingdən istifadə edilsə də marketingin bu günü və gələcəyi rəqəmsaldır, çünki marketoloqların işi insanlarla işləməkdir. İnsanlar haradadırsa marketoloq orada olmalıdır.

Azərbaycanda aktiv internet istifadəçi sayı / müxtəlif mənbələrə əsasən:

- Internet World Stats – 7.8 milyon
- ITU (International Telecommunication Union) – 7.72 milyon
- Internet Live Stats – 6.03 milyon
- CIA World Factbook – 7.72 milyon

Tədqiqatın elmi yeniliyi

Rəqəmsal marketing sahəsi, eləcə də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində onun səmərəli istifadəsi zəif öyrənilmişdir. Bu sahədə elmi ictimaiyyətin araşdırmaları azlıq təşkil edir və əsasən müxtəlif ölkələrin praktik marketoloqlarının, həmçinin Azərbaycan marketoloqlarının pərakəndə bloq yazarları hakim mövqeyə malikdir. Məqalə rəqəmsal marketing sahəsində dünya praktikasında rast gəlinən sahələrin müasir vəziyyətini, respublikamızın bu sahənin inkişafında nə qədər böyük potensialların mövcud olduğunu aşkara çıxarır. Bu isə tədqiqatın elmi yeniliyinin bariz göstəricisidir.

Ədəbiyyat.

1. Philip Kotler “Pazarlama 4.0” İstanbul optimist yayınları 2017.
2. Philip Kotler “Marketingə dair 300 başlıca sual” Bakı Qanun nəşriyyatı 2016
3. Olgu Şengül “Dijital Pazarlama” İstanbul Ceres yayınları 2018

4. <http://www.marketingjournal.org/marketing-4-0-when-online-meets-offline-style-meets-substance-and-machine-to-machine-meets-human-to-human-philip-kotler-hermawan-kartajaya-iwan-setiawan/>
5. <https://pazarlamaturkiye.com/pazarlama/dijital-pazarlama/7-adimda-geleneksel-ve-dijital-pazarlama-arasindaki-farklar/>
6. <http://www.dijitalmarketing.net/2011/03/31/dijital-pazarlama-nedir-teknikleri-nelerdir/>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99q%C9%99msal_marketing
8. <https://kayzen.az/blog/marketing/212/marketingin-tarixi.html>
9. <https://dijilopedi.com/dijital-pazarlama-nedir/>
10. Facemark.az

УДК 331.138

РЕЗЮМЕ

Маркетинг : от традиционного к цифровому.
Исмаилов В.А., Гаджиева Н. А., Марданов Г. З.

Целью статьи является выявление положительных и отрицательных сторон традиционного и цифрового маркетинга, изучение и выяснение какие из них могут быть более полезными для предприятия.

Ключевые слова : маркетинг, цифровой маркетинг, традиционный маркетинг, реклама, малый бизнес, клиенты, удовлетворения

UDC 339.138

Marketing: From tradition to digital
Ismayilov V. A., Hajieva N. A., Mardanov H. Z.

SUMMARY

The main purpose of the article is to investigate the positive and negative aspects of digital and traditional marketing and find out the most useful one for the enterprise.

Keywords: marketing, digital marketing, traditional market, advertising, small business, customer satisfaction.

Redaksiyaya daxilolma 29.06.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

UOT338.518

**AQRAR SAHƏNİN MADDİ-TEXNİKİ BAZASININ FƏALİYYƏT
MEXANİZMI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Mahir Tahir oğlu Qarayev****Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitet,
Gəncə şəhəri, Adil İskəndərov küç. 64****mahir.qarayev@gmail.com**

***Xülasə:** Aqrar sahənin maddi-texniki bazasının formalaşması mexanizmində iştirak edən hər bir elementinin qarşılıqlı əlaqəsi, onların maddi-texniki bazanın obyektlərinə optimal şəkildə daxil edilməsini tələb edir. Bu proses kənd təsərrüfatı istehsalının tələbatına uyğun olaraq maliyyə, məlumat və idarəetmə prinsiplərinin müənasib şəkildə paylanması vəzifəsinə əsaslanır. Ona görə aqrar sahənin inkişaf konsepsiyası çərçivəsində kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşdırılması və inkişafı üçün optimal bir mexanizmin formalaşdırılması başlıca hədəflərdən hesab edilir.*

***Açar sözlər:** maddi-texniki resurs, logistika, rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyət, səmərə, infrastruktur.*

Giriş. Aqrar sahənin maddi-texniki bazasının formalaşması iqtisadiyyatın bu mühüm sferasında xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi və idarə olunmasının metod və üsullar sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə asılılığı ilə xarakterizə olunur. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası bu baxımdan resurs istehsal edən müəssisələr, bütün səviyyələrdə informasiya strukturları, logistika şirkətləri, nəqliyyat müəssisələri, maddi-texniki bazanın elementləri üçün saxlama və texniki xidmət təminatçıları, bütövlükdə maddi-texniki bazanın obyektləri ilə mövcud reallığı xarakterizə edən və iqtisadi mexanizmin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan iqtisadi, elmi, texniki və digər elementlərin uyğunlaşmasını nəzərdə tutur [2, s.26]. Qeyd edilənlər aqrar sferada qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təbiətini, kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiya şəraitində fəaliyyət göstərən sənayenin bu və digər sahələrində istehsalın texniki inkişaf səviyyəsini, elmi-texniki tərəqqinin vəziyyətini, həyata keçirilən iqtisadi siyasəti, müəssisənin rəqabət qabiliyyətini və s. müəyyənləşdirməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşması mexanizminin hər bir elementinin qarşılıqlı əlaqəsi, maddi-texniki bazanın obyektlərinə optimal şəkildə daxil edilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalının tələbatına uyğunluğu üçün maliyyə, məlumat və idarəetmə prinsiplərinin bu prosesə təsirini müənasib şəkildə paylamaq vəzifəsinə əsaslanır. Beləliklə, maddi-texniki bazasının formalaşmasına struktur, təşkilati, məlumat və s. kimi vacib mexanizmlərin tərkib hissələrinin ciddi təsir xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd etmək olar. Belə təsirlərin əsas təbiəti iqtisadi və stimullaşdırıcı amillərin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bütün bunlara kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşmasının spesifik xüsusiyyətlərə və fəaliyyət mexanizminə malik olduğunu təsdiq edir.

Mövzunun aktuallığı. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşması və inkişafında istehsal vasitələrinin istehsalı və satışı prosesində iştirak edən maddi-texniki ehtiyatların istehlakçıları, informasiya və konsaltinq təşkilatları, birliklər və istehsalçılarla qarşılıqlı əlaqədə olan dövlət strukturları iştirak edir. Aqrar sahənin davamlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələr əsasında kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşdırılması və inkişafı üçün optimal bir mexanizmin formalaşdırılması başlıca hədəflərdən hesab edilir. Əlbəttə ki, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının keyfiyyətə dəyişdirilməsi ən qısa müddətdə dövlətin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçı tələbində dəyişikliklərlə bağlı proqnozları, məhsullar və ehtiyatlar üçün qiymət və keyfiyyət parametrlərini,

habelə sektordakı yeni texnologiyalar haqqında məlumatları formalaşdırmaqla mərkəzləşdirilmiş baza məlumatlarını kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında çatdırmaq zəruridir. Təbii ki, iqtisadi proseslərdəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsi və bu baxımdan müəssisələrin daxili istehsal proqramının yenidən qurulması istehsal prosesinə başlanmadan gec olmayaraq təmin edilməlidir. Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və xidmətlərlə təminatın, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının texnika, maşın və avadanlıqlarla təmin olunmasının yaxşılaşdırılması və aqroservis xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, gübrə və bitki mühafizə vasitələri ilə təminatın yaxşılaşdırılması tədbirlərinə xüsusi yer verilir [1].

Aqrar sahənin maddi-texniki bazasında, müxtəlif fəaliyyət və istiqamətləndirmə prosesləri davamlı olaraq inkişaf edir, struktur komponentləri formalaşdırılır. Eyni zamanda maddi-texniki ehtiyatların axınları nəzərə alınaraq, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maddi-texniki təchizatı prosesinə yeni yanaşma müəyyən edilir və hər şeydən əvvəl sistemin, onun elementlərinin və ya birləşmələrinə daha müasir formaları, əlavə funksiyaları, xüsusiyyətləri, vəzifələri və fəaliyyət prinsipləri bir-birilə əlaqələndirilir. Deməli, maddi-texniki resurslarla təminatın yaxşılaşdırılması aqrar sahənin inkişafının əsas təminatçısına çevrilir. Bütün bunlar aqrar sahədə fəaliyyət göstərən strukturların maddi-texniki bazasının fəaliyyət mexanizmi və xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqatın aktuallığını təsdiq edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayan maddi-texniki potensialdan daha səmərəli istifadənin elmi və praktiki əsaslarının araşdırılmasından, bu sahədə mövcud vəziyyəti təhlil etməklə maddi-texniki resurslarla təminatın yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Araşdırmalar göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində aqrar sahənin maddi-texniki bazasının strukturlaşdırılması yeni mahiyyət kəsb edir. Belə ki, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının fəaliyyət istiqamətinə və yerinə yetirdiyi vəzifələrə əsaslanaraq onun formalaşması və inkişaf etdirilməsinin aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunu qeyd etmək olar: uyğunlaşma; elastiklik; mərkəzsizləşdirmə; inteqrasiya; səmərəlilik; ehtiyatların formalaşması; rəqabət qabiliyyətlilik; resurslardan istifadədə maksimum effektivliyin təmin edilməsi.

Uyğunlaşma prinsipi kənd təsərrüfatı istehsal üçün zəruri olan maddi və texniki ehtiyatları artırma üsullarından, formalarından, yollarından və ehtiyaclarından irəli gələn mexanizmin formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip kənd təsərrüfatı istehsalının xarici və daxili mühitinin dəyişən amillərinə çevik şəkildə reaksiya vermə şərtlərinə riayət etməyi tələb edir. Belə vəziyyətdə mövcud mexanizm monolit halına gəlməməli, əksinə maksimum hərəkətliliyi qoruyaraq ən kiçik vasitələrdən və hissələrdən istifadə edərək asanlıqla tələb olunan şərtlərin texniki və iqtisadi aspektlərinə çevrilməlidir. Uyğunlaşma prinsipi aqrar sferanın maddi və texniki təminatı prosesində iştirakçılar arasındakı əlaqələrin elastikliyi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və bu, maddi-texniki bazanın fəaliyyət mexanizminin qeyd olunan hərəkətliliyini qorumağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatında iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti üçün şərtlər, resurs tədarükçüləri arasında yüksək rəqabətlə və istehlakçılarının aşağı ödəmə qabiliyyəti ilə müşayiət olunduğundan, müəyyən funksiyaların bir-birindən digərinə ötürülməsi və ya bölüşdürülməsi prosesi baş verir. Bu, elastiklik prinsipinin təzahürüdür.

Funksiyaların mərkəzsizləşdirilməsi prinsipi reallığın və daxili iqtisadiyyatın inkişafı mərhələsində müəssisələrin idarəetmə növlərinin spesifikliyini xarakterizə edir. Bundan fərqli olaraq inteqrasiya prinsipi kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatı prosesinin təşkili üçün hüquq və məsuliyyətin dövlət orqanlarından maddi-texniki ehtiyatlar bazarının (bu bazar növü əsasən tələb və

təklif qanununun təsiri altında özünü tənzimləmə mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərir) iştirakçıları olan təsərrüfat subyektləri səviyyəsinə ötürülməsidir[3, s.56]. İntegrasiya prinsipinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının fəaliyyət mexanizmində bazar iştirakçılarının davranışını məhdudlaşdıran dövlət tənzimləyici vasitələrinin olmamasıdır ki, bu da istehsal vasitələri və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində tarazlığın pozulmasına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maddi-texniki bazasını təşkil edən istehsal vasitələri və əmək obyektlərinin məcmusu geniş quruluşu, keyfiyyəti, xüsusiyyətləri, dəyəri və digər parametrləri baxımından kifayət qədər mürəkkəbdir. Belə mürəkkəbliyə qeyd edilən parametrlərin yaradılması, saxlanması, modernləşdirilməsi imkanlarını istisna edir və ya müəyyən ehtimalları əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bu səbəbdən maddi-texniki təchizat, enerji, məlumat və hüquq sistemləri prosesinin subyektlərinin davamlı və güclü qarşılıqlı əlaqəsi tələb olunur.

Səmərəlilik prinsipi, ümumi tələbata cavab vermə ehtiyacı və ehtiyatların əmələ gəlməsi, aqrotexniki işlərin vaxtında həyata keçirilməsi, müəyyən bir keyfiyyət mənbələrindən istifadə edilməsi, istehsal parametrləri texnologiyasına uyğun maşın və avadanlıqlardan istifadə ilə nəticələnən kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Göstərilən prinsiplərdən birinin pozulması digər prinsiplərə əməl etməyin təsirini minimuma endirir.

Rəqabətlik və resurslardan istifadədə maksimum effektivliyin təmin edilməsi prinsipi ehtiyatların formalaşması prinsipini şərtləndirir. Burada başlıca məsələ maddi və texniki resursların istehlakçıların, yəni kənd təsərrüfatı istehsalçıların maraqlarına əsaslanan bazar tələbidir. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının fəaliyyət prinsipləri iş və xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin etməklə, maddi-texniki ehtiyatların elementlərini yaratmaq, modernləşdirmək, xidmət göstərmək, satmaq və onları keyfiyyətli şəkildə saxlamaq prosesində iştirakçılar arasında daimi fəaliyyətə əsas verir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, maddi-texniki təchizat prosesi onun strukturunun ayrılması ilə yanaşı təşkilati proseslərə uyğun infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Maddi-texniki təchizat prosesinin təşkili üçün infrastruktur toxum, gübrə, ehtiyat hissələri üçün anbarlar, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarına xidmət üçün emalatxanalar, nəqliyyat, alətlər, qablaşdırma, tədarük müəssisələri, habelə resursların keyfiyyətinə nəzarət laboratoriyaları və şöbələrini əhatə edir[4, s.32]. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatının infrastruktur obyektləri müxtəlif təşkilati və hüquqi əsaslara söykənməklə qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif iyerarxik səviyyələrində təşkil oluna bilər. İnfrastrukturun əsas səviyyələrinə daxildir:

- avadanlıqların təmiri və istismarı üzrə müəssisələr, meliorasiya təşkilatları, tədqiqat təşkilatları, dövlət strukturları;
- texnoloji müəssisələr, tədarük və marketing fəaliyyəti göstərən strukturlar, təchizat, xidmət, tədarük, satış təşkilatları, saxlama müəssisələri, avadanlıqlara xidmət, ticarət müəssisələri, kənd təsərrüfatı üçün maddi-texniki resursların mənbələri;
- təmir qrupları, emalatxanalar, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maşın-traktor parkları, anbarlar və s.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatı üzrə dövlət strukturlarının fəaliyyəti vahid bir koordinasiya, tənzimləmə və nəzarət sistemi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə torpaqların meliorasiyası və istifadəsi, texniki və aqrokimyəvi dəstək üzrə ixtisaslaşmış strukturlar və müxtəlif xidmətlər həyata keçirən bölmələr mövcud olur[5, s.73]. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maddi-texniki resurslarla təmin olunması və onlara xidmət göstərilməsi prosesi bir neçə formada həyata keçirilir:

- resursların istehsalı və səmərəli şəkildə saxlanması;
- maddi-texniki resurslarla təminatda texnoloji zəncirin hər bir həlqəsi üzrə iştirakçıların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- maddi-texniki resursların birbaşa istehsalçılardan alınması;

- topdan və pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsi ilə resurs satışı həyata keçirən vasitəçilərlə əlaqələrdən istifadə;
- müxtəlif müsabiqələrin xidmətindən istifadə edilməsi;
- maşın və avadanlıqların lizinqinə geniş yer verilməsi;
- istehsal vasitələri və torpaq kirayəsindən istifadə olunması;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maddi-texniki bazasının istifadəsi və saxlanması üçün birgə müəssisələrin və ya kooperativlərin yaradılması.

Araşdırmalar göstərir ki, qeyd edilən məsələlər maddi-texniki təchizatın və resurslardan səmərəli istifadənin ən vacib cəhətləridir. Aqrar sferada dövlət tərəfindən bu istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir ki, son illər kənd təsərrüfatının maddi-texniki ehtiyatlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsində müsbət tendensiyalar baş vermişdir. Təhlil göstərir ki, 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə maddi-texniki resursların daxil olduğu kənd təsərrüfatında əsas fondların dəyəri 1962,2 milyon manat, yaxud 30,9 faiz artmışdır. Fondlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən fondverimi göstəricisi 0,05 manat, yaxud 5,6 faiz, əməyin fondla silahlanması 936 man/adam, yaxud 25,0 faiz, fondla təmin olunma 407,7 man/ha, yaxud 30,6 faiz artmış, fond tutumu 6,8 manat, yaxud 6,0 faiz azalmışdır [6]. Alınmış nəticələr onu deməyə əsas verir ki, 2015-2019-cu illərdə respublikanın aqrar sahəsində nəinki maddi-texniki resurslarla təminat yaxşılaşmış, eyni zamanda ondan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi də əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən müsbət meyillərlə yanaşı kənd təsərrüfatının inkişafının hazırkı mərhələsində yüksək məhsuldar və innovativ əmək vasitələri ilə təminatda çatışmazlıqlar mövcuddur. Şübhəsiz ki, maddi-texniki resurslarla təminat baxımından problemlərin mövcudluğu özünü təkrar istehsal prosesində əhəmiyyətli şəkildə biruzə verir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişafını ləngidən və ya ona mənfi təsir göstərən amillərə daxildir:

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının fəaliyyət mexanizminin subyektləri arasında sistemli qarşılıqlı əlaqənin kifayət səviyyədə olmaması;

- aqrar sahənin maddi-texniki təminatı prosesinin subyektləri ilə istehsalçılar arasında qarşılıqlı əlaqələndirmənin zəif səviyyəsi. Kəndin maddi-texniki təchizatı sistemində bu cür problemin mövcudluğu tələb olunan məhsuldarlığa nail olunmamasına, istehsal prosesində istifadə olunan istehsal vasitələrinin çatışmazlığına səbəb olur. Bu baxımdan müqayisə etmək və seçmək imkanına malik olmayan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, əksər hallarda bazarda mövcud olan çeşidlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Deməli, kənd təsərrüfatı üçün maddi-texniki ehtiyatlar bazarının praktik olaraq alternativini yoxdur;

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatına nəzarət və tənzimləmə mexanizmi, bəzi hallarda kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının formalaşması və səmərəli istifadəsi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmədən müşahidəçi rolunu oynayır;

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki ehtiyatlarının istifadəsi və saxlanması üçün zəruri strukturların yaradılması prosesi zəif inkişaf edir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, aqrar sahəni maddi-texniki resurslar və iş və xidmətlərlə təmin edən yeganə struktur hazırda "Aqrolizinq" ASC-dir. Bu da təbii ki, aqrar sahənin həm istehsal, həm də maddi-texniki potensialından daha səmərəli istifadə üçün yetərli deyil;

- maddi-texniki bazanın strukturunda onun elementlərinin təmiri, bərpa və saxlanması üçün subyektlərin, habelə resurslara qənaət və digər xidmətlər göstərən müəssisələrin fəaliyyətində komplekslik müşahidə edilmir və s.

Bütün bunlar, aqrar sahənin maddi-texniki bazasının fəaliyyət prinsiplərinin, habelə dövlətin tənzimləmə strukturlarının və kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatı baxımından bütün iştirakçıların münasibətlərinin optimallaşdırılması zərurətini yaradır.

Nəticələr

Araşdırmaların nəticələrini ümumiləşdirərək kənd təsərrüfatının inkişafında maddi-texniki resursların rolunu artırmaq və maddi-texniki bazanın fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin məqsəd uyğunluğunu qeyd etmək olar:

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin texnoloji zəncirə daxil edilməsi ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maddi-texniki resurslarla təchizatı prosesində iştirak edən müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması;

- innovativ texnologiyaların birgə alınması və istifadəsi üçün xidmət strukturlarının təşkili və genişləndirilməsi proseslərinin stimullaşdırılması;

- pul axınının optimallaşdırılması və onların təkcə kənd təsərrüfatı texnikalarının deyil, həm də ehtiyat hissələrinin, yanacaq-sürtkü materiallarının, gübrələrin, toxumların, aqrokimyəvi vasitələrin birgə alınmasına, əlverişli qiymətlərə, çatdırılma şərtlərinə və zəmanətə çatdıqdan sonra qeyd edilən resursların böyük həcmdə alınmasına yönəldilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları, ehtiyatları və avadanlıqları üçün anbarlar tikintisinin, suvarma sistemlərinin genişləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı müəssisələrin səylərinin birləşdirilməsi ilə təmin olunan imkanlar hesabına maddi-texniki bazanın yenilənməsi və modernləşdirilməsi üçün bank kreditlərinin birgə cəlb edilməsi;

- kənd təsərrüfatının səmərəli maddi-texniki təminatı üçün müəssisə və təşkilatların ən optimal birliyinin (gübrələr və bitki mühafizə məhsulları istehsalçıları, kənd üçün kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları istehsalçıları, aqrotekniki xidmət müəssisələri, aqrokimyəvi xidmət və s.) müəyyən edilməsi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sahədə maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə iqtisadi, elmi, texniki və digər amillərin təsiri müəyyən edilmişdir;

- kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə ilə istehsalın səmərəliliyi arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən olunmuşdur;

- maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadənin kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinə təsiri müəyyən edilmişdir;

- maddi-texniki resurslardan istifadəni yaxşılaşdırmağa xidmət edən stimullaşdırma tədbirləri müəyyən edilmişdir;

- aqrar sahənin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və ondan daha səmərəli istifadə edilməsi yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti aqrar sahədə intensiv amillər hesabına məhsul istehsalını artırmaq üçün istehsal prosesinə yeni ehtiyatları və resursları daxil etmək, maddi-texniki potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına daha böyük iqtisadi səmərə əldə etmək imkanlarını müəyyən edən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Müasir iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatının maddi-texniki potensialından səmərəli istifadənin istehsalın intensiv inkişafına təsirinin müəyyən edilməsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə elmi-texniki resurslardan istifadə arasında qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.

2. Алесинская Т.В. Основы логистики. Функциональные области логистического управления Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2011. 79 с.

3. Алферьев В. Совершенствование рынка материально-технических ресурсов: моногр./Владимир Алферьев/. - М.: Palmarium Academic Publishing, 2012. - 902 с.

4. Степанов В.И. Материально-техническое снабжение /В.И. Степанов/. - М.: Академия, 2009. - 192 с.

5. Кормаков Л. Рынки материально-технических ресурсов для села: проблемы и решения /Леонид Кормаков/. - М.: LAP. Lambert Academic Publishing, 2014. - 196 с.

6. www.stat.gov.az

УДК 338.518

**Особенности механизм деятельности материально-технической
базы аграрной сферы
Гараев М.Т.**

РЕЗЮМЕ

Взаимодействие каждого элемента, задействованного в механизме формирования материально-технической базы аграрного сектора, требует их оптимального включения в объекты материально-технической базы. В основе этого процесса лежит задача пропорционального распределения финансовых, информационных и управленческих принципов, соответствующих требованию сельскохозяйственного производства. Поэтому формирование оптимального механизма формирования и развития материально-технической базы сельского хозяйства в рамках концепции развития аграрного сектора считается одной из основных целей.

Ключевые слова: материально-технический ресурс, логистика, конкурентоспособность, качество, эффективность, инфраструктура.

UBC 338.518

SUMMARY

**Features and mechanism of activity of material and technical bases
of the agrarian sector
Garayev M. T.**

The interaction of each element involved in the formation of the material and technical base of the agricultural sector requires their optimal inclusion in the objects of the material and technical base. This process is based on the task of proportional distribution of financial, informational and management principles that meet the requirements of agricultural production. Therefore, the formation of an optimal mechanism for the formation and development of the material and technical base of agriculture within the framework of the concept of the development of the agricultural sector is considered one of the main goals.

Key words: material and technical resource, logistics, competitiveness, quality, efficiency, infrastructure.

Redaksiyaya daxilolma 15.10.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

UOT 631.14

**AQRAR SAHƏNİN İNNOVASIYA POTENSIALININ FORMALAŞMASINA
TƏSİR EDƏN AMİLLƏR****Rəhimova Mələhət Firqət qızı****Mingəçevir Dövlət Universiteti,
D.Əliyeva küçəsi 21.****email:rehimova77@list.ru**

***Xülasə:** Aqrar sahədə innovasiya potensialının formalaşması innovasiya tətbiqinin ən vacib istiqamətlərindən olub istehsal sahələrinin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirir. Kənd təsərrüfatının innovasiya potensialı ilk növbədə yeniliklərlə bağlı dəyişikliklərə səbəb olan innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsini xarakterizə edir. Bu baxımdan innovasiya potensialının qiymətləndirilməsində innovasiya fəaliyyətini formalaşdıran komponentlər və ona təsir edən amillərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.*

***Açar sözlər:** innovasiya potensialı, tələbat, keyfiyyət, infrastruktur, modernləşdirmə, səmərə.*

***Giriş.** Aqrar sferanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi bu sahənin innovativ resurslarla səmərəli şəkildə təmin olunması və innovasiya potensialının gücləndirilməsi strategiyasının hazırlanmasını tələb edir. Bu baxımdan texniki yeniliklərin yaradılması və istehsalatda geniş istifadəsi, elmi potensialın inkişafı, o cümlədən elmi-tədqiqatların genişləndirilməsi və nəticələrinin istehsalata tətbiqi prioritet təşkil edir. Qeyd edilən istiqamətlər hesabına kənd təsərrüfatı müəssisələrinin keyfiyyətə modernləşdirilməsi və innovativ inkişaf yoluna keçməsi bütövlükdə aqrar sferanın strateji inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir.*

Araşdırmalar göstərir ki, yüksək texnologiyalara və elmi təcrübəyə əsaslanan innovativ fəaliyyət kənd təsərrüfatının iqtisadi dayanıqlığının əsasını təşkil edir və kənd təsərrüfatı istehsalının artım tempi bu sahədə elmi və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkənin ərzaq məhsullarına tələbatının səmərəli şəkildə ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması kənd təsərrüfatındakı innovativ qaynaqlar hesabına mümkündür və kənd təsərrüfatı texnologiyalarının texniki-iqtisadi parametrlərinin yaxşılaşdırılması istehsalın artırılmasının təməlinə durur.

İnnovativ potensialdan istifadə imkanı sosial-iqtisadi sistemin əsas institutları tərəfindən müəyyən edilir. Məhsuldar qüvvələrin, o cümlədən elmin aparıcı qüvvə kimi təbiətinə uyğunluğundan asılı olaraq iqtisadi münasibətlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər. Bu baxımdan elm, innovasiya və istehsalın vəziyyəti iqtisadi əlaqələrin məhsuldar qüvvələrə təsir etmək qabiliyyətindən asılı olur.

Dünya ölkələrində baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər təcrübəsi göstərir ki, məhsuldar qüvvələrin innovativ potensialı yalnız istehsal münasibətləri şəraitində reallaşa bilməz və əksinə, müasir bazar iqtisadiyyatının mexanizmlərinə əsaslanan istehsal münasibətlərini ənənəvi sosial strukturlarda tətbiq etmək həmişə müsbət nəticələr vermir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan istehsal münasibətləri təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini, istehsalın müəyyən istehlak ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilməsini, xərclərin azaldılmasını stimullaşdırır və yeniliklərdən istifadə üçün geniş imkan yaradır.

Mövzunun aktuallığı. Aqrar sferanın innovasiya potensialı sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi imkanlarını xarakterizə etməklə, əmək, kapital qoyuluşları və təbii sərvətlərə qənaəti şərtləndirir. İnnovativ potensialın effektiv tətbiqi, onun tərkib hissələrinin vəziyyətindən və qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Yeni istehsal, idarəetmə, sosial texnologiyalar və iqtisadi inkişafın innovativ mərhələsində yenilik anlayışı yeni bir dəyərin, yeni bir faydanın yaradılması kimi şərh

olunur. Bunu nəzərə alsaq innovativ potensialı resurs və daxili komponentlərin birləşməsi kimi müəyyənləşdirmək olar. İnnovativ potensialın mövcud strukturunu qiymətləndirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, yüksək texnoloji və ya intellektual məhsulun, həmçinin elmi bir strukturun inkişafı baxımından innovativ fəaliyyətin müasir əsaslarla təşkili və idarə olunması innovativ potensialın təşkilatı komponentlərini formalaşdırır. Deməli, innovativ potensialın əsasını kadr, təşkilatı, maddi-texniki, informasiya, idarəetmə, maliyyə və elmi-texniki komponentlər təşkil edir.

İqtisadi sistemin inkişafının resurs imkanlarını əks etdirən innovativ potensial eyni zamanda onu formalaşdıran istehsal münasibətlərinin potensialını əks etdirir. Bu, xüsusən də innovativ və elmi-texniki potensialın qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir. İnnovativ potensialın inkişafını və innovativ fəaliyyətini stimullaşdıran əsas iqtisadi amil rəqabət mühtiti hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovativ potensialın səmərəli istifadəsi rəqabət şəraitində mümkün olur, bu da istehsalçıları yenilik etməyə məcbur edir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçılar arasındakı rəqabət innovasiya potensialının özünü gücləndirmək sürətinə elə də ciddi təsir göstərmir. Məlumdur ki, istehlakçı seçiminin genişlənməsi məhsulları keyfiyyətə yenilməyə məcbur edir. Rəqabət bazarı innovativ potensialın inkişafı üçün bu baxımdan ən əlverişli amildir, çünki ixtiraların patentləşdirilməsi səbəbindən bazarın inhisarlanması onların tətbiq dairəsini məhdudlaşdırır. İnnovativ potensialın formalaşmasında bazarın rolu məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, xərcləri azaltmaq, strukturunu dəyişdirmək və məhsul çeşidini artırmaq üçün istehsalçıların aktivləşməsi ilə əlaqələndirilir.

Beləliklə, innovativ potensialın formalaşması istehsal vasitələrinin və istehlak məhsullarının son istifadəçilərinə təsir edir, çünki son istehlakçıların tələbi istehsalçılar arasında tələbatı formalaşdırır və yeniliklərin tətbiqi üçün maliyyə bazası yaradır. Elmi ideyaların istehsal sferasında praktik tətbiqetməyə keçməsinə təmin edən dövlətin idarəetmə siyasətinin bir sıra elmi, texniki və innovativ proqramları idarəetmə üçün bazar şəraitinə uyğun yaradılan innovativ strukturların fəaliyyəti üçün məhz innovativ potensial mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan aqrar sahənin innovasiya potensialının formalaşması ilə bağlı məsələlərin tədqiqi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin və innovasiya potensialından istifadə səviyyəsinin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinə təsirinin tədqiqi, onun yaxşılaşdırılması imkanlarının müəyyən edilməsidir.

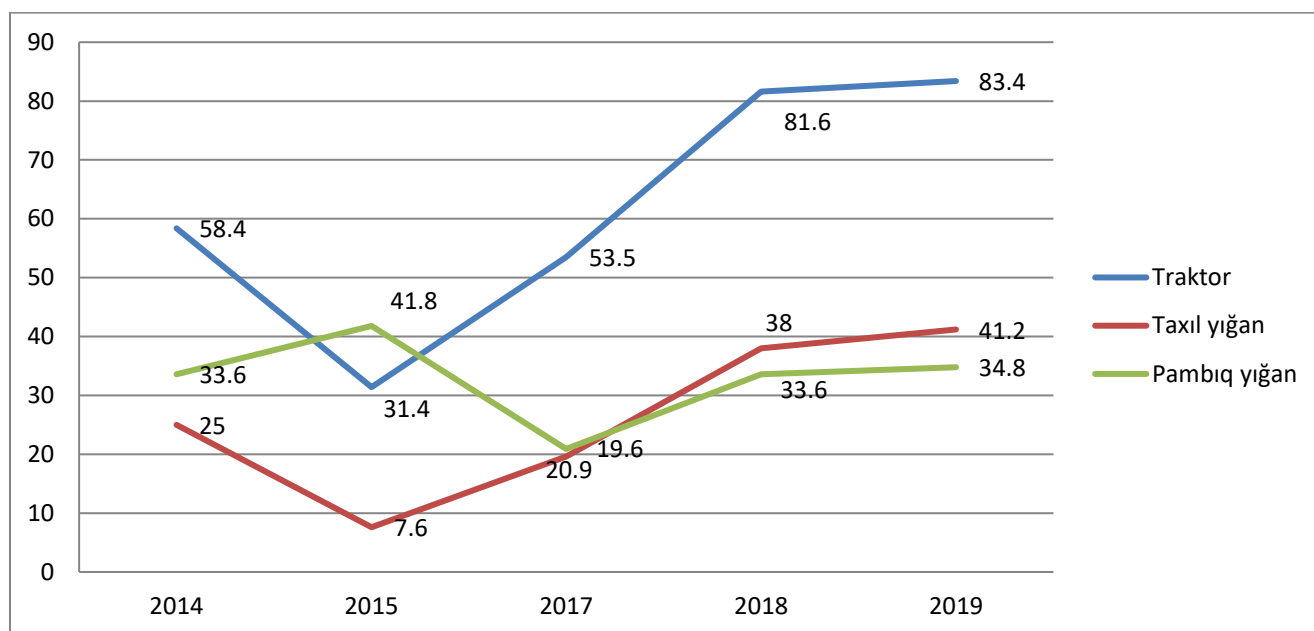
MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində ən təsirli formalardan biri innovasiyalara maliyyə qoyuluşlarının gücləndirilməsidir. Bununla birlikdə, vəsait qoyuluşunun tez bir zamanda özünü ödəməsi əksər hallarda mümkün olmur, investisiyalar yalnız uzunmüddətli perspektivdə yüksək gəlir gətirir. Bu isə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarına olan marağı azdan başlıca amil kimi özünü göstərir. Deməli, innovasiyaların yaradılması və istehsalata tətbiqinin genişləndirilməsinə dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının artımının və rəqabətə davamlılığının başlıca şərtinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının özləri də müəyyən hallarda innovasiyalara ciddi maraq göstərmir. İnnovasiya tətbiqinə marağının azlığı məlumat qıtlığı, yeniliklərin tətbiqinə stimol olmaması, kənd təsərrüfatı sahəsində zəruri məsləhət xidməti göstərən mərkəzlərin azlığı, innovativ infrastrukturun kifayət səviyyədə inkişaf etməməsi, maliyyə çatışmazlığı və s. ilə bilavasitə bağlıdır[2, s.41]. Bütün bunlar müasir texnologiyaların istehsalata tətbiqini çətinləşdirir və kənd təsərrüfatında texnoloji səviyyənin aşağı olmasını şərtləndirir.

İnnovasiya fəaliyyətində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin texniki təchizatı çox əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatında texniki resurslarla təminatın yaxşılaşdırılması, texniki parametrləri yüksək olan resursların istehsalata tətbiqinin genişləndirilməsi dövlətin aqrar siyasətində də mühüm yer tutur. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər görülsə də hələ də texnikaya olan tələbat tam şəkildə ödənməmiş qalır.

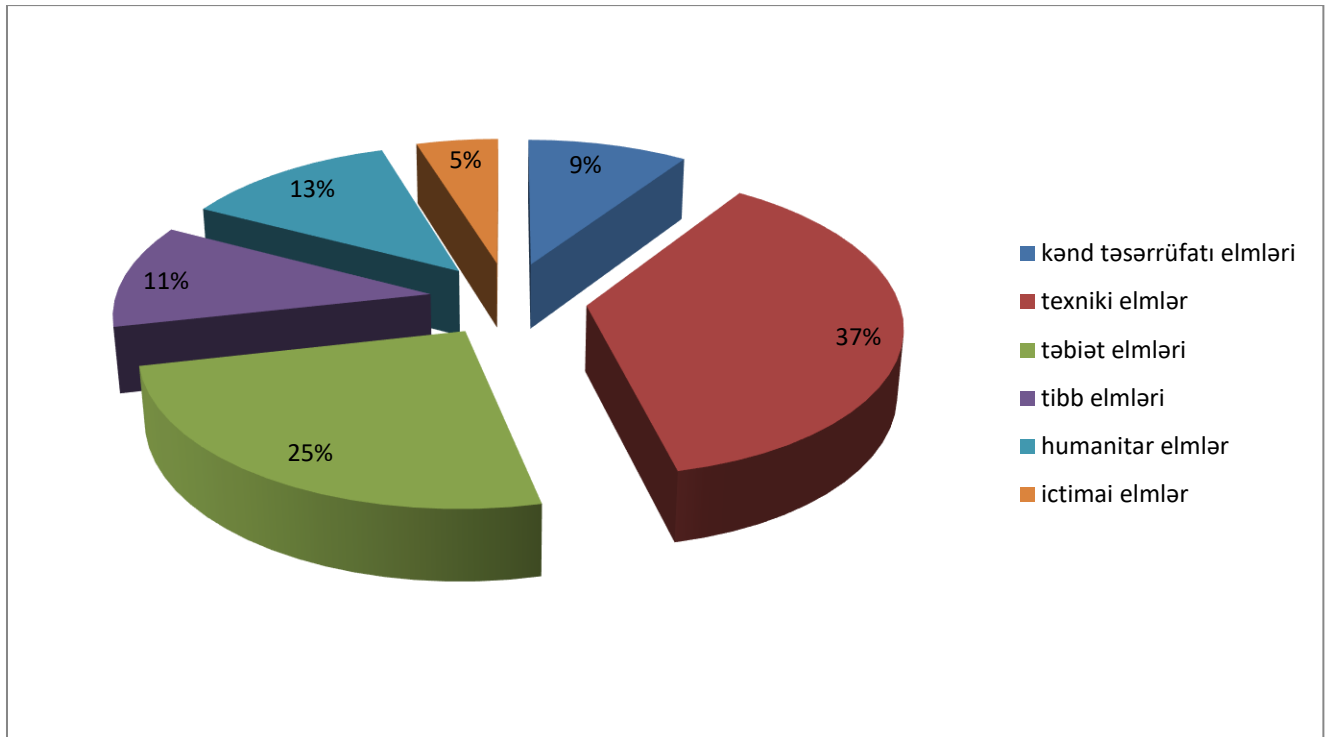
Hesablamalardan məlum olur ki, ən vacib kənd təsərrüfatı texnikası hesab edilən traktorlara olan tələbat hər 1000 ha-a görə 2014-cü ildə 58,4%, 2015-ci ildə 31,4%, 2017-ci ildə 53,5%, 2018 və 2019-cu ildə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq müvafiq olaraq 81,6% və 83,4% təşkil etmişdir. Eyni göstərici taxıl yığanlarda müvafiq illərdə 25%, 7,6%, 19,6%, 38% və 41,2% səviyyəsində qeydə alınmışdır. Pambıq yığanlara tələbatın ödənilməsi səviyyəsini də qənaətbəxş hesab etmək mümkün deyil. Belə ki, bu texnika üzrə göstərici 2014-cü ildə 33,6%, 2015-ci ildə 41,8%, 2017-ci ildə 20,9%, 2018-ci ildə 33,6% və 2019-cu ildə 34,8% səviyyəsində olmuşdur [4].

Qrafik 1. 1000 ha əkin sahəsinə görə kənd təsərrüfatı texnikasına tələbatın ödənilməsi səviyyəsi, %-lə

Tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq və iqtisadiyyatın bu mühüm sferası üçün innovativ inkişaf strategiyasını dəstəkləmək istiqamətlərindən biri elmin və elmi tədqiqatların stimullaşdırılması tədbirləridir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2019-cu ildə elmin sahələri, işlərin növləri və sektorlar üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclərin strukturu göstərir ki, ümumi xərclərin tərkibində kənd təsərrüfatı elmlərinin xüsusi çəkisi 9% təşkil edir. Kənd təsərrüfatı üçün də əhəmiyyətli olan texniki elmlərin payı 37% səviyyəsində olmuşdur. Təbiət elmləri 25%, tibb elmləri 11%, ictimai elmlər 5%, humanitar elmlər 13% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Oxşar vəziyyət fundamental tədqiqatlarda və tətbiqi tədqiqatlara yönəldilən xərclərdə və s. müşahidə edilir [4].

Qeyd edilənlərlə yanaşı, aqrar sferada əmək və kənd təsərrüfatı potensialından lazımi səviyyədə istifadə edilməməsi, xüsusən innovativ ehtiyaclar üçün kənd təsərrüfatı potensialının keyfiyyəti və strukturu arasındakı uyğunsuzluq özünü istehsalın nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə göstərir. Bu problem kənd təsərrüfatı istehsalçıların əhəmiyyətli bir hissəsi üçün innovasiyalardan istifadəni hələ də əlçatmaz edir, istehsalın yenilənməsinə və modernləşdirilməsinə ciddi ziyan vurur. Bütün bunlar hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatının innovativ inkişafına daha təkmil meyarların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Göstərilənlərə əsaslanaraq kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafın əsas hədəflərini özündə cəmləşdirən sosial-iqtisadi strategiyasının aşağıdakıları meyarlarını qeyd etmək olar:

Qrafik 2. 2019-cu ildə elmin sahələri, işlərin növləri və sektorlar üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclərin strukturu, %-lə

- aqrar sferada institusional mühitin, ərzaq bazarının fəaliyyətinin təşkilatı və iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil və elmi potensialın inteqrasiyasının gücləndirilməsi[1, s.26];
- yeni texnologiyaların və innovasiyaların sürətlə tətbiqi üçün sistem və mexanizmlərin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatının infrastrukturunu modernləşdirilməsi, kənd əhalisinin yaşayışı üçün əlverişli şəraitin yaradılması və istehsalçıların gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- istehsal texnologiyalarının yeniləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınin zəruri gəlirlilik səviyyəsi üçün iqtisadi şəraitin yaradılması;
- məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə innovativ kənd təsərrüfatının inkişafı modeli üçün elmi-tədqiqat istiqamətli layihələrin işlənilib hazırlanması və dəstəklənməsi;kənd təsərrüfatının innovativ kadr potensialının formalaşdırılması;
- ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək məqsədi ilə torpağın münbitliyinin qorunması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;əhalinin bütün qruplarının tam və sağlam qidalanması üçün zəruri olan məhsullarla təmin edilməsi, uyğun keyfiyyətə və quruluşa malik olan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması.

NƏTİCƏ

Araşdırmanın nəticəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, innovasiya potensialı innovasiya tətbiqinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri olub konikret istehsal sahələrinin və müəssisələrin inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin innovasiya potensialı ilk növbədə yeniliklərlə bağlı dəyişikliklərə səbəb olan innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsini xarakterizə edir. Bu baxımdan, innovasiya potensialının qiymətləndirilməsində müəssisələrin innovasiya fəaliyyətini formalaşdıran komponentlər və ona təsir edən amillər diqqətdən yayınmamalıdır[3, s.54]. Beləliklə, bütövlükdə aqrar sferada innovasiyaların tətbiqində aşağıdakı istiqamətlər üzrə müsbət nəticələr əldə etmək olar:

- elmi-texniki tərəqqinin səmərəli şəkildə idarə olunması, dövlət və sahibkarlıq subyektləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin yaradılması;
- kənd təsərrüfatı elminin təcrübəvi istiqamətlərinin genişləndirilməsi;
- innovasiya tətbiqinə tələbatın və təklifin öyrənilməsi məqsədilə innovasiya məhsulları bazarının marketing tədqiqinin aparılması;
- kənd təsərrüfatında innovasiya prosesinin inkişafını stimullaşdıran mexanizmlərin hazırlanması;
- yeniliklərə olan bazar tələbinin ödənilməsi və innovasiyalara daha həssas bazarların dəstəklənməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- innovasiya siyasətinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- innovasiya fəaliyyətinin təşkilində innovativ potensialın inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması zərurəti əsaslandırılmışdır;
- innovasiyalardan müasir tələblərə uyğun daha səmərəli istifadə imkanları müəyyən edilmişdir;
- müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşməsinin inkişaf istiqamətləri müəyyən edilir;
- innovasiyativ potensialından istifadəyə dövlət dəstəyinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı əsaslandırılmalar aparılmışdır;
- innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalar və ümumiləşdirmələr innovasiya fəaliyyətinin təşkili və innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsində kənd təsərrüfatı istehsalçılarına əməli kömək edə bilər.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Müasir iqtisadi şəraitdə innovativ potensialdan istifadənin aqrar sahənin inkişafına təsirini və iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. İsgəndərov R.K. Elmi-texniki tərəqqi: sosial-iqtisadi aspektlər. Elm və təhsil, 2010, 636 s.
2. Трибушная В. X. Инновационная инфраструктура как необходимость поддержки наукоемкого предпринимательства. Технопарки и стратегическое управление. - Ижевск: Ижевский государственный технический университет, 2011. - 240 с.
3. Пахомова Н.В. Экономика инновационных изменений и ее организационно-институциональная поддержка: монография. Издательский Дом СПбГУ, 2013. - 453 с.
4. www.stat.gov.az

УДК 631.14

Факторы, влияющие на формирование инновационного потенциала сельского хозяйства

Рахимова М. Ф.

РЕЗЮМЕ:

Формирование инновационного потенциала в аграрном секторе является одним из важнейших направлений применения инноваций и определяет возможности развития производственных площадей и сельскохозяйственных предприятий. Инновационный потенциал сельского хозяйства в первую очередь характеризует реализацию инновационной деятельности, которая приводит к изменениям, связанным с инновациями. С этой точки зрения при оценке инновационного потенциала важно уделять особое внимание компонентам, которые формируют инновационную деятельность, и факторам, которые на нее влияют.

Ключевые слова: инновационный потенциал, спрос, качество, инфраструктура, модернизация, эффективность.

SUMMARY

FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF INNOVATIVE POTENTIAL OF AGRICULTURAL ECONOMY**Rahimova M. F.**

The formation of innovative potential in the agricultural sector is one of the most important areas for the application of innovations and determines the development opportunities for production facilities and agricultural enterprises. The innovative potential of agriculture primarily characterizes the implementation of innovative activities, which leads to changes associated with innovation. From this point of view, when assessing innovative potential, it is important to pay special attention to the components that form the innovative activity and the factors that influence it.

Key words: innovative potential, demand, quality, infrastructure, modernization, efficiency.

Redaksiyaya daxilolma 11.9.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

THE PROCESS OF CONTROLLING AND MONITORING RISKS

¹*Elyasova Parvana Avtandil*²*Valiyeva Tamara Fazil*

University of Technology of Azerbaijan
Ganja st, S.I.Khatai ave,103

¹Pervaneelyasova@gmail.com²Temare.ismayilova@mail.ru

Resume: Risk management is the set of operations of designating, evaluating and verifying imminences to an organization's capital and profit. These threats, or risks, could stem from a wide variety of sources, including financial ambiguity, legal commitments, strategic management faults, accidents and natural disasters. IT security imminences and data-related risks, and the risk management strategies to mitigate them, have become a top precedence for digitized companies. As a result, a risk management plan increasingly includes companies' processes for determining and controlling threats to its digital properties, including proprietary corporate data, a customer's personally identifiable information and intellectual property.

Key words: Controlling, monitoring, risk, data, risk exposure, report, risk communication, output, risk management, risk audit.

Introduction: The need for rationalization and expansion of production, as well as the development of strategic economic zones, led to a significant increase in investment in various sectors of the economy. As the market is saturated with a variety of goods and services, there is the formation of a certain market situation and, as a result, the dynamic development of competition - the driving factor in the economy. Economic relations between economic entities have switched to a new platform, and therefore entering the market with new goods or services requires a more thorough analysis of the macro and microenvironment of the company. In the context of increasing competition, firms, firstly, need to know what difficulties and barriers await them at each stage of development. The entrepreneur's expectation is based on the factors of uncertainty and riskiness of the enterprise.

The occurrence of uncertainty may be associated with economic, political, natural, temporary and other sources. It can be produced by the external or internal environment, conflict situations, non-coincidence of interests, etc. The main causes of uncertainty can be identified:

- Insufficiency and poor quality of information;
- The presence of an element of non-determinism of economic processes;
- The presence of opposition (conscious or unconscious).

The current period of economic development is characterized by an increase in the number of uncertainties under which investment activity is carried out. Many of them had a negative impact on the state of the economy. Among such factors, scientists and practitioners cite primarily the instability of production ties, inflation, high interest rates on loans, a decrease in state support for investment activity, price disparity, a decrease in the purchasing power of the population, and many others.

Meanwhile, the inability of enterprise management to make informed decisions in the face of uncertainty, to adapt to market conditions and, as a result, the loss of manageability in them, has significantly affected the decrease in the efficiency of investment activity of enterprises in the new economic conditions. An increase in the degree of influence of uncertainty on investment activity is associated with the rapid variability of the economic situation and the situation in commodity and investment markets, the emergence of new technologies and tools, and other factors.

Further development of economic systems without taking into account uncertainties will not ensure the sustainable development of the economy. In this regard, the need for the fullest possible analysis of the nature, features and prospects of various socio-economic processes has become apparent.

It has now become apparent that effective business management cannot be carried out without analysis and consideration of all types of risks, which ultimately can seriously affect its financial results. The ability to determine the risk in time, to prevent it or reduce it to an acceptable level is the most important task for the successful development of firms in the face of uncertainty.

With the emergence of commodity-money relations, risk also becomes an economic category. As an economic category, risk takes into account the possibility of deviation of the results of economic activity from the set goals.

MATERIALS AND DISCUSSIONS

The risk controlling and monitoring process results in generating revisions to the risk register and supplementing with new action points for the risk handling process.

Communicating with project stakeholders by means of project risk reviews can be a crucial driving force that permits undertake apposite risk management and accomplish project results according to expectancies.

Risk monitoring and control is highly demanded procedure in order to:

- ✓ Assure the implementation of the risk schedules and assess their efficiency in reducing risk.
- ✓ Keep track of the determined risks, involving the watch list.
- ✓ Monitor trigger conditions for contingencies
- ✓ Monitor vestigial risks and identify new risks emerging during project realization.
- ✓ Update the organizational process assets

The main target is to determine if:

- ✓ Risk responses have been realized as planned.
- ✓ Risk retroactions are as effective as expected or if new responses should be amended.
- ✓ Project conjectures are still valid.
- ✓ Risk exposure has changed from its prior state, with analysis of trends.
- ✓ A risk trigger has occurred.
- ✓ Appropriate policies and procedures are followed.
- ✓ New risks have occurred that were not previously identified.

Inputs to Risk Monitoring and Control

1. Risk management blueprint
2. Risk Register

Contains outputs of the other procedures: identified risks & owners, risk retroactions, triggers and warning signs

3. Approved Change Requests

Approved changes consist of modifications such as to scope, schedule, effective techniques of work, or contract terms. This may often demand new risk analysis to consider influence on existing schedule and determining new risks and corresponding responses

4. Work Performance Data

Project status and performance reports are essential for risk controlling and monitoring procedures.

Tools and Techniques for Risk Monitoring and Control

1. Risk Reassessment

- ✓ Project risk reviews at all team meetings.
- ✓ Major overviews at major milestones
- ✓ Risk ratings and prioritization can alter during the life of the project. Changes can demand extra qualitative or quantitative risk analysis.

2. Risk audits.

- ✓ Examine and document the efficiency of the risk response scheduling in controlling risk and the effectiveness of the risk owner.

3. Variance and Trend Analysis

Used for monitoring general project cost & Schedule performance against a baseline scheme. [Considerable deviations specify that updated risk identification and analysis should be performed. Technical performance measurement.

4. Reserve Analysis

As implementation progresses, some risk occasions may occur with positive or negative influence on cost or schedule contingency reserves. Reserve analysis collates accessible supplies with amount of risk remaining at the time and defines whether supplies are sufficient

5. Status meetings

Risk management can be addressed regularly by comprising the subject in project meetings.

Outputs from Risk Monitoring and Control

1. Risk Register Updates

Risk register is updated to comprise:

- ✓ Outcomes of risk reassessments, audits, and risk reviews.

Update can influence risk feasibility, impact, rank, response, etc.

- ✓ Actual outcome of risks, and of risk responses that gets part of the project file to be utilized on future projects.

2. Corrective action.

Corrective action comprises performing the contingency plan or workaround procedure. Workaround procedures are previously extemporaneous responses to arising risks. Workaround procedures must be documented and incorporated into the project schedule and risk reaction schedule in the required way.

3. Recommended Preventive Actions

Used to direct project towards compliance with the project management schedule

4. Project change requests.

Executing contingency plans or workarounds frequently results in a requirement to change the project plan to respond to risks. The result is issuance of a change request that is managed by overall change control.

5. Organizational Process Assets Updates

All appropriate data, gained through the risk management processes are collected and kept for use by future projects: Templates for risk management plan, probability-impact matrix, risk register, lessons learned, updated RBS.

6. Project Management Plan Updates

Updates to the project management plan as a result of approval of requested changes.

Risk reports are a way of associating project and business risks to the people who need to be aware. Below, we interpret four different types of risk reporting that give an opportunity for teams to communicate risk to the right people at the right time. This is the communication of risk and risk management outcomes for the purposes of comparing the results with the policy and the early identification of potential problems. In the risk policy the Board has founded how and when it shall receive all relevant data about risks and risk management.

Risk communicating and reporting aids the project manager, project owner, and client to understand existing risks, opportunities and trade-offs. The main goal of risk communicating and reporting is to assure all parties are fully be informed of existing risks evading disagreeable surprises and unauthorized actions. The project manager together with the project team and the risk owner formulate reports and communicates with the stakeholders in order to maintain the consistency of risk management actions and underlying assumptions.

Risk communication – information about risks and risk management needs to be disseminated throughout the company to ensure full awareness of the risk factors and the absence of a risk management glass ceiling. Communication of risk information is important if the company is going to implement the aims and objectives for risk management set out in the risk agenda. In fact, risk communication extends to the reporting of risk information in the annual report and accounts. In order to help to provide assurance for shareholders, the company should provide a description of the risk architecture and protocols, the risk documentation, as well as the risk reporting arrangements

A risk report is a summary of project risks and opportunities, the latest status of treatment actions, and an indication of trends in the incidence of risks. The following items serve as the basis for generating project risk status reports:

- The risk register and the supporting risk treatment action plan
- Work performance data reviews
- Project schedule progress
- Status of project deliverables produced
- Risks reports are usually submitted to senior management on a regular basis or as required. Project risk reporting is a part of standard project management reporting.

CONCLUSION

Thus, in order to effectively manage risks, it is necessary to study the theoretical and practical aspects of ensuring the economic sustainability of companies and to develop a methodological approach to its comprehensive multi-criteria assessment for making effective preventive decisions in the conditions of crisis development of the economy. The importance of this approach is determined by the fact that it is necessary to search for optimal models and technologies for managing the economic sustainability of companies, operating in conditions of uncertainty and risks.

An analysis of the risk map used by companies shows that, in order to ensure economic stability, only operational, financial, commercial and legal risks are mainly monitored. Most attention is paid to financial risks: liquidity and insolvency, failure to fulfill business contracts, price and currency fluctuations. Companies pay little attention to the risks that arise in the socio-economic and managerial areas, especially in the area of designing a development strategy. The company is experiencing the largest failures in these areas.

Risk management in companies is currently concentrated mainly in the financial and economic field of the company. The financial departments of each company division under the general supervision of the financial services of companies carry out this activity. The financial departments of company divisions identify, evaluate and take measures to minimize financial risks.

Risks in other areas of the company's activities: technical, technological, human resources, information, corporate governance, legal, environmental safety, identify, evaluate and take measures to minimize them by linear and functional managers of company divisions.

The necessity and possibility of risk management based on the use of risk management technologies are proved. For this, it is necessary to create an independent risk management service in the company. The activity of such a service should be linked to the activities of the main production and functional services of the company: accounting, finance, marketing, manufacturing, engineering, infrastructure and personnel services.

Fulfillment of this condition is possible if the risk management service is integrated into the multi-level managerial, technological and spatial structure of the company. The risk management system will allow not only to identify possible threats and risks, to notice timely signs of their actual occurrence, but also to determine what the observed risks are, whether they will become a risk-hazard or risk-opportunity.

Scientific novelty of the research:

- ***Holistic awareness of risk.*** This means there is defined risk taxonomy across the enterprise that structures and catalogs risk in the context of business and appoints accountability. A coherent procedure determines risk and keeps the taxonomy current. Various risk frameworks are harmonized into an enterprise risk framework. The IT architecture in place aggregates risk data and effectively communicates, monitors, and manages risk.
- ***Establishment of risk culture and policy.*** Risk policy must be communicated across the business to establish a risk management culture. Risk policies are kept current, reviewed, and audited on a regular basis. Risk appetite and tolerance are established and reviewed in the context of the business, and are continuously mapped to business performance and objectives. Technology monitors key risk indicators (KRIs) to ensure management of risk policy, and the management of risk against risk appetite, tolerance, and capacity.
- ***Risk-intelligent decision-making.*** This means the business has what it requires making risk-intelligent business decisions. Risk strategy is incorporated with business strategy — it is an inherent part of business responsibilities. Risk evaluation is done in the context of business change and strategic planning, and structured to complement the business lifecycle to help executives make effective decisions.
- ***Accountability of risk.*** Accountability and risk ownership are established features of risk management. Every risk, at the enterprise and business-process level, has clearly formulated owners. Risk is communicated to stakeholders and the organization's track record should illustrate successful management of risk against established risk tolerances and appetite.

LIST OF LITERATURE

1. “Business Risk Management: Models and Analysis”, E.Anderson, 2013
2. “Enterprise and Individual Risk Management”, E.Baranoff, Patrick L. Brockett, 2012
3. “Fundamentals of Risk Management”, P. Hopkin, 2010
4. “International handbook on risk analysis and management”, B. Habegger,2008
5. “Management of Risk – Principles and Concepts”, 2004
6. “Risk Management”, A. Borghesi, B. Gaudenzi, 2013

УДК 330

РЕЗЮМЕ

Процесс контроля и мониторинга рисков

Эльясова П. А., Валиева Т. Ф.

Управление рисками - это набор операций по определению, оценке и проверке неминуемых последствий для капитала и прибыли организации. Эти угрозы или риски могут происходить из самых разных источников, включая финансовую неопределенность, юридические обязательства, ошибки стратегического управления, аварии и стихийные бедствия. Непосредственные угрозы ИТ-безопасности и риски, связанные с данными, а также стратегии управления рисками для их снижения стали главным прецедентом для цифровых компаний. В результате план управления рисками все чаще включает в себя процессы компаний по определению и контролю угроз для его цифровой собственности, включая частные корпоративные данные, личную информацию клиента и интеллектуальную собственность.

Ключевые слова: Контроль, управление, риск, данные, подверженность риску, отчет, информирование о рисках, выход, управление рисками, аудит рисков.

UOT 330

XÜLASƏ

RİSKLƏRƏ NƏZARƏT VƏ MONİTORİNG PROSESİ

Elyasova P. A., Vəliyeva T.F.

Risk menecmenti, təşkilatın kapitalına və mənfəətinə yaxınlığın təyin edilməsi, qiymətləndirilməsi və təsdiqlənməsi əməliyyatlarıdır. Bu təhdidlər və ya risklər maliyyə qeyri-müəyyənliyi, hüquqi öhdəliklər, strateji idarəetmə xətalrı, qəzalar və təbii fəlakətlər də daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən qaynaqlana bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi yaxınlığı və məlumatlarla əlaqəli risklər və bunları azaltmaq üçün risk idarəetmə strategiyaları rəqəmsallaşdırılmış şirkətlər üçün ən vacib prioritet halına gəldi. Nəticə etibarilə, bir risk idarəetmə planı, şirkətlərin rəqəmsal xüsusiyyətlərinə, o cümlədən mülkiyyətə aid korporativ məlumatlar, bir müştərinin şəxsən tanıdığı məlumat və əqli mülkiyyətə dair təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi və idarə edilməsi proseslərini getdikcə daha çox əhatə edir.

Açar sözlər: Nəzarət, risk, məlumat, riskə məruz qalma, hesabat, risk ünsiyyəti, nəticə, risk idarəetməsi, risk auditi.

Redaksiyaya daxilolma 27.10.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

**DAYANIQLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMİNİN
VƏZİYYƏTİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ POTENSİALI**

Paşayev Elvin Teymur oğlu

**Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR),
Bakı/Azərbaycan**

elvin.pashayev@socar.az

***Xülasə:** Məqalədə müasir dövrdə ölkəmizin nəqliyyat-logistika sistemi və onun statistik məlumatlarla qiymətləndirilməsi yolu ilə mövcud bir sıra problemlər aşkarlanmışdır. Bunun üçün ölkə üzrə nəqliyyat vasitələri parkının yaş strukturu təhlil olunmuş, yük daşımalarında avtonəqliyyat sisteminin iqtisadiyyatın inkişafında rolu araşdırılmış və əhəmiyyəti baxılmışdır. 1 nəqliyyat vasitəsinə düşən əsas fondların dinamikasının artma üstünlükləri ilə yanaşı neqativ nəticələri də verilmişdir. Məqalənin sonunda aşkar olunan problemlərin həlli üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.*

***Açar sözlər:** nəqliyyat sektoru, avtomobil nəqliyyatı, nəqliyyat vasitələri, nəqliyyat dəhlizi, nəqliyyat-logistika sistemi, yük daşımaları, nəqliyyat xidmətlərinin həcmi, avtomobilləşmə*

Giriş: Son illər ərzində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün müxtəlif mərhələlərdə islahatlar aparılıb, bu islahatlar nəticəsində 2018-ci ildə nəqliyyat sektorunda yaranan ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı artaraq 83,4 faiz çatmışdır və beləliklə, qeyri-dövlət sektorunun rolu artırılmışdır. Bundan əlavə ölkəmizin güclü tərəflərindən biri olan əhəmiyyətli enerji və nəqliyyat dəhlizi üzrə qlobal layihələrdə iştirak etmək nəticəsində nəqliyyat sektoru inkişaf etmiş və logistika infrastrukturunu genişləndirilmişdir. Belə ki, sektorda aparılan islahatların mühüm tərkib hissəsi olaraq, respublikamızın əlverişli coğrafi mövqeyi baxımından geniş tranzit imkanlarından tam və səmərəli istifadəyə yönəlmişdir. Xüsusi ilə yüksək keyfiyyətli avtomobil nəqliyyatının dəhlizlərin inkişafında mühüm rol qorunmaqla yanaşı, nəzərdə tutulan istiqamətlərdə irəliləməsi təmin olunur. Hal-hazırda uğurla aparılan dövlət siyasəti məhz ölkə başçısının verdiyi tapşırıqların icrasına əsaslanır. Beləliklə, nəqliyyat sektorunda aparılan dayanıqlı siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əldə olunan uğurlar bunu bir daha təsdiq edir.

Tədqiqat obyektı: Ölkəmizin nəqliyyat-logistika sektorunda əsas fəaliyyət göstəriciləri və onların yaxşılaşdırılması imkanları tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın əsasını sahə üzrə mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatlar, milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsinin materialları təşkil edir.

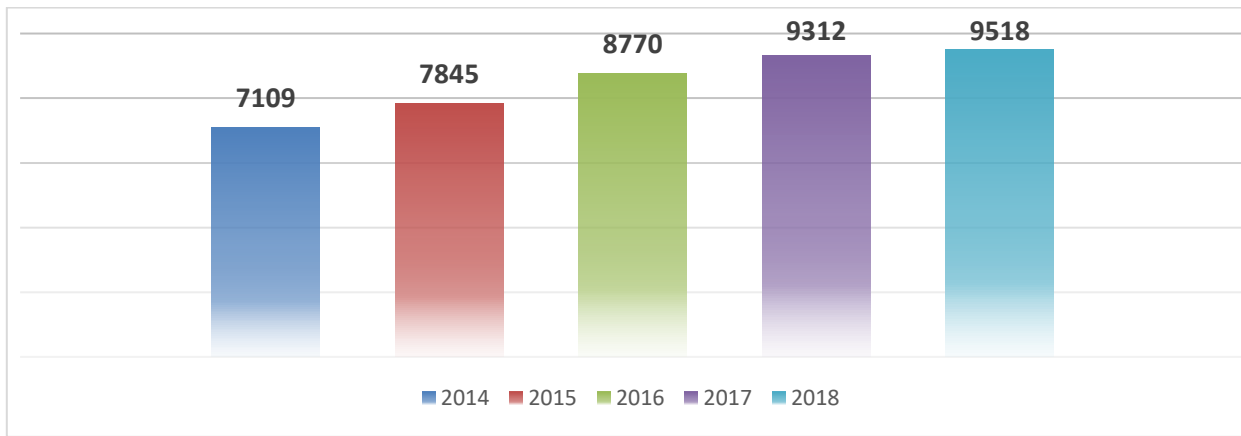
MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

İnkişaf proseslərinin əsas fiquru kimi nəqliyyat-logistika sisteminin rolu artır, belə ki, qlobal iqtisadi mənzərə Avropada zəif, Çində isə azalan artıma görə dəyişməkdədir. Buna cavab olaraq, Çin onu əsas iqtisadi regionlarla birləşdirəcək "İpək Yolu" layihəsini həyata keçirməyi planlaşdırır ki, bu marşrutlardan biri də Azərbaycan ərazisindən keçir. Eyni zamanda, Avropa, Rusiya, İran, Hindistan və Mərkəzi Asiyanı birləşdirəcək Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin də bir xətti Azərbaycanın ərazisindən keçir. Bu təşəbbüslər ölkəmizin ərazisindən keçən əmtəə və sərnişin dövriyyəsinin həcmi artırmaqla marşrut boyu istehsal və

nəqliyyat-logistika xidmətləri üçün imkanlar yaradacaqdır. Azərbaycan təkcə tranzit ölkəsi deyil, o, həm də öz ərazisindən keçən əmtəələr üzərində əlavə dəyər yaratmaq potensialına malikdir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin hesabına qlobal dəyər zəncirlərində ölkənin mövqeləri gücləndirilə bilər. Azərbaycan üçün belə yeni beynəlxalq imkanların açılması yüksək və dayanıqlı iqtisadi artım potensialı yaradır [1].

Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin texniki-iqtisadi təhlili

Görülən işləri daha əyani təsvir etmək və təkliflər vermək üçün bir sıra göstəricilərin təhlili aparılmışdır. Şəkil 1-də 2014-2018-ci illərdə Azərbaycanda 1 nəqliyyat vasitəsinə düşən əsas fondların dinamikası verilmişdir.

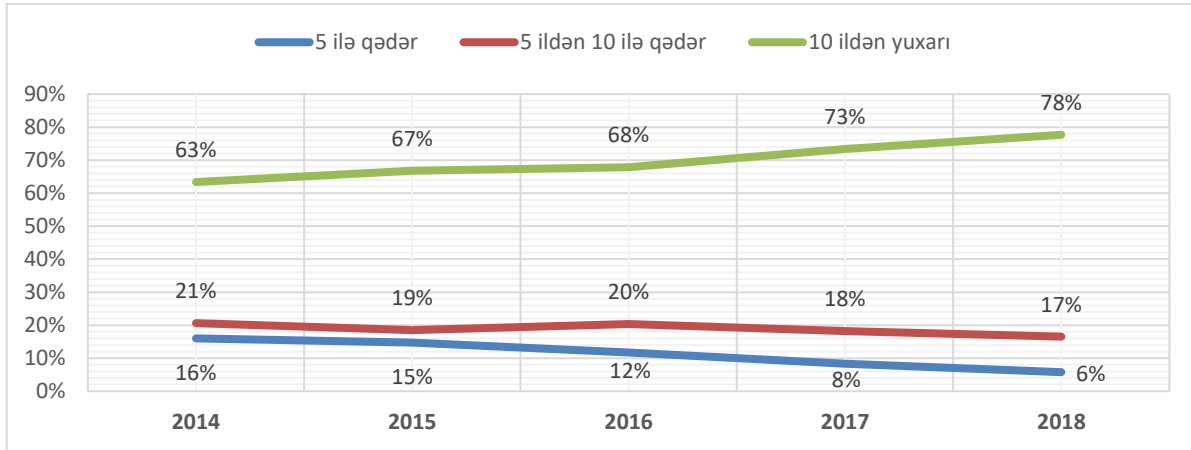
Şəkil 1. Azərbaycanda 1 nəqliyyat vasitəsinə düşən əsas fondların dinamikası (manat)

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları. <https://www.stat.gov.az/>. Müəllif təhlili

Azərbaycan dövləti nəqliyyat sektoruna çox böyük önəm verir. Bu sahəyə çox böyük sərmayə qoyulur. 2004-cü ildən 2017-ci ilin noyabr ayına qədər Azərbaycanda 11 min kilometr avtomobil yolu tikilmişdir, 6 beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanın çox böyük yük təyyarəsi parkı var [10]. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi son illərdə ölkəmizdə nəqliyyat sektorunun inkişafı və əsas kapitalla investisiyaların davamlı artması səbəbindən 1 nəqliyyat vasitəsinə düşən əsas fondlar 2014-2018-ci illər daim artmışdır. Belə ki, 2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən 2409 manat və ya 34% artaraq 9518 manat olmuşdur. Bu göstərici həm də müəyyən dərəcədə sektorun inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Ümumiyyətlə götürsək isə təhlil olunan dövr ərzində əvvəlki illə müqayisədə artım tempi ən yüksək səviyyəsinə 2016-ci ildə çatmışdır ki, rəsmi statistik məlumatlara əsasən hesabladıqda bu da 12% həcmində müəyyən olunur.

Parkının yaş strukturunda istismar müddəti 5 ildən 10 ilə qədər olan nəqliyyat vasitələrinin xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən təxminən 4 faiz azalmışdırsa, istismar müddəti 5 ilə qədər olan nəqliyyat vasitələrinin azalma faizi ondan daha yüksək-10 faiz təşkil etmişdir. 10 ildən yuxarı olan nəqliyyat vasitələrinin xüsusi çəkisi 2014-cü ilə nisbətən 2018-ci ildə 15 faiz artaraq 78 faiz təşkil etmişdir və artım sürətinin çox olması 2016-2018-ci illər intervalında daha da diqqəti cəlb edir. Buna əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, ölkə üzrə istismar müddəti 10 ildən yuxarı olan nəqliyyat vasitələrinin, xüsusən istehsal olunduğu ölkədə istismar müddəti başa çatmış və ekoloji tələblərə cavab vermədiyi üçün istifadəsi qadağan edilmiş nəqliyyat vasitələrinin sayı artmışdır. Köhnə avtomobillərin yeni avtomobillərlə müqayisədə daha yüksək qlobal və lokal çirkləndirməyə səbəb olması aydındır. Buna səbəb nəqliyyat vasitələrində səmərəlilik məqsədilə tətbiq edilən standart və texnologiyaların istər köhnə olması, istərsə də istehlak nəticəsində ilkin

sazvəziyyətinin dəyişməsidir [11]. Müasir nəqliyyat parklarının təşkil edilməsi hesabına ölkəmizin nəqliyyat sisteminin mövcud potensialından maksimum səmərəli istifadənin uzunmüddətli dövr üçün inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilməli və reallaşdırılmalıdır [2].

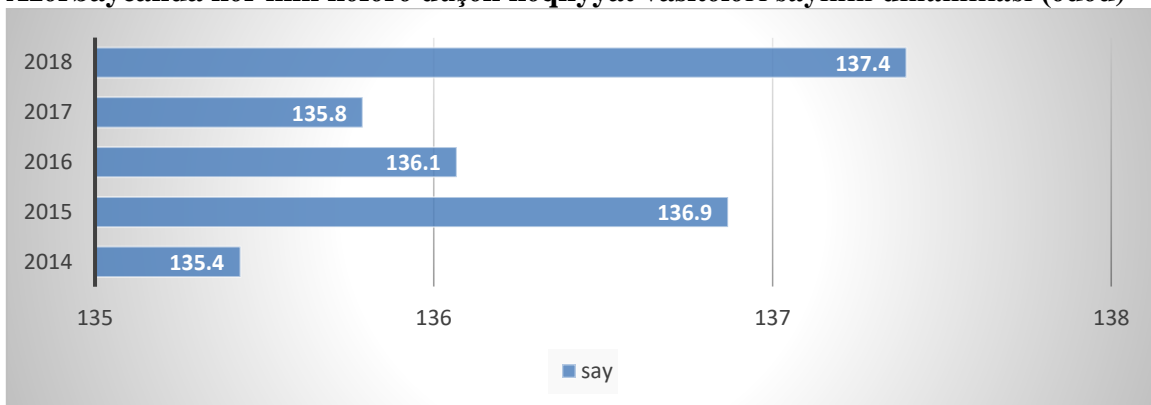

Şəkil 2. Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri parkının yaş strukturu (%-lə)

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları. <https://www.stat.gov.az/>. Müəllif təhlili

Digər tərəfdən, avtomobillərin sayının durmadan artması insanların səhhətinə və ərtaf mühitə mənfi təsir göstərir. Bu, yer kürəsində avtomobilləşmənin səviyyəsilə bilavasitə əlaqədardır. Avtomobilləşmə əhalinin avtonəqliyyat vasitələri ilə təmin olunma dərəcəsini xarakterizə edir və hər min nəfərə düşən avtomobillərin sayı ilə qiymətləndirilir. Bu göstərici həm də müəyyən dərəcədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Şəkil 3-də 2014-2018-ci illər üzrə Azərbaycanda hər min nəfərə düşən nəqliyyat vasitələri sayının dinamikası verilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanda hər min nəfərə düşən nəqliyyat vasitələri sayının dinamikası (ədəd)

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları. <https://www.stat.gov.az/>. Müəllif təhlili

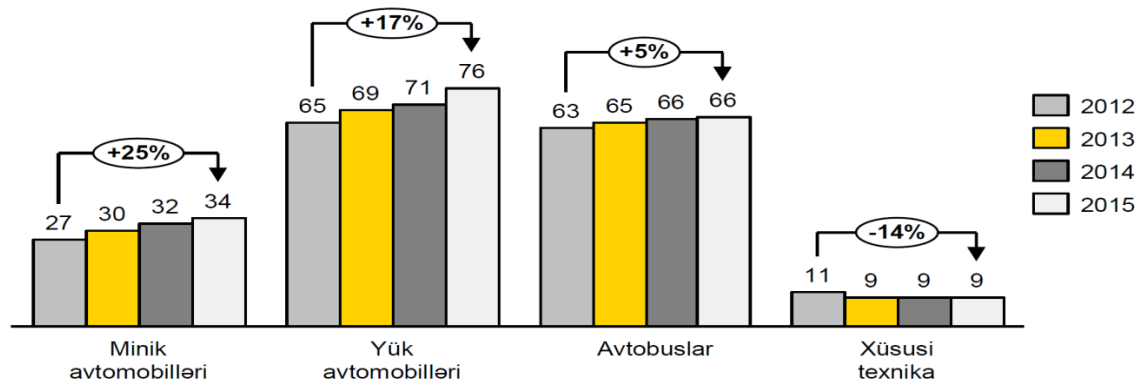
2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən hər min nəfərə düşən nəqliyyat vasitələri sayının 2 ədəd və ya 1,5% artmışdır. Halbuki 2015-ci ildən başlayaraq 2018-ci ilə kimi azalma müşahidə olunur. Belə ki, 2017-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən göstərici təxminən 1 ədəd və ya 0,8% azalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, avtomobilləşmənin həddi yüksək olduqda, o, ekoloji tarazlığın pozulması kimi neqativ nəticələrə səbəb ola bilər [3].

Nəqliyyat xidmətinin və Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində avtomobil vasitəsi ilə yük daşımalarının həcmi

Azərbaycanda göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin ümumi həcmi 2015-ci ildə 2012-ci ilə nisbətən 12% artıb və illik 185 mln. maşın saatdan artıq olmuşdur. İllər üzrə analiz göstərir ki, nəqliyyat xidmətlərinin ümumi həcmində ən çox paya yük daşımaları malikdir. Təsadüfi deyil ki, 20 il ərzində avtomobillə daşınmalardan əldə olunan gəlir 13,5 dəfə artaraq 2018-ci ildə 1 396 899 min manat olmuşdur. Bütövlükdə, Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri bazarında 2012-ci ildən artım müşahidə olunur (bəzi kateqoriyalar üzrə 25%-dək), bu isə xidmətin xarici bazara çıxması və sifarişçilərə xidmətlərin göstərilməsi potensialını göstərir. Buna görə ümumi biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının daha sərfəli və effektiv təşkil edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yerli və xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi, bacarıqlı və ixtisaslı kadr təminatının yaradılması üçün vacib addımlar atılmalıdır [4].

Şəkil 4.

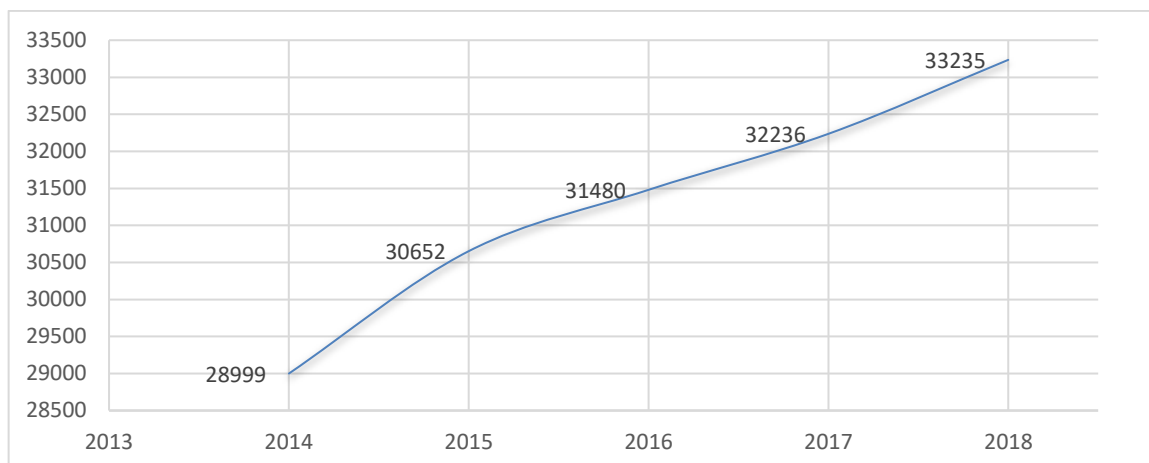
Azərbaycanda göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin həcminin dinamikası (mln. maşın saat/illik)

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları. <https://www.stat.gov.az/>.

Şəkil 5-də isə 2014-2018-ci illərdə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində avtomobil vasitəsi ilə yük daşımalarının ümumi həcminin dinamikası göstərilmişdir və təhlilin apardığı dövr ərzində yük daşımalarının ümumi həcmi artmışdır. Təsadüfi deyil ki, dünyanın nəhəng logistika mərkəzlərindən biri olan “COSCO Shipping Lines” şirkətinin Azərbaycanda fəaliyyətə başlamışdır və bu şirkətin mütəxəssislərinin gəldiyi qənaətə görə, Transqafqaziya və Mərkəzi Asiya logistika, həmçinin daşımaçılıq planında ən qısa və səmərəli yol Azərbaycandan keçir [5]. Bu səbəbdən, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində avtomobil magistrallarının genişləndirilməsi, beynəlxalq əhəmiyyətli yolların yenidən qurulması və tikintisi layihələrinin başa çatdırılması ilə ölkənin yol-nəqliyyat infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin ediləcəkdir [6].

2014-cü ildə yük daşımalarının həcmi nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində 29,0 mln. ton həcmində olmuşdursa, 2018-ci ildə 4,2 mln. ton və ya 14,6% artaraq 33,2 mln. ton təşkil etmişdir. Əvvəlki ilə nisbətən yük daşımalarının artım sürətləri 2015-ci ildə 106 faiz, 2016-cı ildə 103 faiz, 2017-ci ildə 102 faiz və 2018-ci ildə isə 103 faiz olmuşdur. Bu da, yük daşınmasında avtomobil nəqliyyatının daim inkişaf edərək vacib funksiya yerinə yetirdiyini göstərir.

Şəkil 5. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsində avtomobil vasitəsi ilə yük daşımalarının ümumi həcmnin dinamikası (min. ton)

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları. <https://www.stat.gov.az/>. Müəllif təhlili

Nəticələr

Nəqliyyat – logistika sisteminin optimal olması ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatının düzgün inkişaf istiqamətində irəliləməsinin əsas faktoru kimi baxıla bilər. Nəqliyyatda iqtisadi münasibətlərin əsasını nəqliyyat xidmətlərinə tələb və təkliflər bazarı formalaşdırır[7], buna görə də səmərəli və optimal mexanizmlərin işlənilməsində aşağıdakılar önəm kəsb edir.

• parkın yenilənməsi yalnız investisiya cəlb etmək istiqamətli yox, həm də istismar müddəti başa çatmış, sovetlər dövründən istismar olunan və müasir texnoloji tələblərə cavab verməyən, cari istismarı və təmiri iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmayan nəqliyyatın istismardan çıxarılması yolu ilə aparılmalıdır;

- xarici bazara çıxış imkanının asanlaşdırılması;
- yüklənmənin təhlili nəticəsində ehtiyatın müəyyən edilməsi;
- yük daşımada marşrutların birləşdirilməsi yolu ilə xərclərin optimallaşdırılması;
- nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması yolu ilə məhsulların, göstərilən xidmətlərin maya dəyərinin azaldılması və ixrac edilən məhsullarda rəqabət xüsusiyyətlərinin artırılması;
- avtomobilləşmə həddinin optimal saxlanılması yolu ilə sektorda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: əlverişli və məqsədəuyğun nəqliyyat sektorunun yaranması üçün mexanizmlərin müəyyən edilməsi və nəzəri cəhətdən əsaslandırılması.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti:əldə edilən nəticələr Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemində səmərəliliyinin artırılmasında elmi material kimi istifadə imkanını.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi

2. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun müasir vəziyyəti və inkişaf potensialı. “AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərlər Toplusu” jurnalı №2- 2018, səh. 10, E-ISSN 2519-4917

3. Y.Ə.Məmmədov, F.Ç.Eyyubov, E.İ.Zülfüqarov. Avtomobil. Nəqliyyat vasitələrinin konstruksiyasının əsasları. Dərslik. Bakı, “Şərqi-Qərb” nəşriyyatı, 2013, səh.20
4. M.B.Məmmədova, M.Ə.Axundov. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemində səmərəliliyin artırılması mexanizmləri. “Maliyyə və uçot” jurnalı, 2017/08, səh. 30, İSSN 2222-5358
5. M.S.Hüseynova. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsi problemlərinə yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri. “AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası” jurnalı, 2019-6 sayı, səh. 66, İSSN 2519-8149
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, səh. 20
7. Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
8. Avtomobil yolları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
9. www.stat.gov.az
10. Ə.Z.Paşayev. Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini yüksəldilməsi istiqamətləri. “AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası” jurnalı, aprel-iyun 2018, cild 6, səh. 124, İSSN 2306-8426
11. Yusifov S.C. Şükürov V.C. Mikayılov C.İ. Dayanıqlı inkişafın dayanıqlı nəqliyyat perspektivindən dəyərləndirilməsi : İcmal. “İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment” jurnalı, 2018-1 sayı, səh. 64

УДК338.47:656

РЕЗЮМЕ

СОСТОЯНИЕ И ПОТЕНЦИАЛ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Пашаев Э.Т.

В статье раскрывается ряд проблем в современной транспортно-логистической системе нашей страны и ее оценка по статистическим данным. Для этого была проанализирована возрастная структура автопарка по всей стране, изучена роль системы автомобильного транспорта в развитии экономики и рассмотрена ее важность. Наряду с преимуществами увеличения динамики основных средств на 1 транспортное средство, также приводятся негативные последствия. В конце статьи были даны рекомендации и предложения по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: транспортный сектор, автомобильный транспорт, транспортные средства, транспортный коридор, транспортно-логистическая система, грузовые перевозки, объем транспортных услуг, автомобилизация.

UDC338.47:656

STATUS AND POTENTIAL FOR IMPROVEMENT OF THE TRANSPORT AND LOGISTICS SYSTEM IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Pashayev E. T.

The article reveals a number of problems in the modern transport and logistics system of our country and its assessment through statistical data. For this purpose, the age structure of the vehicle fleet in the country was analyzed, the role of the road transport system in the development of the economy was studied and its importance was considered. Along with the

advantages of increasing the dynamics of fixed assets per 1 vehicle, the negative consequences are also given. At the end of the article, recommendations and suggestions were made to solve the identified problems.

Keywords: transport sector, road transport, vehicles, transport corridor, transport-logistics system, freight transportation, volume of transport services, motorization

Redaksiyaya daxilolma 01.11.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

MEASURES TO BE TAKEN TO INCREASE THE CONFIDENCE OF PEOPLE IN INSURANCE**Allahverdiyev Tural Gasim****University of Technology of Azerbaijan
Ganja st, S.I.Khatai ave,103****tural457@mail.ru**

***Resume:** Insurance is advisable only when the insured events, provided for by the legal relationship between the policyholder and the insurer, cause a significant need for money. Therefore, an individual, who has this need, as a rule, cannot cover it from his own funds without significantly limiting his living standard.*

Still, insurance is primarily a type of entrepreneurial activity and is impossible without making a profit. This is achieved by the fact that not every contract has a specified case and a payment is made. In our country, as a result of the events of recent years, quite a lot of insurance companies have appeared - this can only mean that the insurance business is a fairly profitable business. In a competitive environment, insurance companies are increasingly expanding the range of insurance risks - events in the event of which the insurer pays the specified amount to the insured person. For all these reasons, the importance of insurance in modern society is constantly growing.

***Key words:** Insurance, market economy, insurance system, insurance relationship, self-insurance, insured event, insurers, insurance broker.*

Introduction:

Man has always had a desire to somehow protect himself from the harmful consequences of life, or at least try to reduce them to a minimum. For some, this is associated with hazardous work, where there is a high proportion of risk. Many citizens, on the eve of old age and the associated decline in working capacity, would like to provide themselves at least a living wage. Entrepreneurs fear that profit making may not be justified if market conditions change. Anyone can become a victim of a robbery or a catastrophe, which is not rarely in our days, to suddenly get sick - but you never know what troubles can happen in life. In all these cases, people can resort to insurance, in which specialized organizations (insurers) collect contributions from citizens and organizations that have concluded insurance contracts with them. At the expense of such contributions, the insurer forms a special insurance fund, from which, upon the occurrence of a certain event, previously stipulated in the contract (death, disability, destruction of property, non-receipt of profit, etc.), the insurer pays to the insured (or other specified in the contract) an individual or legal entity a specified amount, as a rule, exceeding the amount of contributions made. This, of course, will not prevent an adverse event from occurring, but it will help to overcome it.

It is considered that English merchants, who suffer losses due to ships that have gone sailing and have not returned, invented the idea of insurance. The merchants decided in cases of loss and destruction of ships to distribute the damage incurred equally, and not to leave one in trouble. For this, deductions were made to the general fund - some part of the property participating in the expedition. Help was provided from this fund.

“Insurance is a type of necessary socially useful activity in which citizens and organizations pre-insure themselves against adverse consequences in the sphere of their material and personal intangible benefits by making monetary contributions to a special fund of a specialized organization (insurer) that provides insurance services, and this organization, when the occurrence of these consequences pays the

specified amount from this fund to the policyholder or another person. Insurance is a relationship on protect the property interests of individuals and legal entities in the event of certain events (insured events) at the expense of monetary funds formed from the insurance premiums paid by them (insurance premiums).

At present, insurance is one of the factors for the effective functioning and successful development of financial and economic relations in our country. The activities of each economic entity in a market environment are subject to various market risks that require insurance coverage. In addition, insurance provides guarantees for the restoration of violated property interests in the event of natural and man-made disasters. At the level of the economy as a whole, insurance is one of the sources of investment financing.

The need for insurance is due to the fact that losses sometimes arise as a result of destructive factors beyond the control of man (the natural forces of nature) and do not entail anyone's civil liability. A pre-established insurance fund can be a source of damages compensation.

MATERIALS AND DISCUSSIONS

Insurance is an essential element of a market economy. The production process is accompanied by many random events that do not depend on the will of its participants and often cannot be foreseen. Therefore, society should always have the resources to immediately recover the losses and damage incurred to restore the normal course of economic and production processes. The material and monetary resources intended for this purpose are called the insurance fund.

For organizations engaged in insurance activities - insurers, insurance is a certain type of entrepreneurial activity, which allows forming funds for insurance payments at the expense of incoming contributions. However, since the onset of insurance events that entail payments does not always occur, insurance companies have at their disposal significant funds that they have the right to put into circulation in the prescribed manner, invest in other areas of the economy, receiving the corresponding profit.

The need for insurance arises when the likelihood of risks is very high, which can be caused by both general economic “shocks” and high competition. In addition to insurance, the firm must ensure its own development. It should work for the consumer and respond with maximum accuracy to changes in his preferences. Otherwise, there is no point in creating it, competitiveness turns out to be unattainable. Thus, an important feature of insurance activity is that it has an inherent entrepreneurial risk associated with the production process and its scale.

The economic essence of insurance consists in the creation of funds from the contributions of parties interested in insurance and intended to compensate for damage from persons participating in the formation of these funds. Possible damage (insurance risk) is probabilistic in nature, therefore, the redistribution of the insurance fund occurs both in space and in time. Compensation for damage to injured persons occurs at the expense of contributions from all who participated in the formation of these insurance funds.

The following features characterize the economic essence of insurance:

- Existence of redistributive relations;
- Existence of insurance risk and criteria for its assessment;
- Formation of an insurance community from among policyholders and insurers;
- Combination of individual and group insurance interests;
- Joint liability of all insurants for damage;
- Closed layout of damage;
- Redistribution of damage in space and time;
- Recoverability of insurance payments (distributed in space and time);

□ Self-recoupment of insurance activities.

Insurance activity is based on the principles of equivalence and eventuality.

The principle of equivalence expresses the requirement of balance between the income of an insurance organization and its expenses. Risk threatens many individuals, but only a few of them are actually affected by insurance events. Insurance events are covered by the premiums of many policyholders who have avoided this risk.

Insurance income is made up of insurance premiums paid by policyholders. The costs are represented by insurance payments and costs of maintaining the insurance company. If income exceeds expenses, the insurance organization has a profit from insurance activities. If losses occur, this leads to the impossibility of fulfilling obligations to the policyholders.

The principle of randomness is that only events with signs of probability and randomness of their occurrence can be insured. Deliberately performed actions are not insured, since they lack the principle of eventuality.

The insurance market is a special system of organizing insurance relations, in which there is a purchase and sale of insurance services as a commodity, and there are formed supply and demand for them.

The objective basis for the development of the insurance market is the need arising in the reproduction process to maintain the continuity of this process, which is expressed in the provision of monetary assistance to the victims in the event of unforeseen adverse events.

The subjects of the insurance market are insurers, policyholders, insured persons and insurance intermediaries.

Insurers are legal entities that have a state license to conduct insurance operations and organize the formation and spending of the insurance fund. The insurers can be state insurance organizations, joint stock insurance companies, mutual insurance companies.

State insurance companies are organizations based on state ownership.

Joint-stock insurance company (limited liability company) is the most widespread form of insurance company, based on the combination of capital of several economic entities. Therefore, an important task for the development of the insurance market is to increase the financial stability of most insurance companies.

Mutual insurance companies are one of the most common organizational structures in insurance, in which each founder of the company simultaneously acts as an insured. These are non-profit organizations, they do not aim to make a profit and are formed solely to insure their members and protect their interests. The task of the society is to provide its members with the highest quality, diversified and affordable insurance services.

An insured person is a person whose life or health is insured under a personal or liability insurance contract. The role of the insured may be the policyholder himself, and other persons. If the insured person does not coincide with the policyholder (beneficiary), the personal insurance contract can be concluded only with the written consent of the insured person.

Policyholders are legal entities and individuals with an insurable interest and entering into a relationship with the insurer based on law or contract. In personal and social insurance, the contract

Insurance agents and brokers acting as an intermediary between the insurer and the policyholder can act as intermediaries performing the functions of concluding insurance contracts. The presence of intermediaries in the insurance business indicates a sufficiently high level of maturity of market relations, as it increases the efficiency of concluding contracts and increases the assets of the insurer.

An insurance agent can be an individual or legal person who sells insurance policies on behalf and on the errand of the insurance company, that is, concludes and renews insurance contracts, collects the insurance premium, prepares documentation and, in some cases, pays insurance compensation. The whole set of individuals and legal entities constitutes an alternative network for the distribution of the

insurer's services. The relationship between the insurance company and insurance agents is regulated by general cooperation agreements or contracts.

The intermediary services of insurance agents are paid by the insurer at fixed rates as a percentage of the volume of work performed, that is, the volume of insurance premiums received under concluded and valid contracts, or as a percentage of the total insured amount under contracts or the number of contracts of this type.

The classification of insurance allows, with all its diversity, to establish the differences and similarities in the forms and types of insurance, to reduce them to a small number of groups and thereby facilitate their study and practical use. The special properties of certain forms and types of insurance require special conditions for implementation, specific methods and administrative and financial measures for conducting.

The classification of insurance is designed to divide the entire set of insurance relations into interconnected links that are subordinate to each other. The classification of insurance is a system of dividing insurance into sectors, types, varieties, forms, systems of insurance relations. This division is based on differences in insurance objects, categories of policyholders, the amount of insurance liability and the form of insurance. Ways of classifying insurance are based on a number of criteria. The plurality of methods for classifying insurance has the positive property that the same specific method of insurance, falling into different classifications in different groups, receives different assessments and characteristics. This contributes to the comprehensive study and knowledge of this method of insurance. The assignment of one or another method of insurance to a certain type allows you to more clearly understand the content and essence of this method. Insurance objects serve as the main criterion for the classification of insurance.

There are several basic principles for the classification of insurance methods, including by:

- legal basis;
- the insurance object (used as a general classification criterion);
- the scope of insurance liability;
- types of insured risks (covers only property insurance);
- the principle of organizing.

On a legal basis, all types of insurance operations are divided into voluntary and mandatory. Mandatory insurance is insurance carried out by virtue of the law.

The sphere of mandatory insurance includes:

- mandatory insurance of property belonging to citizens (houses, buildings, animals);
- state mandatory personal insurance of customs officials;
- state mandatory insurance of passengers against accidents on air, rail, sea and road transport;
- mandatory insurance of employees of enterprises with especially dangerous working conditions;
- state mandatory insurance of medical and scientific workers in case of infection with viruses;
- state mandatory personal insurance of persons liable for military service, persons of ordinary and commanding staff of the internal affairs bodies;
- state mandatory personal insurance of employees of tax authorities;
- mandatory health insurance of citizens.

Voluntary insurance is selective coverage. The need for classification is due to the fact that:

- insurance covers various categories of policyholders;
- its terms differ in the scope of insurance liability;
- it can be carried out by force of law or on a voluntary basis, etc.

Depending on the object, there are distinguished personal, property and liability insurance types. The classification of insurance by objects is universal - this is a hierarchical division of insurance into links - branch, sub-branch and types. All links are arranged in the classification so that each subsequent link is part of the previous one. The top link is the industry, the middle one is the sub-industry, the lowest is the type of insurance. All links of the classification cover the forms of insurance - compulsory or voluntary.

Personal insurance is a branch of insurance, with the help of which is carried out insurance coverage of the family income of citizens or the strengthening of the family wealth achieved by them. The overwhelming majority of personal insurance transactions are carried out on a voluntary basis. The objects of personal insurance are the life, health and working capacity of a person, and the specific events for which it is carried out are survival until the end of the insurance period, due to the age or event, the death of the policyholder or the insured, or their loss of health during the insurance period against the specified events usually from accidents.

The main purpose of life insurance is to prevent a critical deterioration in people's living standards. Life insurance is long-term in nature, since contracts are concluded for several years or for life. Life insurance provides for the payment of the insured amount to the insured or another person in connection with living up to a specified period or event or until retirement age, followed by a lifetime payment of a monthly pension in a specified amount, upon the death of the insured person, with various injuries from an accident that occurred during the insurance period. This insurance performs a savings function associated with the accumulation of funds.

The last decade has been quite successful for the insurance industry. Globally, there was relatively stable growth in all directions of insurance, and profitability was higher than in many other industries.

The main concern of insurance companies is how to improve the efficiency of their business. What does it mean to be highly effective? How can companies increase their chances of achieving high performance in their business? By high efficiency, "we mean a long-term or significant outstripping of competitors' companies in a number of generally accepted financial indicators. Each of these indicators reflects various aspects of activities, and together they give a complete picture of the state of the business. The methodology for assessing and identifying business performance in various sectors of the economy is based on six parameters, namely: growth, profitability, market perception, strong capital, cash, and stability.

According to experts, the main problems in the development of the insurance market are:

1) "The main problem is the growing distrust of insurance companies in recent years, due to the "withdrawal" of a number of insurers from the market, which in general has a negative effect on all participants. Of course, insurance pyramids, massive non-payments and other types of fraud undermine the confidence of the insurance business. In general, there is a common interest of participants in the insurance market and the state in preventing similar situations in the future, which will largely contribute to the positive development of the insurance market."

2) "The main problem is the low level of insurance culture of citizens. All other restrictions - lack of trust in insurance companies, insurance fraud, dumping and improper underwriting, overstated commissions and irresponsibility of insurance intermediaries - all this is due to the low insurance culture of the population and insufficient professionalism of insurers."

3) "An important problem is insufficiently thought out and irresponsible actions of insurers. This is also the low level of qualifications of sales managers, who strive to sell the insurance contract, without bothering themselves with explanations about the real advantages of a particular product, about its properties and characteristics. In addition, dumping, the consequence of which quite often becomes the impossibility of timely settlement of losses on the part of insurers and, in some cases, unfair withdrawal from the market. In addition, the irresponsibility of both insurance and non-insurance intermediaries."

The factor of citizens' trust in financial institutions is decisive in the development of the financial sector of the state, on which the success of the functioning of these institutions depends.

In the literature, the point of view is widespread that the level of citizens' confidence in insurance organizations and their activities depends on the level of financial literacy. It is believed that trust in financial institutions is an indispensable attribute of a financially literate citizen.

Therefore, it is believed that an indispensable attribute of a prepared client is trust in financial institutions. "If a person makes the wrong financial decisions that lead to a loss of funds, his trust in financial institutions falls," says D. Mashtakeeva, Director of the Institute of Short-Term Programs of the Financial University under the Government of the Russian Federation, President of the National Association of Credit Brokers and Financial Advisers. Among the factors that can seriously affect this industry - while not necessarily posing a threat, but also opening up new opportunities for insurers - it is necessary to note the change in customer preferences and behavior, that is, it is necessary to analyze the attitude of people towards various types of insurance and insurance services. Indeed, in addition to economic factors, the level of people's confidence in insurance also affects the profitability of insurance companies, therefore, measures to increase confidence and positive attitude of people to insurance services are an important process in improving the insurance industry in the current market and competitive situation.

The analysis of social debriefing shows that the predominant reasons for the low level of insurance development in the country, according to potential consumers of insurance services, are: low demand for insurance, insufficient financial security, overpriced insurance products, and distrust of insurance organizations.

The accelerating pace of change in the demographic structure of the population, the rapid development of online and mobile technologies are the main driving forces behind the change in consumption patterns on a global scale. In addition, the recent financial market panic has affected consumer attitudes towards financial service providers. Scientists recently conducted a study that showed that insurance companies are losing customer loyalty. If the decline in the number of consumers in most segments of the insurance market continues, then, accordingly, significant efforts will be required from insurance companies to modernize and develop strong insurance brands, create consumer loyalty and create value propositions for customers to retain customers and increase confidence in insurance services.

The study of the behavior of consumers of insurance services will help improve a number of parameters that characterize the current market situation. Consequently, the main task of market development is to improve the quality of insurance services and actively work with consumers, to develop targeted service packages that meet the specific needs of individual segments. In this regard, it is of particular interest to study the preferences of consumers of insurance services in the field of assortment in order to more accurately segment customers and, as a result, increase the competitiveness of the insurance company in the local market.

The consumer, feeling the need for insurance services, simultaneously determines their usefulness and makes his choice. The task of any insurance company is to convince the consumer of the uniqueness of the offered service. The recognition of the advantages of some goods over other goods, that is, the recognition of some goods as better in comparison with others is called consumer preferences.

The formation of consumer preferences for insurance services depends on the standard of living of the population, the level of culture, socio-psychological, historical and other factors. Identification and correct assessment of consumer preferences in the insurance market contribute to a more accurate understanding of consumer behavior and the successful promotion of services to the market.

For consumers, authoritative assessments of friends and acquaintances based on individual experience become the most acceptable and assimilated. The effect of this method of influencing consumer behavior is significant. Attention also deserves an independent assessment of authoritative experts who understand the mechanisms of financial markets.

CONCLUSION

By weakening, and even eliminating the element of risk in many areas of life - both in household and economic, in business activity, insurance gives greater confidence in the future, in its future. Confidence gives rise to greater activity, more rapid development of all components of our society, and, accordingly, society itself.

To achieve success in any activity, you need to know what goals, tasks and functions are characteristic for a particular sphere of the national economy. Therefore, before understanding whether all of the tasks have been achieved, they must first be formulated. And the degree of achievement of the required tasks speaks about the effectiveness of the insurance industry as a whole.

Thus, insurance contributes to both the social and economic recovery of our country, making the position of citizens and enterprises more stable and independent from various kinds of accidents.

On the other hand, insurance as a special kind of entrepreneurial activity is quite a profitable sphere of the state economy. In addition, with the gradual development of market relations in our country, it promises to become even more widespread. In my opinion, the emergence of new types of insurance, new services in the insurance business should be stimulated, of course, strictly within the framework of the law. After all, large capitals collected by insurance companies can be invested in various sectors of the economy, contributing to its faster and more successful development.

In order to achieve a high level of sales, an insurance product must justify the customer's purchase by combining one or more ideas that are simple and understandable to the customer. The properties of the insurance product are also an important element when choosing an insurance company. One of the ways to increase the sales of insurance products and the competitiveness of an enterprise is not to sell individual insurance services, but to form specially selected packages from them, which consist of several insurance products offered to customers on more favorable terms (discounts, promotions, bonuses, etc.).

Since this activity is commercial, that is, the main goal is to make a profit, it is necessary to pay great attention to the client, his preferences and behavior in the insurance market, since it is the consumer who is the key element of making a profit for insurance organizations.

It is necessary to develop strategies for long-term interaction with customers in a highly competitive environment. In addition, to develop a communication strategy, it is necessary to take into account what factors influence consumer preferences and what is the state of the organization in relation to these criteria.

In this regard, one of the important criteria for choosing one or another insurance company, in addition to economic indicators, is also the level of people's trust in a particular organization.

Studies have shown that the attitude of people towards insurance services and organizations is ambiguous. Some people do not trust insurance companies. We have already discussed the reasons for this behavior in the third chapter. Therefore, the main task facing insurance organizations is to increase the positive attitude of society towards insurance services.

Thus, in order to improve the attitude, in particular public confidence in insurance, it is necessary to study the behavior and preferences of consumers, including potential ones, pay special attention to the main criteria of people when choosing an insurance organization, and analyze the state of the insurance organization in relation to the selection criteria consumers, it is necessary to change the strategy of insurers towards greater customer focus and increase the legal protection of consumers of insurance services, taking into account the specifics of insurance activities. The formation of an effective mechanism for pre-trial settlement of disputes between insurers and policyholders is also important; formation of guarantee funds for mass, socially significant types of insurance in order to ensure the fulfillment of obligations assumed under insurance contracts by insurers; improving the practice of insurance supervision.

LIST OF LITERATURE

1. Ermakov D.N. "Insurance law", Russia 2015
2. Kazantsev S.K. "Fundamentals of insurance", Ekaterinburg, 1998
3. Korjev R. "Citizens' life and property insurance", Russia 2009
4. Nikitina Y.N. "Trust as an element of the life insurance market structure", Journal "Economic sociology", 2007, № 1
5. Sherbakov V.A. "Insurance", Russia, 2007
6. Trofimova K.A. "The attitude of Russian population to insurance", Journal "Population".
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
8. "Trust as a factor in the behavior of consumers of banking services" [Electronic resource] URL: <http://bankir.ru/publikacii/s/doverie-kak-faktorpovedeniya-potrebitelei-bankovskikh-uslug-10002687/>
УДК 330

РЕЗЮМЕ

**Процесс контроля и мониторинга рисков
АЛЛАХВЕРДИЕВ Т.Г.**

Страхование целесообразно только тогда, когда страховые случаи, предусмотренные правоотношениями между страхователем и страховщиком, вызывают значительную потребность в деньгах. Следовательно, человек, у которого есть такая потребность, как правило, не может покрыть ее за счет собственных средств без существенного ограничения своего уровня жизни.

Но страхование - это прежде всего вид предпринимательской деятельности, и без получения прибыли невозможно. Это достигается тем, что не в каждом контракте указан конкретный случай и производится оплата. В нашей стране в результате событий последних лет появилось довольно много страховых компаний - это может означать только то, что страховой бизнес - это достаточно прибыльный бизнес. В конкурентной среде страховые компании все больше расширяют круг страховых рисков - событий, при которых страховщик выплачивает застрахованному лицу указанную сумму. По всем этим причинам значение страхования в современном обществе постоянно растет.

Ключевые слова: Страхование, рыночная экономика, система страхования, страховые отношения, самострахование, страховой случай, страховщики, страховой брокер.

UOT 330

SİĞORTA OLUNANIN ŞƏXSİ GÜVƏNİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN TƏDBİRLƏR**Allahverdiyev T. Q.****XÜLASƏ:**

Sığorta yalnız sığortalı ilə sığortaçı arasındakı qanuni münasibətlərin təmin etdiyi sığorta hadisələri pula ciddi ehtiyac yaratdıqda məqsədəuyğundur. Nəticə olaraq, belə bir ehtiyacı olan bir insan, bir qayda olaraq, həyat səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmadan onu öz hesabına ödəyə bilməz.

Ancaq sığorta, ilk növbədə, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür və qazanc olmadan mümkün deyil. Bu, hər müqavilədə konkret bir halın olmaması və ödənişin edilməsi ilə əldə edilir. Ölkəmizdə son illərin hadisələri nəticəsində kifayət qədər az sayda sığorta şirkəti meydana çıxdı - bu yalnız sığorta

işinin kifayət qədər gəlirli bir iş olduğu anlamına gələ bilər. Rəqabət mühitində sığorta şirkətləri sığorta risklərinin çeşidini getdikcə genişləndirirlər - sığortaçının göstərilən məbləği sığortalıya ödədiyi hadisələr. Bütün bu səbəblərə görə müasir cəmiyyətdə sığortanın əhəmiyyəti durmadan artır.

Açar sözlər:Sığorta, bazar iqtisadiyyatı, sığorta sistemi, sığorta münasibətləri, şəxsi sığorta, sığorta hadisəsi, sığortaçılar, sığorta brokeri.

Redaksiyaya daxilolma 07.10.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

UOT 330

**QLOBAL REZERV SISTEMINDƏ YENİ FORMATLAŞMA VƏ QÜTBLƏŞMƏ
TENDENSIYALARI****Azər Rasim oğlu Həsənlı****Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu
Bakı şəhəri, Həsən Bəy Zərdabi Prospekti, 88a****azarhasanli@outlook.com**

Xülasə. Beynəlxalq valyuta arxitekturasının tarixi inkişaf mərhələləri boyunca ziddiyyətli format və qütbləşmə tendensiyaları daim müşahidə olunmuşdur. Məqalədə qlobal rezerv sistemi və monetar əməkdaşlığın institusional xarakteri fonunda bu tendensiyaların hansı təsirlər doğura biləcəyi təhlil edilmişdir. Qlobal rezerv sistemində ABŞ dollarının dominantlığını azaltmaq məqsədilə həm müxtəlif makroiqtisadi təşəbbüslər həyata keçirilir, həm də qlobal miqyasda institusional əməkdaşlıq mexanizmləri formalaşdırılır. Lakin proseslər bu yeni formatlaşma və qütbləşmə tendensiyalarının beynəlxalq valyuta arxitekturasında kardinal dəyişiklərə yalnız uzun müddətdə tədricən nail ola biləcəyini göstərir.

Açar sözlər: Beynəlxalq valyuta arxitekturası, qlobal rezerv sistemi, regional maliyyələşmə mexanizmləri, iqtisadi qütbləşmə, beynəlxalq ehtiyat valyuta

Giriş

Beynəlxalq valyuta arxitekturasının (BVA) tarixi inkişaf mərhələləri boyunca ziddiyyətli formatlaşma və qütbləşmə tendensiyaları daim müşahidə olunmuşdur. Bu tendensiyalar özünü bir sıra sahələrdə - ələlxüsüs qlobal rezerv sisteminin strukturunda və beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən üstmilli institutların formalaşmasında nümayiş etdirmişdir. Bir tərəfdən effektiv geo-iqtisadi məkan axtarışı içində olan iqtisadi güc mərkəzləri arasında qlobal rezerv sistemində formalaşan status-kvonun (ABŞ dollarının hegemoniyasının) dəyişdirilməsi uğrunda müntəzəm rəqabət gedirsə, digər tərəfdən isə maliyyə qloballaşmasının fonunda hec fondlar, investisiya şirkətləri və transmilli banklar kimi maliyyə institutları yüksək gəlirli maliyyə innovasiyalarından, reyting dərəcələndirmə şirkətləri isə dünya maliyyə bazarları və birjalalarının spekulyativ siqnal effektivinə olan həssaslığından istifadə etməklə bu rəqabət və yeni formatlaşma tendensiyalarının iştirakçılarına çevrilirlər. Son illərdə qlobal rezerv sistemindəki rəqabət mübarizəsi fonunda həm inkişaf etmiş ölkələrin (İEO), həm də inkişafda olan ölkələrin (İEOÖ) arasında gedən valyuta müharibələri yuxarıda sadalanan iştirakçıların qoşulması ilə artıq qlobal maliyyə sisteminin dayanıqlığı üçün təhlükəyə çevrilmişdir.

BVA-da gedən bu proseslər dünya iqtisadiyyatında fraqmentləşmə təzahürlərinin genişlənməsinə, bilavasitə yeni regional maliyyələşmə mexanizmlərinin və inteqrasiya birliklərinin yaranmasına geniş təsir göstərir. Xüsusilə, bu regional birliklərinin arasında dünya iqtisadiyyatında daha böyük paya sahib olmaq üçün gedən mübarizədə valyuta və ticarət müharibələrindən geniş şəkildə istifadə edilir. Bretton Vuds sistemi 1970-ci illərin əvvəllərində dağılsa da, BVA hələ də dollar-sentrik sistem xüsusiyyətlərini qorumaqdadır ki, bu həm ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatındakı dominant mövqeyi, həm də ABŞ dollarının beynəlxalq ehtiyat valyuta kimi dominant mövqedə olması və bunun ABŞ-a yüksək imtiyazlar və böyük iqtisadi qazanclar gətirməsi

ilə izah edilə bilər. Post-Bretton Vuds mərhələsində (Yamayka valyuta sistemi)üzən məzənnə rejimlərinin tətbiqinin genişlənməsinin, habelə kapitalın beynəlxalq hərəkətinə maneələrin əsasən aradan qaldırılmasının fonunda qlobal likvidliyin, eləcə də qlobal və regional səviyyədə monetar nəzarət və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif institusional və funksional mexanizmlər ortaya çıxmışdır. Lakin bu mexanizmlərin meydana çıxması öz-özlüyündə BVA-dakı format dəyişiklikləri üçün aparılan rəqabət mübarizəsinin təzahürü kimi daha çox diqqət çəkir.

Bu məqalədə qlobal rezerv sistemi və monetar əməkdaşlığın institusional xarakterindəki təzahürlər araşdırılmaqla, bu dəyişikliklərin BVA-nın gələcək inkişafı üzərində hansı təsirlər doğura biləcəyi təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi BVA-nın tarixi inkişaf proseslərinin fonunda qlobal rezerv sistemində baş verən müasir format dəyişikliklərini təhlil edərək bu cür tendensiyaların BVA-nın gələcək strukturundayaradacağı yeni funksional və institusional konyunktura dair mülahizələrin təqdim edilməsidir.

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat çərçivəsində iqtisadi təhlil metodlarında, o cümlədən, müqayisəli və sistemli təhlildən və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Materiallar və müzakirələr

Qlobal rezerv sistemi: BVA-nın xroniki səbatsızlıq mənbəyi kimi

Dünya iqtisadiyyatının konyunktur şəraitinə uyğun qlobal rezerv sisteminin formalaşdırılması problemi BVA-nın tarixi inkişaf prosesi boyunca özünü müxtəlif aspektlərdən nümayiş etdirmişdir. Qızıl standartının mövcud olduğu şəraitdə qlobal rezerv sistemi dünya valyutası funksiyasını daşıyan qızıl ehtiyatlarını və qızılın ölkələr arasında beynəlxalq mübadiləsinə tənzimləyən münasibətlərin məcmusu kimi özünü nümayiş etdirirdi. Qızıl standartının xarakteri valyuta məzənnələrində kəskin səbatsızlıqları qismən məhdudlaşdıraraq beynəlxalq ticarətin inkişafına töhfə versə də, qızıl ehtiyatlarının məhdudluğu səbəbindən pul təklifinin genişlənməsi imkanlarının kifayət qədər məhdud olması sənaye inqilablarının təsiri altında sürətlə böyüyən dünya iqtisadiyyatın likvidlik təminatında çətinliklərə səbəb olurdu. Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə qızıl standartı dağıldı və müharibədən sonrakı dövrdə kəskin məzənnə volatilliklərinin məhdudlaşdırılması üçün 1920-ci və 1922-ci illərdə keçirilən Brüssel və Genüya konfranslarının yekunu olaraq formalaşdırılan qızıl-deviz standartı ilə faktiki olaraq iki valyuta – ingilis funtu və ABŞ dolları beynəlxalq ehtiyat valyuta statusu qazandı. Lakin müxtəlif ölkələrdə müharibədən əvvəlki paritet əsaslarla qızıl standartının yenidən bərpası əslində yenidən sürətlənən inflyasiya təzyiqləri fonunda mümkünsüz olmuşdu. Qlobal monetar iyerarxiyanın ən üst pilləsində qızılın çıxış etməyə davam etməsi, habelə Britaniyanın daxilindəki iqtisadi çətinliklər və ingilis funtunun sürətlə bahalaşması, valyutaların qarşılıqlı mübadilə imkanlarının qoruması üçün qızıl ehtiyatlarının kifayət etməməsi və əlavə olaraq ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanması 1929-cu ildəki Böyük Depresiyanın da təsiri altında artıq 1930-cu illərin əvvəllərində qlobal rezerv sistemində xaosun yaranmasına yol açmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi boyunca da davam edən xaosun aradan qaldırılması və müharibədən sonrakı yeni dünya iqtisadi nizamının formalaşdırılması məqsədilə 1944-cü ilin iyulunda ABŞ-da Bretton Vuds konfransı təşkil edildi. Bretton-Vuds sistemi öz sələflərindən fərqli olaraq daha çox qayda-əsaslı şəkildə dizayn edilmişdi, konfransda yaradılan Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) timsalında isə tədiyə balanslı səbatsızlıqlarının tənzimləmə mexanizmi formalaşdırılmışdı [4]. Lakin bu tənzimləmə mexanizmi heç də yetkin formada təsis edilməmişdi və müharibədən sonrakı iqtisadi inkişaf proseslərinin doğurduğu konyunkturda yeni səbatsızlıqlara yol açırdı. Xüsusilə ABŞ dollarının beynəlxalq ehtiyat valyuta qismində mütləq dominatlıq əldə etməsi, BVF-nin BVA-dakı proseslərə təsir imkanlarının həm siyasi nüfuz, həm də resurs və səlahiyyətlər baxımından məhdud olması valyuta münasibətlərində ciddi böhranlar doğururdu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ilkin dövrlərdə rəsmi olaraq qızılın beynəlxalq valyuta kimi əhəmiyyətini qorumasına baxmayaraq, qlobal miqyasda qızıl ehtiyatları dövlətlərin artan tələbatını ödəməyə yenə də kifayət etmirdi ki, bu da ABŞ dolları və onunla ifadə olunmuş aktivlərə tələbatın artması şərtləndirməklə, ABŞ üçün ciddi iqtisadi siyasət

məhdudiyyətləri (Triffin dilemması) yaradırdı. Bundan başqa, məzənnə məhdudiyyətlərinin mövcudluğu və beynəlxalq ehtiyatların azlığı bir çox ölkəni əsas ticarət tərəfdaşları ilə ikitərəfli sövdələşmələr imzalamağa məcbur edirdi [4].

Artıq 1960-cı illərin ortalarından etibarən qızıl və ABŞ dollarının qlobal likvidlik ehtiyaclarını hansı həddə qədər ödəyə bilməsi problematikası təkqütblü valyuta sisteminin çatışmazlıqlarını daha aşkar nümayiş etdirir və alternativ beynəlxalq ehtiyat valyutaların meydana çıxmasını şərtləndirirdi. Bu mərhələdə BVF-nin təmsalında Xüsusi Borcalma Hüququ (XBH) adlı ehtiyat aktiv yaradılsa da, XBH nə o zaman, nə də sonrakı 50 il ərzində heç vaxt bu funksionallığı daşıya bilmədi. Nəticədə institusional tənzimləmə mexanizminin aşağı səmərəliliyi, BVF-nin öz mandatına uyğun olaraq likvidlik təminatında rolunun məhdudluğu, eləcə də iqtisadi siyasət əməkdaşlığında dağılıqlıq 1970-ci illərin əvvəllərində Bretton Vuds sisteminin dağılmasını şərtləndirdi. 1971-ci ilin avqustunda ABŞ Prezidenti Niksonun ABŞ dollarının qızıla sərbəst mübadiləliyini ləğv etməsi, həmin ilin dekabrında imzalanan Smitson sazişi, habelə 1973-cü ildə martında 20-lər Komitəsinin Vaşinqton görüşü faktiki olaraq Bretton Vuds mərhələsinin dağılmasına yol açan əsas məqamlar olmuşdur.

Qlobal rezerv sistemində format çağırışları: yeni qütbləşmə meyilləri

Post-Bretton Vuds mərhələsinin qlobal likvidlik sistemi müəyyən baxımdan öz sələfinin davamı olsa da, bu sistem çərçivəsində artıq qlobal likvidlik mənbələrinin genişlənməsi əz azı tsiklik inkişaf trendlərinə uyğun olaraq iqtisadi aktivliyin maliyyələşməsi imkanını daha yaxşı təmin edə bilirdi. Bu proses həm də 2000-ci illərdən etibarən Avropa İttifaqının (Aİ) və Çinin öz valyutalarının beynəlxalq ehtiyat statusu qazanması üçün göstərdikləri təşəbbüslərin genişlənməsi, habelə ikitərəfli və regional maliyyələşmə mexanizmlərinin meydana çıxması fonunda çoxvalyutalı qlobal rezerv sisteminin formalaşdırılması ilə paralellik təşkil edir. Çoxvalyutalı qlobal rezerv sistemi nəzəri olaraq əsas ehtiyat valyutalar arasında seçim imkanlarını genişləndirmək, milli səviyyələrdə pul siyasətləri üzərində kapital axını volatillikləri və xarici amillərə təsir imkanlarını, bilavasitə ticarət və maliyyə tsikllərinin paralelliyini azaltmaq imkanlarına malikdir [2]. Post-Bretton Vuds mərhələsində ABŞ dolları faktiki olaraq dünya maliyyə sistemində öz dominantlığını qorumağı bacarmışdır. Avronun meydana çıxması bu dominantlığı müəyyən formada azaltsa da, 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranına qədərki mərhələdə beynəlxalq hesablaşmaların və kapitalın hərəkətinin əsas hissəsi məhz ABŞ dollarında baş vermişdir. Post-böhran mərhələsində isə ABŞ dollarının bu dominantlığını aradan qaldırmaq üçün artıq bir sıra İEOÖ-lər, xüsusilə ABŞ-la geosiyasi maraqları toqquşan rəqiblər – Rusiya, Çin, İran və digərləri tərəfindən təşəbbüslər göstərilməyə başlanmışdır. Belə ki, əksərən karbohidrogen resurslarının əsas ixracatçıları olan bu ölkələr dünya bazarlarında sövdələşmələrini ABŞ dolları ilə aparmağa məcburdurlar. ABŞ dollarının məzənnə tərəddüdləri, eləcə də Federal Ehtiyat Sisteminin makroiqtisadi siyasət hədəfləri çərçivəsində apardığı siyasət, ABŞ-ın son 20 ildəki aktiv “hərbiləşmiş” xarici siyasəti isə maliyyə bazarlarında həm karbohidrogen resurslarının qiymətlərində, həm də valyuta məzənnələrində kəskin səbatsızlıqlarla nəticələnir ki, bu da iqtisadi inkişafı əsasən resurs ixracından asılı olan ölkələr üçün mənfi təsirlər doğurur. Bütün bu risklərdən qaçmaq üçün son illərdə ələlxusus müxtəlif aparıcı İEOÖ-lər tərəfindən müəyyən addımlar atılmaqdadır. Qazaxıstan, Qatar, Hindistan, Rusiya mərkəzi banklarının valyuta rezervlərini iri miqyaslı qızıl alışı ilə diversifikasiya etməsi [8] və s. bu kimi epizodlar ABŞ dollarının dominantlığını məhdudlaşdırmağa yönələn cəhdlər kimi qiymətləndirilə bilər. Bu addımların bir çox əslində sırf ABŞ-ın siyasi təzyiqlərinə reaksiya kimi ortaya çıxsada da, sözügedən tendensiyanın strateji inkişaf meyli onun həm də çoxqütblü qlobal rezerv sisteminin formalaşdırılması cəhdləri ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Qlobal rezerv sistemində təkqütblü formatdan çoxqütblü formata keçid həm də makroiqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi problemləri ilə bağlıdır. Təkqütblüqlobal rezerv sisteminin və ya hegemon stabillik yanaşmasının mövcudluğu bir sıra problemlər – mütləq iqtisadi hökmranlığın və buna bağlı olaraq qlobal iqtisadi inkişafın qorunması üçün lazımi istəyin çatışmazlığı; inhisarçı üstünlükdən istifadə edərək öz gücünü qlobal stabilliyin pozulması hesabına artırmaq və s. ilə müşayiət olunur. Uzun dövr boyunca ABŞ-ın monetar və iqtisadi hegemoniyası altında formalaşan və fəaliyyət göstərən BVA2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranının fonunda çoxqütblürezerv sisteminin yaranması zərurətini aşkarnümayiş etdirdi. Qlobal iqtisadi konyunktur proseslərinin fonunda, çoxqütblü rezerv sisteminin yaradılmasının öz-özlüyündə digər problemlərə – spekulativ və fundamental məzənnə volatilliklərinin, xüsusilə valyuta müharibələrinin geniş vüsət almasına gətirib çıxaracağı ehtimalı da mümkündür [1].

Hazırda ABŞ dolları ilə birgə dünya valyutasına çevrilmə ehtimalı ən yüksək olan valyutalar isə avro və yuandır. Avro və yuanın dünya valyutalarına çevrilməsində isə hələ də bir sıra problemlər mövcuddur. Dövriyyəyə buraxıldığı ilk vaxtlarda avro beynəlxalq ödəmələrdə dolların payını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmasına baxmayaraq, Aİ daxilində baş verən makroiqtisadi səbətsizliklər və borc böhranları avronun dünya valyutasına çevrilməyinə maneələr yaradır. Bundan başqa, Aİ daxilindəki maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin hələ də ABŞ-dan geri qalması və ən əsası qiymətli kağızlar bazarında müşahidə olunan fraqmentləşmə meyilləri də avro üçün bu prosesdə maneələr yaradır. Digər tərəfdən, son illər ərzində yüksək iqtisadi inkişaf tempinə hesabına dünya iqtisadiyyatında öz çəkisini artıran Çin milli valyutasını – yuanı beynəlxalq ödəmə vasitəsinə çevirmək üçün ciddi cəhdlər göstərir. Son 10 il ərzində Çin 34 ölkə ilə ümumi məbləği 3 trln. yuandan çox olan svop sazişləri imzalamışdır. Eyni zamanda Çin yuanı regional miqyasda sövdələşmələrin aparıldığı əsas valyutaya çevirmək, habelə qlobal maliyyə bazarlarında yuandan istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində təşəbbüslər göstərməkdədir. Məsələn, 2020-ci ilin birinci yarısına olan məlumata görə yuan dünyada mərkəzi banklar tərəfindən rezerv kimi istifadə olunan valyutaların sıralamasında 5-cisırada yer alır. Eyni zamanda yuan beynəlxalq hesablaşmalarda və ticarətin maliyyələşməsi əməliyyatlarında ən çox istifadə edilən valyutalar sırasında müvafiq olaraq 6-cı və 4-cü yerdə qərarlaşmışdır [9]. Çinin öz milli valyutasına beynəlxalq valyuta statusu qazandırmaq üçün atdığı addımların əsas istiqamətlərindən birini də yuanın XBH-nin tərkibinə daxil edilmə istiqamətində cəhdləri olmuşdur. Yuanın XBH səbətinə daxil edilməsi təkcə onun beynəlxalq ticarətdə və investisiyalarda istifadəsinin genişləndirilməsilə nəticələnməyəcəkdir. Təhlillər orta müddətli dövrdə mərkəzi bankların valyuta ehtiyatlarında təxminən 42 mlrd. \$-lıq bir hissənin yuana mübadilə ediləcəyini proqnozlaşdırır. Üstəlik, xüsusilə 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranının başlamasından keçən dövr boyunca yuanın beynəlxalq valyuta bazarlarındakı sövdələşmələrdə istifadə həcmində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Lakin yuanın beynəlxalq ehtiyat valyutaya çevrilməsi bir tərəfdən maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması [3] və yuanla beynəlxalq ticarətin artması [5] üçün imkanlar yaratsa da, digər tərəfdən məzənnə volatilliklərinin artması, məzənnə siyasəti müstəqilliyinin itirilməsi [10], habelə aktiv qiymətlərindəki izafi artım hesabına maliyyə qeyri-stabilliklərinin yaranması [2] təhlükələrini ehtiva edir. Hazırkı məqamda Çinin qarşısında dayanan əsas məsələ yuanın beynəlxalq valyuta kimi etibarlılığının artırılması, onun Asiya-Sakit okean hövzəsindən kənar da geniş şəkildə istifadəsinə nail olunması və digər beynəlxalq valyutalarla müqayisədə çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaqdır. Bu məsələdə xüsusilə yuanın məzənnəsinin tənzimlənməsi problemləri mühüm önəm kəsb edir. Yuanla əlaqədar ABŞ-ın keçirdiyi əsas narahatlıqlardan biri isə onun məzənnəsinin Çin Xalq Bankı tərəfindən məqsədli şəkildə ucuzlaşdırılmasıdır. Halbuki araşdırmalar 2007-2018-ci illər ərzində yuanın real məzənnəsinin 35% bahalaşdığını göstərir [6]. İstənilən halda, yaxın perspektivdə həm daxili maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi, həm yuanın məzənnə tənzimlənməsində adekvat siyasət alətlərinin seçilməsi, həm də beynəlxalq miqyasda yuandan

istifadənin artırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi Çinin pul siyasəti qurucuları üçün prioritet təşkil edir.

Çoxqütblü qlobal rezerv sistemi və regional maliyyələşmə mexanizmləri

Çoxqütblü qlobal rezerv sisteminin formalaşdırılması çərçivəsində BVA-da müşahidə olunan əsas meyhlərdən biri də müxtəlif ölkə və ya ölkə qrupları tərəfindən regional maliyyələşmə mexanizmlərinin və ya monetar əməkdaşlıq institutlarının yaradılması təşəbbüsləridir. Bu cür iri regional maliyyə institutlarının yaranması keçmişdə sadəcə Dünya Bankı və BVF-nin inhisarı altında həyata keçirilən regional və makroiqtisadi inkişaf proqramlarına alternativlər yaratmaqla bərabər, region ölkələrinə məhdud maliyyə resurslarını konsolidə etməklə daha effektiv və məqsədyönlü inkişaf layihələri həyata keçirmək imkanı təmin edə bilər. Qlobal miqyasda maliyyə sisteminin fraqmentləşməsi kontekstində gələcəkdə BVF-nin artıq regional maliyyələşmə mexanizmlərinin üzv olduğu universal bir quruma çevriləcəyi proqnozlaşdırılır. Başqa sözlə, Avropa Mərkəzi Bankı və FES-ə bənzər formada, BVF artıq ayrı-ayrı iri regional maliyyələşmə institutlarını özündə birləşdirən bir struktur olacaq. Başqa bir ssenariyə isə BVA-nın institusional strukturunda əksərən milli dövlətlər deyil, ayrı-ayrı regional maliyyələşmə mexanizmləri əsas subyektlər kimi çıxış edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, son illər ərzində xüsusilə İEOÖ qruplarının təşəbbüsü əsasında müxtəlif maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması geniş vüsət almışdır. Bu cür mexanizmlərin yaradılmasında əsas məqsədlərdən biri regional iqtisadi problemlərin həll edilməsində, eləcə də region dövlətlərinin maraqları çərçivəsində iqtisadi-infrastruktur layihələrinin dəstəklənməsi üçün ortaq fondların yaradılmasıdır. Son 30 il ərzində Dünya Bankı və BVF tərəfindən İEOÖ-lərə texnokrat inkişaf proqramı olan Vaşinqton Konsensusu və “sızma iqtisadiyyatı” (trickle-down economy) yanaşması əsasında göstərilən yardımlar son nəticədə həmin ölkələrdə əksərən iqtisadi artımı deyil, daha çox səbətsizliklər doğurmuşdur. İEOÖ-lərin maliyyə resurslarına əlçatanlığının məhdud olması həmin ölkələribu proqramlardan və qurumlardan asılılığa məcbur etmişdir. Bu səbəbdən də yüksək iqtisadi inkişafın müşahidə olunduğu İEOÖ-lər alternativ maliyyələşmə mənbələri yaradaraq ABŞ-in dominant olduğu bu maliyyə institutlarından asılılıqlarını məhdudlaşdırmağa çalışırlar.

Bu çərçivədə son illərdə regional maliyyələşmə mexanizmlərinin genişlənməsi müşahidə edilməkdədir ki, bu institutların resurs təminatı imkanları və funksional təyinatları fərqlənir. BRICS¹ çərçivəsində yaradılan Kontingent Rezerv Mexanizmi daha çox ehtiyat rezerv fondunun formalaşdırılması, Aİ-də formalaşdırılan Avropa Sabitlik Mexanizmi isə iqtisadi siyasətlərin uyğunlaşdırılması üçün maliyyələşmə alətlərinin təminatı və valyuta ittifaqı daxilində maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üzərində fokuslanmışdır. Ərəb Valyuta Fondu və Latın Amerikasına Rezerv Fondu isə siyasət əməkdaşlığı və harmonizasiyası, eləcə də regional inteqrasiya kimi məqsədlər ətrafında formalaşdırılmışdır [7]. Lakin bu cür regional mexanizmlərin də fəaliyyətində müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bunlara həm belə təşəbbüslərin məhdud maliyyələşmə təqdim etmə imkanları, həm də maliyyələşmədən yararlanmaq üçün qoyulan tələblərin bir çox hallarda müvafiq ölkələr üçün yaratdığı çətinliklər aid edilə bilər. Digər tərəfdən bu mexanizmlərin bir çoxu heç də tam təşəkkül tapmış institusional vahidlər kimi fəaliyyət göstərə bilmədiyindən, onların qlobal likvidliyin dayanıqlı tənzimlənməsində iştirak imkanları hələ də müəyyən mənada məhduddur.

¹ Braziliya, Rusiya, Çin, Hindistan və Cənubi Afrika Respublikasını əhatə edən ölkələr qrupu

Lakin regional maliyyələşmə mexanizmlərinin artan sayı və sadəcə “likvidlik təminatçısı” kimi deyil, həm də məzənnə və makroiqtisadi siyasət əməkdaşlıq platformaları kimi çıxış etməyə başlamaları onları BVA çərçivəsində həlledici elementlərə çevirir. Artıq daha təkmil institusional çərçivələr üzərində qurulmaqda olan bu institutlar İEOÖ-lər üçün təkcə BVA-nın siyasi xarakterli məhdudiyyətlərinə münasibətdə alternativ kimi çıxış etmir, həm də bu ölkə və ya ölkələr qrupuna qlobal miqyasda geoiqtisadi rəqabət aparmağa imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, təhlilərimiz göstərir ki, müasir inkişaf mərhələsində BVA-da baş verən əsas format dəyişiklikləri daha çox qlobal rezerv sistemində müşahidə olunur. Məqalədə bu dəyişikliklər çərçivəsində çoxqütblü rezerv sisteminin formalaşdırılması təşəbbüsləri və bu prosesdə regional maliyyələşmə mexanizmləri təhlil edilmişdir. ABŞ dollarının dominantlığı ilə səciyyələnən müasir qlobal rezerv sisteminin strukturunda kardinal dəyişikliklərin baş verməsi qısamüddətli, ani proses kimi deyil, uzunmüddətli və tədrici proses kimi baş verəcəkdir. ABŞ dollarının dominant mövqeyi bu ölkəni iqtisadi və siyasi imkanları, ələlxüs çox güclü inkişaf etmiş maliyyə bazarları və bank sistemi ilə bağlıdır. Hazırki konyunkturda ABŞ dollarına əsas rəqib hesab edilən avro və yuan isə xüsusilə maliyyə sisteminin inkişaf dərinliyi və bilavasitə beynəlxalq miqyasda hesablaşmalarda və valyuta ehtiyatlarında istifadə baxımından xeyli geri qalırlar.

Digər tərəfdən çoxqütblü rezerv sisteminin formalaşdırılması üçün müxtəlif formatlı institusional təşəbbüslər də geniş yayılmaqdadır ki, bu proses İEOÖ-lərə öz məhdud maliyyə resurslarının konsolidə edərək həm inkişaf problemlərini aradan qaldırmağa, həm də xarici sektor üzrə böhranlar zamanı təcili likvidlik ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Bununla da həmin ölkələr həm də ABŞ-ın və onun əsas səhmdar kimi çıxış etdiyi Dünya Bankı və BVF kimi institutların siyasi təzyiqlərini azaltmağa və alternativ beynəlxalq valyutalardan istifadənin genişləndirilməsinə nail olmaq istəyirlər. Proseslərin mövcud axarı regional maliyyələşmə mexanizmlərinin mövcud inkişaf problemlərinə baxmayaraq BVA-nın gələcək institusional strukturunda həlledici subyektlərə çevriləcəyini güman etməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qlobal rezerv sisteminin təşəkkülünün tarixi mərhələlər üzrə təhlil edilməsi və bu təhlil əsasında onun başlıca strateji inkişaf konturlarının identifikasiyası tədqiqatın elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat çərçivəsində aparılan konseptual ümumiləşdirmələr ölkənin müasir strateji islahat çağırışlarından biri olan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətləndirilməsini aspektindən siyasət qurucuları üçün qlobal iqtisadi proseslərin başa düşülməsi və buna uyğun fəaliyyət çərçivələrinin formalaşdırılması baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Agnès B-Q, Pisani-Ferry, J. What International Monetary System for a fast-changing World? // Bruegel Working Paper 2011/06, April 2011
2. Carney M. The growing challenges for monetary policy in the current International Monetary and Financial System // Speech at Jackson Hole Symposium 2019, August 23, 2019
3. Cohen B. Renminbi Internationalization: A Conflict of Statecrafts // Chatham House Research Paper, March 2017
4. Həsənlı A. Bretton-Vuds mərhələsində qlobal likvidlik təminatı xüsusiyyətləri və problemləri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Elmi əsərlər” toplusu, say 3 (may-iyun), səh 70-80, Bakı, 2018
5. Huang Y., Lynch C. Does Internationalizing the RMB Make Sense for China? // Cato Journal, v. 33(3), pp. 571-585, 2013

6. IMF, Global Imbalances // IMF Staff Note, G20 Finance Ministers and Central Bank Governors' Meeting, June 2019
7. IMF, Stocktaking the Fund's Engagement with Regional Financing Arrangements, Executive Summary // IMF Policy Paper, April 2013
8. Stoeferle R-P., Valek M.J. Gold in the Age of Eroding Trust // In Gold we Trust report by Incrementum AG, May 2019
9. SWIFT. RMB Tracker: Monthly reporting and statistics on renminbi (RMB) progress towards becoming an international currency?, November 2020
10. Zhang L., Tao K. The Benefits and Costs of Renminbi Internationalization // ADBI Working Paper Series No. 481, May 2014

УДК 330

РЕЗЮМЕ**Гасанлы А.Р.****Новые тенденции форматирования и поляризации глобальной резервной системы**

Противоречивые форматы и тенденции поляризации всегда наблюдались на всех этапах исторического развития международной валютной архитектуры. В статье анализируется влияние этих тенденций на фоне глобальной резервной системы и институционального характера валютного сотрудничества. В целях снижения доминирования доллара США в глобальной резервной системе реализуются различные макроэкономические инициативы, а также формируются механизмы институционального сотрудничества в глобальном масштабе. Однако процессы показывают, что эти новые тенденции форматирования и поляризации могут привести только к постепенным изменениям в архитектуре международной валюты только в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: международная валютная архитектура, глобальная резервная система, региональные механизмы финансирования, экономическая поляризация, международная резервная валюта.

UDC 330

SUMMARY**Hasanli A.R.****New formatting and polarization tendencies in the global reserve system**

Throughout historical development stages of the international monetary architecture contradictory formatting and polarization tendencies have always been observed. In the article, the impacts of these tendencies have been analyzed in the context of the institutional character of the global reserve system and monetary cooperation. Aiming to reduce the dominance of the US dollar in the global reserve system, both various macroeconomic initiatives are conducted, and also institutional cooperation mechanisms are developed on the global level. However, processes indicate that these new formatting and polarization tendencies would be able to achieve cardinal changes in the international monetary architecture only in the long term.

Keywords: International currency architecture, global reserve system, regional financing mechanisms, economic polarization, international reserve currency

Redaksiyaya daxilolma 12.06.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

DEVELOPMENT OF MARKETING PLAN FOR NEWLY ESTABLISHED BUSINESS

Suleymanova Aysel Shakir

University of Technology of Azerbaijan
Ganja st, S.I.Khatai ave,103Mehdizade-2017@bk.ru

Resume: *In the modern world, starting your own business requires ideas that would be successful, and not just a large amount of money. Based on this, marketing is a belief system or a specific worldview associated with making a profit by satisfying people's needs. Marketing activities cover the development of a marketing concept, as well as pricing, product promotion and sales. Marketing is an activity that contributes to the receipt of a profit by an enterprise at the expense of better than competitors' satisfaction of consumer needs. Marketing is a management system that is market-oriented, the study of consumer needs and interests. Using the principles of marketing allows you to find out what the buyers of your products want (consumer needs) and offer them exactly such a product / service. If your offer is better than your competitors' offer, you will be able to get more profit, as your products will be more likely to buy.*

Key words: *marketing plan, buyer, seller, company, management, production, marketing strategy, business plan, price, place, physical environment.*

In other words, marketing combines the capabilities of the enterprise and the desires of the consumer:

- the buyer satisfies his needs by purchasing a product that suits him completely;
- the company receives income from the sale of goods needed by the consumer.

Further, since marketing is the main function that provides a connection between the desires of the consumer and the capabilities of the company, the formation of a business mission, a SWOT analysis and the formation of general goals and strategy of the enterprise also becomes a marketing task.

Unfortunately, at many enterprises the opposite situation is still observed: instead of selling to customers the goods they want to buy, manufacturers try to sell them what they have managed to produce, without thinking about whether customers need it or not. Thus, the lack of marketing activities at the enterprise leads to serious problems with sales.

So, marketing is necessary for any enterprise in order to increase the amount of profit through the production and sale of exactly those goods / services that the consumer needs and the rejection of those that will be difficult or impossible to sell, since they are not needed by anyone.

Introduction:

The efficiency of the enterprise is determined by the method of production and its effectiveness. There are different ways to improve production efficiency:

- a) the introduction of new technologies will allow the company to reduce costs, which will increase the amount of profit;
- b) equipment modernization and resource saving;
- c) attracting investments and their rational use; increasing product quality;
- d) the effectiveness of the research, development and policy of the company (marketing).

So what role does marketing play in the business? First, with the help of marketing research, different sides of the market are analyzed with which the company interacts; secondly, it develops and implements the tactics of the firm's behavior in the market.

In today's world, a company can only succeed if it “hears its customer”. And by satisfying the maximum number of needs, it can thereby increase its efficiency. Exactly, it is marketing that studies consumer behavior. In practice, marketers have identified six rules of behavior with a client:

- 1) know the buyer better than he knows himself;
- 2) pay great attention to store design;
- 3) constantly think about customers;
- 4) improve services by stimulating wages;
- 5) constantly train company personnel;
- 6) care for employees.

The application of these rules in working with clients allows companies to increase their sales and, consequently, profits.

MATERIALS AND DISCUSSIONS

Because of the existing competition, every boss asks himself a number of questions that are important for the prosperity of the business: where is the company heading, how to attract customers, how to reduce production costs, how to multiply profits using marketing techniques? The marketing plan can provide specific answers to these questions. It can be compared to a compass or a map that any traveler needs to navigate along the way.

To develop a marketing plan correctly, you need to be aware of the features that are characteristic of the marketing strategy. The first step in planning marketing activities is to develop a marketing strategy, which is a general plan of activities for a particular product. In the first stage of developing a strategy, it is necessary to identify groups of consumers, on whose requests the firm will be guided in its activities. So, the concept of "marketing strategy" includes planning and implementation of all kinds of activities of the organization, which are aimed at achieving the goals planned by the company. It should be understood that the marketing strategy is part of the overall strategy of the organization. It touches on exactly those issues that relate to increasing sales and income. This strategy is designed to help you understand how to properly use the available resources in order to achieve dynamic marketing over the long term. The main task is to increase sales and net profit. The marketing plan is drawn up by professionals who help the organization to effectively use the available resources and create a sales market for a long time.

Do you need a marketing strategy if the company is already doing well? Perhaps you are completely satisfied with the sales volume now. Perhaps it will suit you tomorrow. But what will happen the day after tomorrow? The market situation is not constant, timely actions of competitors can dramatically change your position and importance in the market. Therefore, you need timely action and strong marketing. A marketing strategy is not only what you need tomorrow when you get even stronger, but it is also what you need today. A marketing strategy is a necessary stage in the preparation and implementation of any business plan.

Marketing strategy is one of the dominant links in the stable development of any company. The basic idea of marketing is that those companies achieve the greatest success, all the productive actions of which, when combined, meet the expectations of consumers. Marketing plans are needed by the company in order to timely and in prescribed proportions update the range of goods and services in accordance with the chosen strategy, balance price changes, optimally disperse advertising efforts in time, and purposefully develop sales activities. Ultimately, marketing plans provide clear answers to questions about what needs to be done, who is responsible for it and who is the executor, what deadlines must be met, what results will be obtained, and how much the projected activity will cost the company.

The development of a marketing strategy is necessary to ensure the effectiveness of ongoing marketing activities. Developing and implementing a marketing strategy for consumer markets requires any company to be flexible, able to understand, adapt and, in some cases, influence the actions of market mechanisms using special marketing methods.

The second step is deciding on the combination of elements that are important to use in the marketing program in order to achieve maximum efficiency. It makes no sense to start drawing up a plan without a marketing strategy that determines where the company is heading. Its important components are market and competitor analysis, which helps to understand:

- market needs;
- the purchasing power of the market;
- who the competitors are, how they are promoting and what mistakes they make.

Also worth analyzing:

- previous marketing campaigns: successful and unsuccessful. Try to find something in common with failed campaigns in order to understand: these channels do not work in principle or there was a mistake in the selection of tools/ positioning.
- successful cases of companies of a similar profile, including Western ones, in order to calculate working tools. Few domestic businessmen consider it necessary to adopt foreign experience, so you have every chance to improve your positions.

A marketing strategy usually contains:

- long-term plans of the company in consumer markets;
- analysis of the structure of markets;
- forecast of the market development trend;
- principles of pricing and competitive advantages;
- selection and justification of effective positioning of the company in the market;

Marketing strategy development includes the following steps:

- analysis of the strengths and weaknesses of the enterprise;
- analysis of market opportunities;
- industry analysis;
- assessment of market potential;
- analysis of competitors;
- studying of relationships with clients and partners;
- analysis of the influence of the external environment;
- marketing audit;
- marketing audit of the internal environment;
- determination of directions for improving old and developing new products;
- development of a marketing plan;
- monitoring and control of marketing activities.

The marketing plan is an essential part of the company's plan, and the marketing planning process should be done as part of the overall planning and budgeting of the firm.

There are three main stages in the marketing planning process:

- Analysis of the external environment. The external environment includes economic, cultural, various social factors, as well as technology, competition and the natural environment.
 - Determination of marketing objectives. The main goal of marketing is to increase sales of certain products.
 - Assessment of internal resources. In order to carry out its activities, the organization will need various resources, such as financial, production, labor. Production costs depend on them.
- Marketing mix model or also called marketing mix is the main element of any business strategy. The model is simple and versatile in use, and is a kind of checklist for the effective development of the company's product on the market. The element "Product" answers the question "What does the market or target audience need? » The element "Price" helps to determine the cost of selling a product and assess the level of profitability of sales, the element "Place of sale" helps to build the correct model of distribution (or delivery of goods to the end consumer) , and the element "Promotion" answers the question "How will information about the company's product be disseminated on the market?"

PRODUCT

A product is a good or service that a company offers to its customers(both potential and existing), its purpose, quality, unique features, usefulness, attractiveness to consumers, etc.. This is the basis of the 4P concept, and it is from this stage that the development of a marketing strategy should begin.

Determine what functions your product will perform? What is its unique advantage? Determine how high quality your product will be? For different categories of consumers, the quality indicator will be measured in different ways, for example, it is important for one consumer that the carrots are even and clean, while the other judges the quality according to the region where the crop was harvested. Determine how wide the range will be, what the service will be for the end user.

This section of the concept also includes product branding. It is necessary to develop a name that can be registered and protected, to develop a logo and corporate identity. The packaging of the product is no less important, it must stand out from competitors, but not be too original, and otherwise the consumer may simply not see it, even if he is purposefully looking for a certain product.

Decisions to be reflected in the marketing strategy at the “product” level:

- Brand symbols: name, logo, corporate identity
- Product functionality - necessary and unique properties of a product or service.
- Required level of product quality - in terms of the target market. Product quality should be built on consumer perception. (For example, for some consumers, the quality of bread is manifested through taste and smell, while for others through the variety of wheat used to make bread.)
- Product appearance - style, design, packaging
- Variability or product range
- Support and service level

PRICE

Price is the most important economic parameter of any enterprise, it is the price level that affects its financial position, as it predetermines the size of the profit received and, accordingly, the possibilities of its production and social development, as well as the size of the owner's personal income. If the quoted price is much higher or much lower than expected, it can negatively affect the buying decision and reduce consumer confidence. The company's pricing policy determines in which price segment the product will be placed. This directly affects consumer perception. Price setting directly affects the strategy of entering the market.

When setting a price, you need to think about different pricing tactics for different distribution channels, for example, you can set special volume discounts or offer a special price for a specific set of products. It is equally important to take into account the prices that are planned to be set for the

duration of various promotions (if the company plans to hold them) or to determine the conditions for promotional events. The formation of the final price level occurs not in the sphere of production (which is inherent in the planning and administrative system), but in the sphere of product sales, that is, the price on the market is always the market value. Price forms the basis for comparing them with competitive products or services. For example, if the price is less than or equal to the prices of competitive products, then this leads to the fact that the potential consumer compares the quality and uniqueness of the goods or services offered by the company with competitors. Prices reveal imbalances between supply (production) and demand (consumption) and react instantly - the mechanism of market pricing is activated, so the price is an equilibrium value that balances supply and demand. The role of the state in pricing is limited - it determines the general rules for the formation of prices, but fixes or regulates prices only for a limited range of products, goods, raw materials, services that are important for ensuring and maintaining the living standards of the population. In a market system, the free pricing mechanism is combined with government regulation.

Pricing policies are the intentions of the organization and the pricing principles that it intends to adhere to when setting prices for goods and services. Pricing policy is the basis for developing a pricing strategy. **Pricing strategy** is a set of long-term agreed provisions that determine the formation of a market price for a product in the interests of ensuring sales. As a rule, according to the chosen strategy, the most important decisions are made, which entail long-term consequences for the development of the organization.

Pricing tactics is a system of specific practical measures for managing prices for goods and services of a firm in the short run. Tactics involve real manipulation of prices to achieve the set goals, as well as influencing the psychology of the buyer, regardless of significant price changes. Tactics include the establishment of a markup (increase in the price of goods) and discounts (reduction in the price of goods). The use of discounts is widespread.

A pricing strategy is a set of practical factors and methods that it is advisable to adhere to when setting prices for products.

1) High price strategy. The goal of this strategy is to generate super-profits by “skimming the cream” from those buyers for whom the new product is of great value and who are willing to pay more than the normal market price for the purchased product. The strategy of high prices is applied when the firm is convinced that there is a circle of buyers for an expensive product. This applies, firstly, to new, first time appearing on the market, patented goods that have no analogues, i.e. to goods that are at the initial stage of their life cycle. Secondly, to products aimed at wealthy buyers who are interested in quality, uniqueness of the product, i.e. to a market segment where demand does not depend on price dynamics. Thirdly, to new products for which the company does not have the prospect of long-term mass sales, including due to the lack of the necessary capacities. The task of pricing policy during the period when high prices are applied is to maximize profits until the market for new products becomes an object of competition. The strategy of high prices is also used by the company for the purpose of testing its product, its price, and gradually approaching an acceptable price level.

2) Average price strategy (neutral pricing). This strategy is applicable to all phases of the life cycle except decline, and is most typical for most firms that consider making profit as a long-term policy. Many firms consider such a strategy to be the fairest one, since it excludes "price wars", does not lead to the emergence of new competitors, does not allow firms to profit from buyers, and gives the opportunity to receive a fair return on invested capital.

3) Low price strategy (price breakout). It can be applied at any phase of the life cycle, but it is especially effective when the price elasticity of demand is high. The low price strategy aims to generate long-term, rather than "quick" profits.

4) Preferential pricing strategy. Its goal is to increase sales. This strategy is used at the end of the product life cycle and manifests itself in the application of various discounts.

5) Follow the leader strategy. The essence of this strategy is not to set prices for new products in strict accordance with the price level of the leading company in the market. It is only about considering the pricing policy of the industry or market leader. The price of a new product may deviate from the price of the leading company, but within certain limits, which are dictated by quality and technical superiority. The fewer the differences in a firm's new products compared to most products on the market, the closer the price level of new products is to those set by the industry leader. *PLACE*

The place of sale ensures that the product is available to the target market and means that the company's product must be present on the market in the right place (where the target consumer can see and buy it) at the right time (when the target consumer needs to buy it). In other words, place of sale refers to the distribution model of a company's product. Decisions that can be reflected in the marketing strategy at the "place of sale" level:

- Markets where it is planned to sell the product (including the strategy of geographic expansion)
- Distribution channels through which the product is planned to be sold.
- Type of distribution (exclusive, limited dealer list or unlimited distribution)
- Terms of distribution of goods (discounts and bonuses for dealers, requirements for displaying goods for dealers and penalties, etc.)
- Terms of product display and display rules (shelf level, target shelf share, number of faces on the shelf, duplication of faces, mandatory assortment, etc.)
- Inventory management and logistics (level of insurance stocks, shelf life requirements, etc.)

For a physical product, distribution channels can be as follows: hypermarkets, supermarkets, convenience stores, markets, specialty stores; wholesalers or retailers; e-commerce; direct selling or network marketing; catalog sales, etc.)

PROMOTION

In the context of marketing mix, promotion refers to all marketing communications that allow attracting the attention of the consumer to the product, forming knowledge about the product and its key characteristics, generating the need to purchase the product and repeat purchases. Promotion is the entire range of marketing and promotional activities that are used by a company. The main task of this component of the marketing mix is to form a basic structure for determining the marketing methods used depending on which of them is most suitable for a particular target group of consumers. Promotion includes such marketing communications as advertising, promotion at points of sale, search engine optimization, PR, direct marketing and others.

Decisions that can be reflected in the marketing strategy at the "promotion" level:

- Promotion strategy: pull or push
- Required marketing budget
- Target values, consumption and brand loyalty among the target audience
- Participation in specialized events and shows
- Communication channels through which it is planned to contact the consumer
- Geography of communication
- PR strategy and event marketing
- Promotional events throughout the year and sales promotions *PEOPLE*

The term originated with the development of relationship marketing and service marketing. The term "People" means people who can influence the perception of your product in the eyes of the target market:

- employees representing your company and your product

- sales personnel who are in contact with the target customer
- consumers acting as "opinion leaders" in the category
- manufacturers who can influence the cost and quality of goods

This term also includes important consumer groups - loyal consumers and VIP-clients generating important sales for the company.

The importance of these people is because they can have a significant impact on the perception of your product in the eyes of the target consumer. Therefore, it is very important in the marketing strategy to reflect:

- programs aimed at creating motivation, developing the necessary skills and competencies among the company's personnel
- methods of working with "opinion leaders" and others who can influence the opinion of consumers
- programs for loyal buyers and VIP-clients
- loyalty programs and educational programs for sales personnel
- methods of collecting feedback

PROCESS

The term refers to the B2B market and the service market. The term describes the process of interaction between a consumer and a company. Particular attention is paid to this interaction, since it is this interaction that serves as the basis for making a purchase in the market and building customer loyalty.

It is recommended that the marketing strategy separately reflect programs aimed at improving the process of providing services to the target consumer. The goal is to make the purchase and use of the service as comfortable as possible for the consumer.

An example of the importance of process to the service market is the process and speed of service at McDonalds. It is a properly debugged interaction process that forms one of the distinctive advantages of the network - speed.

PHYSICAL ENVIRONMENT

The term refers to the B2B market and the service market. The term describes what surrounds the consumer at the time of purchasing a service. The physical environment allows you to form the correct image of the company, highlight the distinctive characteristics of the product. The physical environment is the space by which you are surrounded when you consume the service. So for a meal this is the restaurant and for a journey it is the aircraft that you travel inside. The physical environment is made up from its ambient conditions; spatial layout and functionality; and signs,

symbols, and artefacts. The ambient conditions include temperature, colour, smell and sound, music and noise. The ambience is a package of these elements which consciously or subconsciously help you to experience the service. Ambience can be diverse. The ambience of a health spa is relaxing and calm, and the music and smells underpin this experience. The ambience of a nightclub will be loud noise and bright lights which enhance this customer experience, obviously in a different way. The marketer needs to match the ambience to the service that is being delivered.

There are many examples of physical evidence, including some of the following:

- The building itself (such as prestigious offices or scenic headquarters). This includes the design of the building itself, signage around the building, and parking at the building, how the building is landscaped and the environment that surrounds the building. This is part of what is known as the servicescape.

The interior of any service environment is important. This includes the interior design of the facility, how well it is equipped, internal signage, how well the internal environment is laid out, and aspects such as temperature and air conditioning. This is also part of the servicescape.

CONCLUSION

Building a successful business has become almost impossible without properly organized marketing activities. An analysis of the literature on the issue of marketing activities shows that marketing is one of the basic concepts of modern business, which employs millions of professionals.

Currently, there is an awareness of the need to implement marketing at the enterprise, as the main factor in increasing the efficiency of the enterprise.

A marketing plan is a detailed list of marketing programs and actions aimed at increasing product value and increasing the company's market share. A marketing plan is the result of a marketing strategy and usually has the form of a document that is approved by the management or top management of the enterprise. In terms of marketing activities, the long-term and short-term goals of the company in the market and methods of achieving the goals are prescribed. Marketing planning refers to the logical sequence of individual activities and procedures for setting marketing goals, choosing marketing strategies and developing measures to achieve them for a certain period based on assumptions about the likely future conditions for implementing the plan, i.e. it is the activity of developing different types of marketing plan. This activity is an element of a more general concept - a marketing planning system, which, in addition to developing a marketing plan, also includes its implementation and control.

Due to the importance of the marketing plan, it is approved even at a higher level of management compared to its development. In most cases, the marketing plan is approved by either the president, or the chairman of the board, or the chief executive officer of the company, i.e. leaders who are directly responsible for the success of its activities.

Marketing plans are usually developed in separate divisions of the company, the leaders of which should be responsible for implementing their sections of the plans. Employees of the marketing planning departments perform only consulting, coordinating functions, helping the relevant managers in the development of individual items of the marketing plan and monitoring its implementation as a whole.

The general planning department of the company also influences the marketing planning process, but in a more strategic aspect. Therefore, employees of this department should:

- develop a planning system and its structure;
- initiate the development of new planning targets upon receipt of relevant proposals from operational units;
- ensure the docking of different parts of planning in the company, for example, production and marketing;
- track the implementation of approved plans.

With the help of planning, the company gets the opportunity to predict changes in the market situation, to consolidate the position already won in the market. Planning creates conditions for:

- coordination of efforts of numerous employees, whose activities are interconnected in time and space;
- ensuring interaction between the performers;
- determining the possible development of events;
- reactions to possible changes in the external environment;
- minimizing unnecessary and irrational actions in the event of unforeseen situations;
- minimizing conflict situations.

Thus, summarizing all of the above, we can conclude that the marketing plan is a comprehensive analysis of the current state of the business, detailing future marketing activities and communications necessary to achieve the company's goals. The marketing plan is accompanied by an estimated budget for each item of expenditure, an account of potential risks and a contingency plan of action. The marketing plan includes a description of the company's current position in the market, an analysis of your customers (target audience) and a description of your competitors.

LIST OF LITERATURE

1. Balashova M.B. "Marketing", Moscow 2011
2. Doyle Peter, "Marketing Management and Strategy", Prentice Hall, 1994.
3. Qaydaenko T.L. "Marketing management", Moscow 2007
4. Qolubkov E.P. "Marketing basics", Moscow 1999
5. Vixanskiy O.S. "Strategic planing", Moscow 2008
6. Zolotarev V.N. "Marketing: management, analysis, planning", Voronej 2010

УДК 330

РЕЗЮМЕ

РАЗРАБОТКА МАРКЕТИНГОВОГО ПЛАНА ДЛЯ НОВОГО НАЧАЛА БИЗНЕСА

Эльясова П.А., Сулейманова А. Ш.

В современном мире для открытия собственного дела требуются успешные идеи, а не просто большие деньги. Исходя из этого, маркетинг - это система убеждений или определенное мировоззрение, связанное с получением прибыли путем удовлетворения потребностей людей. Маркетинговая деятельность включает разработку маркетинговой концепции, а также ценообразование, продвижение продукции и продажи.

Маркетинг - это деятельность, которая способствует получению предприятием прибыли за счет лучшего, чем у конкурентов, удовлетворения потребностей потребителей. Маркетинг - это система управления, ориентированная на рынок, изучение потребностей и интересов потребителей. Использование принципов маркетинга позволяет узнать, чего хотят покупатели ваших товаров (потребности потребителей), и предложить им именно такой товар / услугу. Если ваше предложение лучше, чем предложение ваших конкурентов, вы сможете получить больше прибыли, так как ваши продукты будут с большей вероятностью покупать.

Другими словами, маркетинг сочетает в себе возможности предприятия и желания потребителя:

- покупатель удовлетворяет свои потребности, приобретая товар, который ему полностью подходит;
- компания получает доход от продажи товаров, необходимых потребителю.

Далее, поскольку маркетинг является основной функцией, обеспечивающей связь между желаниями потребителя и возможностями компании, формирование бизнес-миссии, SWOT-анализ и формирование общих целей и стратегии предприятия также становится маркетингом. задача.

К сожалению, на многих предприятиях все еще наблюдается обратная ситуация: вместо того, чтобы продавать покупателям товары, которые они хотят купить, производители пытаются продать им то, что им удалось произвести, не задумываясь о том, нужно это покупателям или нет. Таким образом, отсутствие маркетинговой активности на предприятии приводит к серьезным проблемам со сбытом.

Итак, маркетинг необходим любому предприятию для увеличения размера прибыли за счет производства и продажи именно тех товаров / услуг, которые нужны потребителю, и отказа от тех, которые будет сложно или невозможно продать, поскольку они не нужны кем угодно.

Ключевые слова: маркетинговый план, покупатель, продавец, компания, менеджмент, производство, маркетинговая стратегия, бизнес-план, цена, место, физическая среда.

UOT 330

XÜLASƏ:

YENİ TƏŞKİL EDİLƏN BİZNESİN MARKETİNG PLANININ İNKİŞAFI

Elyasova P. A., Süleymanova A. Ş.

Müasir dünyada öz işinizə başlamaq üçün böyük miqdarda pul deyil, uğurlu olacaq fikirlər lazımdır. Buna əsasən marketing insanların ehtiyaclarını ödəməklə qazanc əldə etməklə əlaqəli bir inanc sistemi və ya spesifik bir dünyagörüşüdür. Marketing fəaliyyətləri marketing konsepsiyasının inkişafını, həmçinin qiymətləri, məhsulların tanıtımını və satışlarını əhatə edir.

Marketing, rəqiblərin istehlakçı ehtiyaclarını ödəməsindən daha yaxşı hesabına bir müəssisə tərəfindən mənfəət əldə edilməsinə kömək edən bir fəaliyyətdir. Marketing bazar yönümlü, istehlakçı ehtiyacları və maraqlarının öyrənilməsi olan bir idarəetmə sistemidir. Marketing prinsiplərindən istifadə etməklə məhsullarınızın alıcılarının nə istədiklərini (istehlakçı ehtiyacları) öyrənməyə və onlara məhz belə bir məhsul / xidmət təklif etməyə imkan verir. Təklifiniz rəqiblərinizin təklifindən daha yaxşı olarsa, məhsullarınızı alma ehtimalı daha çox olduğu üçün daha çox mənfəət əldə edə biləcəksiniz.

Başqa sözlə, marketing müəssisənin imkanlarını və istehlakçının istəklərini birləşdirir:

- alıcı özünə tamamilə uyğun bir məhsul almaqla ehtiyaclarını təmin edir;
- şirkət istehlakçıya lazım olan malların satışından gəlir əldə edir.

Bundan əlavə marketing istehlakçı istəkləri ilə şirkətin imkanları arasında əlaqə yaradan əsas funksiya olduğundan, bir iş missiyasının formalaşması, bir SWOT təhlili və müəssisənin ümumi hədəfləri və strategiyasının formalaşması da marketingə çevrilir tapşırıq.

Təəssüf ki, bir çox müəssisədə əks vəziyyət yenə də müşahidə olunur: istehsalçılara almaq istədikləri malları satmaq əvəzinə, müştərilərə ehtiyac olub-olmadığını düşünmədən istehsal etdiklərini satmağa çalışırlar. Beləliklə, müəssisədə marketing fəaliyyətinin olmaması satışla bağlı ciddi problemlərə səbəb olur.

Beləliklə, marketing hər hansı bir müəssisə üçün istehlakçının ehtiyac duyduğu malların / xidmətlərin istehsalı və satışı yolu ilə mənfəət miqdarını artırmaq və satışa çətin və ya mümkün olmayacaq olanları rədd etmək üçün lazımdır.

Açar sözlər: marketing planı, alıcı, satıcı, şirkət, rəhbərlik, istehsal, marketing strategiyası, iş planı, qiymət, yer, fiziki mühit.

Redaksiyaya daxilolma 10.07.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

¹Cəfərova Raibə Məmmədbağır qızı, ²Əliyeva Ləman İldırım qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə şəhəri, Atatürk pr.162

¹raibacafarova@mail.ru, ²lemanaliyeva047@gmail.com

Xülasə: Məqalədə keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemindən müasir bazar iqtisadi sisteminə keçdiyimiz dövrdə regionlarda aqrar sektorun böyük məşğulluq potensialına malik olması qeyd edilmişdir. Eyni zamanda bu sahənin inkişafının məşğulluq probleminin həlli ilə əlaqələndirilməsi regionda məqsədyönlü iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi müvəffəqiyyət qazandığından bəhs edilir. Regionlarda böyük məşğulluq potensialına malik olan aqrar sektorun bazar münasibətləri zəminində inkişaf etdirilməsi bütün tərəfləri ilə önəm qazanmaqdadır. Bazar iqtisadi sistemində işsizlik halları mümkündür. Müasir şəraitdə aqrar sektorun inkişafı, xüsusi mülkiyyətin hökmranlığı və kəndli torpaq münasibətlərinin mövcudluğu ilə əhalinin işsizlik probleminin məşğulluq təminatı ilə əvəzləndi. Bu dövrdə münbit şərait yaranması və aqrar sektorun böyük potensial imkanlara malik olması bu problemin əsas çıxış yolu oldu.

Açar sözlər: aqrar sektor, məşğulluq problemi, əmək ehtiyatları, iqtisadi islahatlar, əmək bazarı, kənd təsərrüfatı sosial müdafiə.

Giriş: Bəşər tarixi mövcud olduğu dövrlərdən bu günə qədər insanlar tarixin və zamanın bütün mərhələlərində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş və bu gün də olmaqdadır. İctimai-iqtisadi formasiyaların bütün dövrlərində məşğulluq bir fəaliyyət tərkibi, növü və nəticəsi kimi mövcud olmuşdur. Məşğulluqla bağlı məsələlərə diqqət edərək özünü göstərən əsas məqamlar içərisində əmək bölgüsünün də mühüm rolu vardır. Məşğulluqla əmək bölgüsünün arasındakı bağlılığın və tamamlamanın göründüyü tarixi fakt sonrakı mərhələdə birinci ictimai əmək bölgüsünün (maldar tayfaların əkinçilikdən ayrılması), ikinci ictimai əmək bölgüsünün (sənətkarlar sinfinin yaranması) və üçüncü ictimai əmək bölgüsünün (tacirlərin meydana gəlməsi) baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, bütün bunlar da öz növbəsində həm cəmiyyətin inkişafına geniş imkanlar açır, həm iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsində yeni mərhələni təmin edirdi, həm də şüurlu iqtisadi fəaliyyəti özündə cəmləşdirirdi. İqtisadiyyat elmində müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən məşğulluq anlayışına müxtəlif yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Fikrimizcə, iqtisadi fəaliyyətin elə birinci mərhələsi məşğulluqla bağlıdır. Əgər, insanlar məşğul deyilsə, onda heç bir istehsal prosesi baş tuta bilməz, heç bir iqtisadi proses uğurlu nəticə gətirməz. Tarixi hadisələrə nəzər salarkən görünür ki, insanların hələ ibtidai istehsal üsulu dövründə əkinçiliklə məşğul olmaları, onların bu sahədə təcrübə topluslarına səbəb olmaqla, həm də özlərinin əkinçilik məhsullarına olan tələbatlarını qarşılamalarına şərait yaradırdı. Məşğulluq insanlar arasında münasibətləri tənzimləməklə bərabər, həm də tarixi-iqtisadi proseslərin yeniləşməsinə əsaslı zəmin və şərait yaradır. Ümumi mənada və nəzəri olaraq məşğulluq probleminin həllində yaranan çətinliklərin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ölkələrin əhalisinin artımı; əmək bazarındakı qanunauyğunluğun pozulması; iqtisadi böhranların ola bilməsi və iqtisadi sahədəki uğursuzluq; sosial-iqtisadi inkişafın təminatındakı çatışmamazlıq; ümumi iqtisadi siyasətin zəif istiqamət alması vəs.

Məlumdur ki, hələ 1995-ci ildə ölkəmizdə aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu yeni, həm də müasir mərhələ üçün böyük strateji əhəmiyyətə malik mühüm dövlət tədbiri idi. Keçmiş inzibati-amirlik iqtisadi sistemində fəaliyyət göstərən sovxoz və kolxozların və həm də digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqlarının özəlləşdirilməsini özündə əks etdirən aqrar islahatlar bu sahədə məşğulluq probleminin yeni müstəvidə həllinə geniş zəmin yaratmışdır. Bütün bu və ya digər

düzgün istiqamətlənmiş tədbirlər nəticəsində əhalinin aqrar sahədə məşğulluq imkanları daha da güclənmiş və özünün geniş əhatə dairəsini formalaşdırmışdır.

Tədqiqatın metodikası: yerli və xarici iqtisadçı alimlərinməşğulluq problemi sahəsində apardıqları tədqiqat və araşdırmalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və sərəncamları, Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin materialları təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycanda məşğulluğun təmin olunması kənd yerlərində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işində verilən təklif və nəticələr aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Ölkəmizin müasir dövrdə iqtisadiyyatımızın bazar sisteminin tələb, qanun və reallıqlarına uyğun şəkildə qurulması və inkişaf etdirilməsi obyektiv zərurətdir. Aydın məsələdir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlər içərisində ən öndə olanı iqtisadi, o cümlədən aqrar islahatların uğurlu təminatından ibarət idi. Aqrar islahatların keçirilməsi hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatımızın bütün sahələri ilə birlikdə məhz kənd təsərrüfatının da müasir şəraitə uyğun təşkil və inkişaf etdirilməsini zəruri edirdi. Elə buna görə idi ki, ölkəmizdə iqtisadi islahatların təməli kənd təsərrüfatı sahəsində baş tutmuş oldu. Bir başa olaraq, aqrar sahədə əhalinin səmərəli məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi və uğurlu nəticələrə ləməşayiət olunmasını təmin etməyi bu böyük tədbirlər daxilində və ən mühüm amillər içərisində göstərmək lazımdır. Çünki, yeni iqtisadi şəraitdə aqrar islahatların başlanmasının məhz bu sahədə əhalinin işsizlik probleminin aradan qaldırılması və məşğulluğunun təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyətini vurğulamaqlazımdır. Tərəddüd etmədən qeyd edə bilərik ki, aqrar islahatlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müasir dövrdə xalqımız və dövlətimiz qarşısında ən böyük və tarixi xidməti olmaqla, siyasi fəaliyyətinin ölkəmizə bəxş etdiyi möhtəşəm uğurlarından sadəcə biridir. Respublika səviyyəsində 1995-ci ildən başlanan bu strateji tədbirə əslində ilk dəfə Regionlarda start verilmişdir. Belə ki, hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işləyərkən (3 sentyabr 1991-9 iyun 1993-cü illər) Heydər Əliyev tərəfindən 1992-ci il aprel ayının 6-da iki böyük əhəmiyyətli qərar qəbul edildi. Bunlardan biri «Regionlarda zərərlə işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında» və ikincisi isə «Rentabelli işləməyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi barədə təkliflər haqqında» idi. Fikrimizcə, regionda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində aqrar sahənin intensiv inkişaf etdirilməsinin böyük potensial imkanları mövcuddur və bu imkanlardan istifadə edilməsi kənd əhalisinin məşğulluğunun 2-3% artırılmasına imkan verə bilər. Qeyd edək ki, gənc əmək ehtiyatlarından istifadə məsələsi mürəkkəb iqtisadi və sosial proses olub, böyük diqqət tələb edir. Nəzərə alsaq ki, ölkə əhalisinin yarısından çoxunu uşaq, yeniyetmə və gənclər təşkil edir, onda gənc nəslin əməyə hazırlanması və gənc əmək ehtiyatlarından istifadə probleminin düzgün həlli üçün onların elmi cəhətdən öyrənilməsinin zəruriliyi daha çoxdur. Əsasən vətən qarşısında hərbi xidmət borcunu başa vuran gənclərin müvafiq qanunvericilik ilə tənzimlənməklə müxtəlif işlərlə təmin edilməsi çox ciddi məsələlərdən biridir. İlkin olaraq, ordudan tərxis olunan gənclər-keçmiş hərbcilər məqsədyönlü iş axtarışına qoşulmaq üçün bunları bilməlidir:

- 1) əmək bazarının mövcud vəziyyətini, gələcəkdə onu hansı istiqamətdə dəyişmək tendensiysını;
- 2) boş (vakant) iş yerləri, işə düzəltmə və peşə hazırlığını həyat keçirən təşkilatlar barədə;
- 3) əmək bazarında əsas peşələrinə yaxın olan peşə və ixtisaslar barədə, eləcə də tələbat duyulan müəyyən ixtisaslar, bu peşə və ixtisaslara qəbulun şərtləri haqqında,
- 4) peşəyönümü prosesinin ümumi qanunauyğunluğu, eləcə də ayrı-ayrı mərhələlərdə, tətbiq olunmaq qaydaları(5)

Ölkəmizin daimi qazandığı hər tərəfli uğur və nailiyyətlər özünü iqtisadi sahədə daha əhatəli şəkildə göstərməkdədir. Qəbul edilmiş Dövlət Proqramları, Prezidentimizin iqtisadi sahədə imzaladığı çox saylı fərman və sərəncamlar və digər qərarlar nəzərdə tutulmuş məqsəd üçün ən etibarlı zamanətdir.

Bu baxımdan da ölkəmizdə yaranmış əlverişli şərait iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinin səmərəli şəkildə müəyyən olunmasına təkan verməkdədir. Günü gündən öz aktuallığını daha da qoruyan

əhalinin məşğulluq məsələsi artıq dövlətimizin iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Təbiidir ki, məşğulluq probleminin faydalı həlli hər şeydən əvvəl əmək bazarının formalaşması şəraitində mümkündür. Bütün bu proseslərin uğurlu mövcudluğuna təminat yaradan ölkəmizdə məşğulluq siyasəti özündə əhalinin əmək potensialının mükəmməl, tam reallaşması və inkişafına yönəldilmiş kompleks dövlət tədbirlər sistemini birləşdirir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, ölkəmizdə əmək bazarının hərtərəfli olaraq formalaşdırılması üçün gerçək baza mövcuddur. İstər iqtisadçı alimlərimizin apardıqları elmi tədqiqat işlərinin nəticələri, istər dövlətimizin sosial sahədəki məqsədyönlü siyasətinin gücləndirilməsi, istərsə də əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsinə diqqət bu sahədə gələcək böyük uğurlardan xəbər verir. Ümumiyyətlə, yuxarıdakı faktlardan da görünür ki, məqsədyönlü addımların atılması nəticəsində sanballı əmək bazarının təşkil edilməsi ümumilikdə cəmiyyətin firəvanlığının əsasıdır və ona xidmət edir. Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı peşə sahələrinə olan tələbatın dəyişməsi işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasına ehtiyac yaradır. Bütün bunlar əmək bazarının səviyyəsi cəhətlərini özündə birləşdirir(6).

Əmək bazarı həm də bazar iqtisadiyyatının əsas forması və ünsürləri kimi bu iqtisadi sistemin geniş əhatə dairəsində formalaşmasına münbit şərait yaradır. Aydındır ki, hər bir iqtisadi sistemin uğurlu nəticələrlə müşayiət edilməsi üçün onun mühüm tərkib hissələri düzgün təşkil edilməlidir. Məhz əmək bazarı da bazarın əsas formalarından biri kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, burada işlərin düzgün qurulması iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində və səmərəliliklə davam etdirilməsində həlledici rol oynayır.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuzun Vətən müharibəsində qalibiyyət əldə etməsi və əzəli torpaqlarımızın işğaldan azad olunması bütün xalqımızın sonsuz sevuncinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar həmin rayon və şəhərlərimizdə yeni strukturların qurulması və torpaqlarımızdan kənd təsərrüfat təyinatı üzrə istifadə ediləcəyi təqdirdə məşğulluq problemi tam həll ediləcək, hər kəs öz ixtisası və peşəsi üzrə iş yerləri ilə təmin ediləcəkdir.

Nəticə

Məşğulluq probleminin həllində aqrar sektorun rolu və onun təkmilləşdirilməsi yolları son illərə kimi ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmamışdır. Problemlə bağlı bir sıra nəzəri və metodoloji məsələlər elmi istiqamətdə öz həllini hələ də tapmamışdır. Ona görə də məşğulluq probleminin həllində aqrar sektorun rolunun tədqiq edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılmasına ehtiyac vardır. Kənd təsərrüfatını intensiv inkişaf etdirməklə onun məşğulluq potensialını artırmaq, ondan daha tam və səmərəli şəkildə istifadə etməklə əhalinin məşğulluq problemini uzunmüddətli təmin etmək imkanları mövcuddur.

Əzəli Qarabağ torpaqlarımızda aparılacaq quruculuq işləri bu problemin həllini aradan qaldıracaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqat işi özündə aşağıdakı elmi yenilikləri əks etdirir:

- Regionlarda məşğulluq probleminin həllində kənd təsərrüfatının rolu qiymətləndirilmiş və istifadə edilməmiş potensial üzə çıxarılmışdır;
- Regionlarda aqrar sahədə məşğulluq səviyyəsinin rayonlar üzrə dinamikası öyrənilmişdir;
- Regionlarda kənd yerlərində məşğulluğun səmərəli təşkili üçün aqrar sahənin prioritet inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Regionlarda aqrar sektorda məşğulluğun inkişafında dövlətin rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Azərbaycan, 1999, 207 s
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər), Bakı, 2019.
3. Aliyev İ. H., İbadov S. A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 2010, 400s.
4. Məmmədli O. Q., İsmayılov F. İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. Bakı: MBM, 2016, 432 s.

5.Əliyev M. T. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Bakı: 1998, 219s.

6.Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R. K. Məşğulluq və əhalinin sosial müdafiəsi.Bakı: 2001, 86s.

UDK 338.4

РЕЗЮМЕ

Актуальные проблемы трудоустройства в Азербайджане.

Джафарова Р.М., Алиева Л.Й.

В статье отмечается, что аграрный сектор регионов имеет большой потенциал занятости в переходный период от экономической системы бывшего административного эмирата к современной рыночной экономике. В то же время отмечается, что увязка развития этого сектора с решением проблемы занятости была успешной в рамках целенаправленной экономической политики в регионе. Развитие аграрного сектора, имеющего большой потенциал занятости в регионах, на основе рыночных отношений приобретает все большее значение во всех его аспектах. Безработица возможна в рыночной экономике.

В современных условиях развитие аграрного сектора, засилье частной собственности и наличие крестьянских земельных отношений заменили проблему безработицы трудоустройством. В этот период главным выходом из этой проблемы было появление благоприятных условий и огромного потенциала аграрного сектора.

Ключевые слова: аграрный сектор, проблема занятости, трудовые ресурсы, экономические реформы, рынок труда, сельское хозяйство, социальная защита.

UDC:338.4

SUMMARY

Current problems of employment in Azerbaijan

Jafarova R.M., Aliyeva L.Y.

The article highlights the great employment potential of the agricultural sector in the regions during the transition from the former administrative emirate economic system to the modern market economic system. At the same time, success decisions are discussed as a purposeful economic component in the region, the development of which is linked to the solution of the employment problem. Development of the agrarian sector with great employment potential in the regions on the basis of market relations is gaining importance with the homeland. Unemployment is possible in a market economy. In modern conditions, the development of the agricultural sector, the domination of private property and the existence of rural land relations have replaced the problem of unemployment with employment. During this period, the emergence of fertile conditions and the great potential of the agricultural sector was the main way out of this problem.

Key words: agricultural sector, employment problem, labor resources, economic reforms, labor market, agriculture, social protection

Redaksiyaya daxilolma 29.05.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFINA MANE OLAN PROBLEMLƏR

Bayramov Vüsal Eldəniz oğlu

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr., 103

vusal.bayramov.1990@list.ru

Xülasə: Azərbaycanca audit xidmətinin qarşısında duran bir çox problemlər var. Bunlardan biri də müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməməsi və təqdim edilməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərin aşkarlanmasıdır. Eyni zamanda məcburi audiddən keçməli olan müəssisələr çox vaxt qanuna əməl etmirlər. Bu səbəbdən, audit şirkətləri və müstəqil auditorlarla yanaşı, sahibkarlıq subyektləri də beynəlxalq əməliyyat sistemlərinə inteqrasiya olunmalıdır. Müstəqil auditor rəyi ilə yanaşı maliyyə hesabatlarının hazırlanması və vaxtında ictimaiyyətə təqdim edilməsi də vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycanda audit xidmətləri bazarında haqsız rəqabət əlamətlərini müəyyənləşdirən qanun qəbul olunsada, bununla bağlı heç bir cərimə sanksiyaları tətbiq olunmayıb.

Açar sözlər: audit xidməti, məcburi audit, maliyyə hesabatı, normativ aktlar, haqsız rəqabət.

Giriş. Azərbaycanda auditor xidmətinin inkişafı və tətbiqinin genişləndirilməsi son dövrlərdə qəbul olunmuş və uğurla yerinə yetirilmiş bir sıra mühüm dövlət proqramlarında müstəqil auditin vacib problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və həlli sayəsində mümkün olmuşdur. Şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi, maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, açıq və demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət quruculuğunun sürətləndirilməsi, regionların və sahibkarlığın süni maneələr və müdaxilələr olmadan inkişaf etdirilməsi kimi mühüm məqsədləri özündə ehtiva edən Dövlət Proqramları çərçivəsində Auditorlar Palatası bir çox mühüm problemlərin həllinə nail olmuşdur. Ötən dövr ərzində Auditorlar Palatası 7 dövlət proqramının iştirakçısı olmuş və üzərinə düşən vəzifələri tam yerinə yetirmişdir [1].

Auditin təşkili və inkişaf təcrübəsi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda da öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Auditintəşkili zamanı ölkənin xüsusiyyətləri, dövlət quruluşunun spesifikliyi və iqtisadi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınır. Auditin beynəlxalq təcrübədəki inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu mühüm infrastruktur sahəsinin ölkədəki inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu məqsədlə, auditin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [2, s.603-610].

Auditorlar Palatası audit sahəsində inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsini, eləcə də beynəlxalq audit praktikası əsasında Respublikada auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədilə müvafiq tədbirlər sisteminin işlənilməsinə xüsusi diqqət yetirir [3].

Müəssisələr bu gün yüksək rəqabətli və dəyişən global biznes mühitində fəaliyyət göstərir və buna görə də mürəkkəb iş məsələsinə sürətli cavab verən informasiya sistemini tələb edir. İnformasiya texnologiyasında sürətli inkişaf şirkətlərdə mühasibat məlumat sistemlərinin yaradılması və istifadəsinə kömək edir. Hər hansı bir mühasibat məlumat sisteminin effektiv olması üçün keyfiyyət xüsusiyyətləri müvafiq daxili nəzarət sistemi olduqda davamlı ola bilər.

Şirkətlər və müəssisələr mühasibat informasiya sisteminə uyğun olaraq kompüterləşdirilmiş daxili idarəetmə texnikalarını tənzimlədikdə, maliyyə məlumatları proseslərinin etibarlılığına təminat verəcək, məlumatların etibarlılığının effektivliyi və ona nəzarət tədbirləri görülməklə, effektiv və təkmilləşdirilmiş operativ məqsədlər və inkişaf etmiş performans göstəriləcəkdir.

Buna görə, bu tədqiqat mühasibat informasiya sistemlərinin firmanın fəaliyyətinə effektiv daxili nəzarət üçün təsirini nəzərdən keçirdi. Yoxlamaların səmərəli və effektiv şəkildə həyata

keçirildiyi zaman həm daxili, həm də xarici istifadəçilər üçün daha yaxşı qərar qəbul etməsi üçün işlərin, mühasibat məlumatlarının etibarlılığının yüksəldiləcəyi aşkar edildi [9, s.52-59].

İqtisadi subyekt səviyyəsində təşkil edilmiş maliyyə nəzarəti elə daxili nəzarətin özüdür. Buna görə, maliyyə nəzarətinin ümumi prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Üstəlik, hər bir müəssisə (müəssisə, təşkilat) onu fəaliyyətinin məqsədlərindən, həmçinin idarəetmə vəzifələrindən asılı olaraq təşkil edir. Buna görə metodoloji yanaşmalar və tətbiq olunan nəzarət formaları fərqli ola bilər. Yoxlanılan qurumun daxili nəzarət sistemi ilə bağlı peşəkar rəyin alınması yoxlama zamanı çox vacibdir.

Müəssisə sahibləri onların tələblərinə cavab verən daxili nəzarət sistemi (DNS) yaratmaq və ya yaratmamaq hüququna malikdirlər. Çox vaxt müəssisə və təşkilatlarda DNS xüsusi şöbələr, xidmətlər, komissiyalar və ya sözdə auditorlar - yüksək ixtisaslı işçilər tərəfindən təmsil olunur. Böyük şirkətlər üçün DNS tam miqyaslı olmalıdır və nəzarət, audit, və daxili audit şöbələri tərəfindən təmsil oluna bilər. Kiçik və orta biznes üçün bəzi nəzarət funksiyalarını menecerlərə həvalə etmək olduqca məqbuldur. Quruluş, tərkibi, ştat sayı dəqiq göstərilmir. DNS-nin təşkili üçün seçim əsasən hüquqi forma, təşkilati quruluş, fəaliyyət növü, habelə müəyyən proseslərə nəzarət ehtiyacından asılıdır [10, s.33-37].

Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində müəssisələrdə effektiv daxili nəzarət sisteminin təşkili üçün artan tələblər qoyulur. Daxili nəzarət müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini və həm daxili, həm də dünya maliyyə bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir. Hazırda müəssisələrdə daxili nəzarətin təşkili üçün beynəlxalq tələblərin formalaşması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesləri davam edir. Bu tələblərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və tədqiqi, inteqrasiya proseslərinin inkişafı və dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması kontekstində olduqca vacib olan müəssisələrdə daxili nəzarətin təşkilini tənzimləyən vahid qanunlar və standartlar sistemini formalaşdırmağa imkan verəcəkdir [11, s.73-77].

Tədqiqatın məqsədi: Müasir dövrdə ölkədə auditor xidmətinin təşkili və tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan problemləri aşkara çıxarmaq.

Tədqiqatın obyektı və metodikası. Tədqiqatın obyektı kimi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının üzvü olan sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının fəaliyyəti, maliyyə tənzimlənməsi və auditsisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilən dövlətproqramları, auditin tənzimlənməsini həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyətmexanizmi və inkişaf perspektivləri nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın metodikası kimi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının illik hesabatı, audit üzrə beynəlxalq təcrübənin nəticələrindən, inkişaf etmiş ölkələrdə audit sisteminin inkişaf təcrübəsindən, xarici və yerli alim, mütəxəssislərin nəzəri və təcrübə araşdırmalarından, həmçinin bu istiqamətdə qanunvericilik və normativ hüquqi bazadan, auditor xidməti bazarının təhlili və onun inkişaf problemlərinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatların metodikasından istifadə edilmişdir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Son günlərdə kütləvi informasiya vasitələrində, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin internet saytındakı müraciətində və iqtisadi ekspertlərin bu məsələ ilə bağlı təhlili bir daha sübut edir ki, məcburi audiddən keçməli olan təsərrüfat subyektləri bir çox hallarda qanuna əməl etmirlər. Onlar ölkə qanunvericiliyinə görə öz maliyyə hesabatlarını müstəqil auditor rəyi ilə birlikdə müvafiq orqanlara təqdim etməli və dərc etdirməlidirlər [4, s.390-395]. Bunun da nəticəsi olaraq məcburi audiddən keçmənin səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Şəffaflığı təmin etmək məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarını vaxtında hazırlaması və açıqlaması prosedurlarının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin maliyyə hesabatlarının hazırlanması və müstəqil auditor rəyi ilə birlikdə ictimaiyyətə vaxtında açıqlanması sahəsində mövcud olan problemlərin həllinin zəruri olması bir sıra tədbirlərin hazırlanması və tətbiq edilməsini tələb edir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında beynəlxalq standartlara riayət olunmalıdır [5]. Eyni zamanda sahibkarlar da audit şirkəti seçərkən ilk növbədə müqavilə məbləğinin aşağı olmasından daha çox

“Beynəlxalq Audit Standartları”nın və “Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi”nin tələblərinə düzgün riayət etməklə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və risklərin düzgün idarə edilməsinə tövsiyələr verən şirkətlərə üstünlük verirlər [6, s.24-25]. Auditor xidmətində məsuliyyətin artırılması müddəası yalnız auditorlara qarşı yönəlməməli, eyni zamanda auditorun peşəkar fəaliyyətini həyata keçirməyə mane olan, onları bilavasitə cəmiyyətə zidd hərəkətlərə, cinayətə sövq edən sifarişçilərə dəyənəldilməlidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 2019-cu ilin nəticəsinə görə ölkə üzrə 46282 məcburi audit subyektlərindən 3745 təsərrüfat subyekti məcburi auditedən keçmişdir ki, bu da 8,09% təşkil edir. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar [7, s.24-25]:

Cədvəl 1.

Məcburi audit subyekti təşkilati-hüquqi form	Respublika üzrə məcburi subyektlərinin say	2019-cu il üzrə məcburi auditedən keçən təsərrüfat subyektlərinin say	auditdən keçmə %
Səhmdar cəmiyyətlər	1163	556	47.80%
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	43408	1686	3.88%
Bələdiyyələr	1604	1436	89.53%
Banklar	30	30	100%
Sığorta təşkilatları	22	22	100%
Siyasi partiyalar	55	15	27.27%
CƏMİ	46282	3745	8.09%

Cədvəldən görüldüyü kimi məcburi auditedən keçmənin ən yüksək faizi banklar və sığorta təşkilatlarındadır. Bank və sığorta təşkilatlarının auditedən 100% keçməsinin izahı odur ki, bu təşkilatlar fəaliyyət növlərinə görə beynəlxalq əməliyyat sistemlərinə daha çox inteqrasiya olunublar. Buna görə də onlar öz maliyyə hesabatlarını məcburi qaydada Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyinə verməyə borcludurlar. Bank və sığorta təşkilatlarından sonra bələdiyyələr, səhmdar cəmiyyətləri, siyasi partiyalar, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və s. sıralamaya daxildir [4, s.390-395].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcburi auditedən keçmənin ən aşağı faiz göstəricisi məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdədir. Ona görə ki, beynəlxalq praktikadan fərqli olaraq ölkəmizdə bir sıra hüquqi şəxslərin, o cümlədən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin öz illik maliyyə hesabatlarının təsisçidən başqa hər hansı bir orqana təqdim edilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə Azərbaycanda hüquqi şəxslərin maliyyə hesabatlarının toplanması, ümumiləş-dirilməsi, təhlili və açıqlanması sahəsində müəyyən problemlərin mövcudluğuna gətirib çıxarır [7, s.24-25].

İqtisadi subyektlərin rəhbərləri qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq maliyyə (mühasibat) hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlatdırmaq üçün hər il müstəqil (kənar) auditor cəlb etməlidirlər. Bu kimi məsələlər müvafiq qurumların rəhbərləri, kütləvi informasiya vasitələri, iqtisadi ekspertlər tərəfindən işıqlandırılmalıdır. Belə olan halda hər birimiz ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən maliyyə şəffaflığının keçirilməsində yaxından iştirak etmiş olarıq.

Auditor xidmətinin inkişafına mane olan məsələlərdən biri də bu sahədə haqsız rəqabət və maraqların toqquşmasıdır. Auditorlar fəaliyyət prosesində başqa auditorun fəaliyyətinə müdaxilə etməməli, qanun olaraq auditor fəaliyyəti göstərməməli, Peşəkar mühasiblərin etika məcəlləsinin tələblərini pozmamalı, auditor xidməti istifadəçilərini çaşdırmamalı, qanunsuz ödənişlərə yol verməməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsində haqsız rəqabət hallarına yol verən şirkətlərə və məcburi auditedən yayınan təsərrüfat subyektlərinə qarşı cərimə sanksiyaları tətbiq edilir. Bundan başqa qanunvericilikdə olan boşluqlar aradan qaldırılmalıdır.

Nəticələr:Aparılan araşdırma nəticəsində auditdən yayınmanın və inkişafına mane olan aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək olar:

1. maliyyə hesabatlarının təqdim olunması sahəsində boşluqların olması;
2. müəssisə rəhbərlərinin öz maliyyə hesabatlarının şəffaflığının təmin edilməsində qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməmələri;
3. Aparılan auditor xidmətlərinin keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması;
4. Auditor xidməti istifadəçilərinin auditə inamının yetərli olmaması;
5. bəzi auditorların peşə səviyyəsinin aşağı olması;
6. Müəssisə rəhbəri tərəfindən auditin real sektora faydasının lazımcına dəyərləndirilmə-məsi;
7. haqsız rəqabət hallarına yol verən şirkətlərə cərimə sanksiyalarının tətbiq olunmaması.

Real iqtisadiyyatın bütün sahələrində auditə daim ehtiyac var. Hazırda turizm, logistika, müasir istiqamətli aqrar, emal, yüksək texnologiyalar və qeyri-neft sektorunun digər seqmentləri audit yoxlaşmasının aparılmasını tələb edir. Sahibkarların iqtisadi maarifləndirilməsi və maliyyə-konsaltinq, auctorsinq sahələri də audit xidmətinin tərkibinə daxildir [8, s.16-17].

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti:Ölkədə auditor xidmətinin müasir vəziyyətinin tədqiqi, onun inkişaf problemlərinin öyrənilməsi audit xidməti bazarının daha təkmil prinsiplər üzrə təşkilində, sağlam rəqabət şəraitinin inkişafında vacib amil kimi çıxış edir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi:Müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin səmərəli təşkil olunması, beynəlxalq tələblərə cavab verməsi, audit sahəsinə inamın artırılması, bu sahə üzrə ictimaiyyətə maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, müəssisələrin məcburi auditdən keçməsinin faiz dərəcəsinin artırılması üçün müvafiq orqanlara tədqim etdikləri maliyyə hesabatlarında auditor rəyinin olmasının tələb olunması, kadr hazırlığının gücləndirilməsi, auditorun peşəkar fəaliyyətini həyata keçirməyə maneolan, onları bilavasitə qanuna zidd hərəkətlərə, cinayətə sövq edən sifarişçilərin cəzalandırılması məsələləri təmin edilməlidir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi:Tədqiqatın elmi yeniliyi audit xidməti sahəsində mövcud problemləri aşkara çıxarıb onun həlli yollarını tapmaq və bu istiqamət üzrə məsləhət və təkliflər verməkdir. Elmi yeniliyi əks etdirən vacib məsələ odur ki, auditin metodoloji inkişaf problemləri, onların yaranma səbəbləri təhlil olunmuş, bu problemlərin aradan qaldırılma zərurəti və istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.“Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsinin 25 illiyinə həsr edilmiş tədbir. – Bakı: 2019. URL: <http://www.audit.gov.az/Az/page/596>. (17.09.2019)
- 2.Graham W.C., Neil R. Modern auditing// Edition: 3rd// Publisher: Wiley. Place of publication: Hoboken, NJ. – 2009. – 719 p., ISBN 978-0-470-31973-4 (pbk.).
- 3.Novruzov V.T. Uğurlu islahatlar auditin əhəmiyyətini daha da artırır. – Bakı: 2012. URL:<http://www.azerbaijan-news.az/view-9925/ugurlu-islahatlar-auditin-ehemiyetini-daha-da-artirir>. (04.05.2012)
- 4.Byramov V.E.Improving the organization of the audit service // Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 5th International scientific and practical conference. SSPG Publish. Stockholm, Sweden: 2020. – s.390-395.
- 5.Gülməmmədov S.Y.Məcburi auditdən keçməklə maliyyə hesabatlarınızı şəffaflaşdırın. – Bakı: 2020.URL: <http://audit.gov.az/Az/page/770>. (11.06.2020)
- 6.Bayramova L. Consulting & business. – Bakı: 2015. – 04:215. – s.24-25. URL: http://audit.gov.az/uploads/L_Bayramova_Consulting_Business_jurnali_2015.pdf.
7. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının illik hesabatı. – Bakı: 2020. – 65 s. URL: <http://audit.gov.az/Az/page/610>.

8.Abdurahmanov O. Consulting & business. – Bakı: 2019. –04-06:240. – s.16-17. URL: <http://audit.gov.az/Az/page/92>.

9.Teru S.P., Idoku I., Ndeyati J.T. A review of the impact of accounting information system for effective internal control on firm performance// Indian Journal of Finance and Banking//Published by Centre for Research on Islamic Banking & Finance and Business. – 2017. –Vol. 1, No. 2. – s.52-59., ISSN 2574-6081.

10.Мартынович С. Н. Система внутреннего контроля хозяйствующего субъекта и ее оценка при проведении аудита//Все для бухгалтера. – М: Финансы и кредит. – 2012. – С. 33-37., ISSN 2079-6765.

11.Мездриков Ю.В.Особенности международных требований к организации внутреннего контроля на предприятии//Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – Саратов: СарГЭСУ. – 2016.– С. 73-77., ISSN 1994-5094.

УДК: 657.633.5

Проблемы, препятствующие развитию аудиторских услуг

Байрамов В.Э.

Резюме

Ключевые слова: аудиторские услуги, обязательный аудит, финансовая отчетность, нормативные акты, недобросовестная конкуренция.

В Азербайджане перед аудиторскими услугами стоит много проблем. Одна из них обнаружение у предприятий неопределенности в правильном составлении и сдаче финансовой отчетности. В то же время компании, подлежащие обязательному аудиту, часто не соблюдают закон. По этой причине, наряду с аудиторскими компаниями и независимыми аудиторами, предприятия должны быть интегрированы в международные операционные системы. Наряду с независимым заключением аудитора, важным вопросом является подготовка финансовой отчетности и ее своевременное представление общественности. Хотя в Азербайджане принят закон, определяющий признаки недобросовестной конкуренции на рынке аудиторских услуг, штрафов в этом отношении не налагалось.

UDC: 657.633.5

Problems hindering the development of audit services

Bayramov V. E.

Resume

Key words: audit service, mandatory audit, financial reporting, regulations, unfair competition.

There are many problems facing the audit service in Azerbaijan. One of them is the revelation of uncertainties related to the incorrect preparation and submission of financial statements in enterprises. At the same time, businesses that are subject to mandatory audits often do not comply with the law. Therefore, along with audit companies and independent auditors, business entities should be integrated into international operating systems. It is also one of the important issues to prepare financial statements and make them available to the public in a timely manner, along with an independent auditor's report. Although a law has been passed in Azerbaijan to identify signs of unfair competition in the audit services market, no fines have been imposed in this regard.

Redaksiyaya daxilolma 24.07.2020

Çapa qəbul olunma 23.12.2020

